RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA CXXXIV.

RAZREDI FILOLOGIJSKO-HISTORIJSKI I FILOSOFIJSKO-JURIDIČKI

XLIX.

U ZAGREBU 1898.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Dionička tiskara u Zagrebu.

Sadržaj

	Strana
Rečenice s konjunkcijama „ako, neka, li“ u hrvatskom jeziku. Od dra. Augusta Musića	1— 79
Primorski lekcionari XV. vijeka. Od dra. Milana Rešetara. (Svršit će se)	80—160
O Dositiju Obradoviću. Od dra. Ivana Scherzera . . .	161— 189
Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić. Od Vj. Klaića	190—214

Rečenice s konjunkcijama „ako, neka, li“ u hrvatskom jeziku.

Čitao u sjednici filologičko-historičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 29. svibnja 1896.

ČLAN DOPISNIK DR. AUGUST MUSIĆ.

Moja je zadaća u ovoj raspravi pokazati, da i u rečenicama s „ako“ kondicional u hrvatskom (srpskom) jeziku ima onakovo značenje, kakvo sam mu odredio u svojoj raspravi o kondicionalu („Rad“ knj. 127., str. 141. i d.). Ali to ne mogu učiniti, dok ne ispitam značenje rečenicama s „ako“ u opće. A uz to ću se obazreti i na rečenice, koje su srodne rečenicama s „ako“, kao što su rečenice s „neka“ i rečenice s „li“.

1. Ispitujući značenje rečenicama s „ako“ interesiraju nas najvećma hipotetičke rečenice s „ako“. Njima valja najprije ispitati značenje. A to se najbolje može učiniti tako, da se pokaže, kako su rečenice s „ako“ postale hipotetičke (t. j. iz kojega im se značenja razvilo hipotetičko značenje). Jer o tome, da je hipotetičko značenje rečenicama s „ako“ sekundarno, ne može biti sumnje. A s pitanjem, kako su rečenice s „ako“ postale hipotetičke, identično je pitanje, kako je „ako“ postalo hipotetička konjunkcija (t. j. iz kojega mu se značenja razvilo hipotetičko značenje), jer znamo, da su konjunkcije znaci (eksponenti) rečeničnoga značenja.

Konjunkcija „ako“ dolazi samo u južnim jezicima slavenskima. Ali je sva prilika, da je srodna s konjunkcijama, „ko, če (ače, ač), či“, a možda i s „ašte“ (ako Maretićeva etimologija: „ašte“ od „a že če“ pogađa istinu; isp. njegove Veznike str. 103. i d. osobitoga otiska). Sve su ove konjunkcije mogle postati od indoevropskoga pronominalnoga korijena * *qo-* (a neke su od njih složene s konjunkcijom „a“). Ako je tako, onda su se već u praslavenskom jeziku oblici korijena * *qo-* upotrebljavali kao hipotetičke

konjunkcije. Tko dakle hoće da pokaže, kako je „ako“ postalo hipotetička konjunkcija, valja da najprije odredi, koje su funkcije rečenih konjunkcija praslavenske, pa onda da ispita, kako je još u praslavenskom jeziku postala hipotetička funkcija njihova. Sudeći po prijegledu, koji je o porabi tih konjunkcija u svima jezicima slavenskima podao g. Maretić u svojoj raspravi o veznicima (l. c.), mislim, da se za praslavenske mogu držati ove glavne funkcije njihove (po principu, da se kao praslavensko može shvatiti ono, što dolazi u jednoj i u drugoj velikoj grupi, na koje se jezici slavenski dijele, u južno-istočnoj i u zapadnoj): interogativna, hipotetička, koncesivna, finalna, disjunktivna. A u svima tima funkcijama dolazi „ako“ i u hrvatskom jeziku (za finalnu, za koju u g. Maretića nema primjera iz štokavskoga dijalekta (str. 113.), isp. § 21., a za disjunktivnu, za koju u g. Maretića u opće nema primjera iz hrvatskoga jezika (str. 114.), isp. § 29). Otuda se vidi, da tražeći, kako je „ako“ postalo hipotetička konjunkcija, mjesto praslavenskoga jezika možemo supstituirati hrvatski jezik t. j. da ne činimo metodične pogrješke, ako se u tom poslu ograničimo na hrvatski jezik. Resultat našega istraživanja vrijedit će jednako ne samo za hrvatski jezik, nego za sve jezike slavenske.

„Ako“ dolazi u hrvatskom jeziku obično kao podložna (subordinativna) konjunkcija, ali dolazi i u samostalnim rečenicama kao prosta partikula. Pa kako se zna, da su podložne rečenice postale od samostalnih, valja mu najprije ogledati značenje u samostalnim rečenicama, jer je sva prilika, da je s onim značenjem, koje ima u samostalnim rečenicama, prešlo i u podložne rečenice.

2. Kao prosta partikula u samostalnoj rečenici dolazi „ako“ u ovom primjeru:

Id' odatle, crni Bugarine!
Da s' donio Bugarsku kopanju,
Ako bih ti i usuo vina;
Za te nisu čaše pozlaćene.
N. pj.[1] II, 143.

Ovdje „ako“ dolazi u glavnoj rečenici, i to u glavnoj rečenici hipotetičke periode, dakle se ne može shvatiti kao konjunkcija, nego mora biti prosta partikula. Pita se samo, što „ako“ ovdje znači. Ja mislim, da ne ću pogriješiti, ako kažem, da „ako“ ovdje znači

[1] Ako izdavač narodnih umotvorina nije izrijekom spomenut, misli se Vuk.

kao: „možda“ (bih ti i usuo vina). Takav rekao bih da je i ovaj primjer:

Đevojka se krivo bratom klela:
„Živ mi bratac, nikad s' udat' ne ću;
Ako bih se počem i udala,
Živ mi bratac, na konja mu ne ću;
Ako bih mu počem uzjahala,
Živ mi bratac, sjahati mu ne ću;
Ako bih mu počem i sjahala,
A ako me silom sajahaše,
Živ mi bratac, u dvore mu ne ću —.
N. pj. herc. 209.

Da je rečenica: Ako bih mu počem i sjahala — samostalna, vidi se odatle, što ka glavnoj rečenici: Živ mi bratac, u dvore mu ne ću — pripada podložna: A ako me silom sajahaše. *Ako* bih mu počem i sjahala — znači: *Možda* bih mu počem i sjahala. Kao partikula dolazi „ako“ i u rečenicama s „već ako“, o kojima će se pobliže govoriti u § 20., n. pr.: Na mejdan ne vjerujemo da će mu izići, makar ih koliko zvao, već *ako* gdje u mraku. Vuk, Pisma 71. I ovdje „ako“ znači kao: „možda“ (gdje u mraku).

Kao partikula dolazi dakle „ako“ u značenju „možda“. Ali otuda mu se ne može izvesti ono značenje, koje ima, kad je konjunkcija. S toga mislim, da se već samo značenje „možda“ razvilo iz drugoga, i to iz takoga značenja, iz kojega se može izvesti i ono značenje, koje „ako“ ima kao konjunkcija. Za takovo pak držim značenje: „*dopuštam (= ne poričem)*“. — „*Ako* bih ti i usuo vina“ znači dakle upravo: Ja bih ti, *dopuštam* (= ne poričem), i usuo vina, ili: Dopuštam (= ne poričem), da bih ti i usuo vina, pa onda: *Možda* bih ti i usuo vina. Tako i: *Ako* bih mu počem i sjahala = *Dopuštam*, da bih mu počem i sjahala = *Možda* bih mu počem i sjahala. — Na mejdan ne vjerujemo da će mu izići, već *ako* gdje u mraku = već, *dopuštam*, gdje u mraku = već *možda* gdje u mraku.

Iz ovoga se vidi, da „ako“ kao partikula doista može značiti upravo: „*dopuštam = ne poričem*“ t. j. da može biti *koncesivna partikula.* Pa i ono značenje, koje „ako“ ima kao konjunkcija, može se vrlo lako izvesti iz rečenoga koncesivnoga značenja. „Ako“ se na ime i kao konjunkcija veoma često upotrebljava u koncesivnom značenju. Ovu nam porabu njegovu valja dakle najprije ogledati.

*

3. *„Ako" kao koncesivna konjunkcija.* Tako je „ako" upotrebljeno n. pr. u ovoj rečenici:

Ako su ga kraste našarale,
Zdrave su mu oči obadvije
Srce mu je baš koje je bilo.
N. pj. II, 554.

„Ako su ga kraste našarale" znači upravo: *Dopuštam* (= ne poričem), da su ga kraste našarale. Ali otuda, što iza ove rečenice dolazi druga adversativna, u kojoj se kazuje, čim se kao naknađava ona neprilika, što se kazuje u prvoj rečenici, — otuda dolazi smisao, da govorniku ono, što u prvoj rečenici dopušta, ne smeta ništa, jer biva ono, što se kazuje u drugoj rečenici; dakle: *Dopuštam*, da su ga kraste našarale, *ali mi to ne smeta ništa* (ili: *ništa za to*), *jer* su mu zdrave oči obadvije. Pa kako su konjunkcije nosilice onoga značenja, što dolazi od sveze dviju rečenica, „ako" dobiva značenje: *dopuštam, ali mi ne smeta ništa, jer* —; ali „ako" znači upravo samo: „dopuštam", a sve drugo dolazi od one osobite adversativne sveze, u kojoj druga rečenica stoji prema prvoj. To se najbolje vidi odatle, što bi moglo biti i bez „ako", pa bi opet smisao ostao isti: Kraste su ga našarale, zdrave su mu oči obadvije itd. I ovdje bi se razumjelo, da se istinitost prve rečenice priznaje i da ono, što se u prvoj rečenici priznaje, govorniku ne smeta ništa s razloga, koji je kazan u drugoj rečenici. Kako su rečenice adversativne, mogla bi se druga počinjati i s adversativnom partikulom, n. pr. s „ali": Kraste su ga našarale, *ali* zdrave su mu oči obadvije itd. (isp. Jesam ti se juče umorila, *ali* sam ti noćas počinula. N. pj. II, 46.) A priznanje, da je prva rečenica istinita, moglo bi se izreći i riječima: doista, istina, do duše itd. n. pr. *Istina*, kraste su ga našarale, ali zdrave su mu oči obadvije (isp. *Istina*, da je „nahija" riječ Turska ili Arapska, ali je posrbljena i poznata po narodu. Vuk, Skupljeni gram. i polem. spisi III, 1, str. 129.). Ono što bi ovdje značila riječ „istina", znači i „ako": dopuštam = ne poričem, priznajem.[1] Da je ovo razlaganje oprav-

[1] Po tom bi čovjek rekao, da je i „ako" upravo aseverativna partikula. Ako je tako, onda mu je već i značenje „dopuštam" sekundarno. A da se ovo značenje doista moglo razviti iz aseverativnoga, mislim, da se po onom, što je sprijed rečeno, lako dokučuje. Samo pak aseverativno značenje može se osnivati na indefinitnom značenju pronominalnoga korijena * *qo-*, tako da bi „ako" za pravo značilo „nekako" (g. Maretić misli [Vezn. str. 103], da je „ako" upravo interogativno

dano, razbira se već otuda, što se i u prvu od dvije proste adversativne rečenice, ako je među njima onakova adversativna sveza, kao među podložnom i glavnom rečenicom u našem primjeru, može umetnuti „ako“, da se smisao ne mijenja ništa; n. pr. *Ako* sam ti se juče umorila, ali sam ti noćas počinula (cf. sprijed), i što se i druge koncesivne riječi: doista, istina, do duše itd. u analognom slučaju bez promjene smisla mogu zamijeniti konjunkcijom „ako“, n. pr. *Ako* je „nahija“ riječ Turska ili Arapska, ali je posrbljena i poznata po narodu (cf. sprijed).

Onu adversativnost, koju nalazimo između jedne i druge rečenice u primjerima, o kojima se ovdje radi, ja bih nazvao *kompensativnu*, jer se često u drugoj rečenici kaže, čim se naknađava (kompensira) ono, što je kazano u prvoj (isp. navedeni primjer iz N. pj. II, 554.). A tako bih isto nazvao i koncesiju, koja je u svezi s takovom adversativnošću. Po tom bi se onakove koncesivne rečenice, o kakvima se ovdje radi, mogle zvati *kompensativne* koncesivne *rečenice*.

4. Takovi su i oni primjeri, što će se navesti u §§ 5. i 6., u kojima također „ako“ znači: dopuštam (= ne poričem), ali mi to ne smeta ništa, jer —. Ovaj drugi dio značenja „ako“ i u njima dobiva onako, kao što je za navedeni primjer pokazano. Što se napose tiče izraza „ne smeta mi ništa“, on nije za svaki primjer jednako zgodan. Kadšto bolje pristaju drugi izrazi, kao: nije nikakva šteta, mana, sramota, zasluga, čudo itd. To stoji do toga, kaki utisak one radnje, što se kazuje u prvoj (koncesivnoj) rečenici, hoće govornik da uzbije. Kod primjera: Ako su ga kraste našarale itd. (N. pj. II, 554.) zaručnica Maksima Crnojevića zna, da njezin svekar Ivan Crnojević misli, da joj smeta, što su Maksima kraste našarale. S toga će najbolje pristajati izraz: ali mi to ne

---

i da mu se značenje osniva na interogativnom značenju korijena * *qo-*, ali onda bi pitanja s „ako“ morala biti pronominalna, a kad tamo, ona su glagolska). A za što ne samo u ovakim, nego i u drugim koncesivnim rečenicama dolaze aseverativne riječi, može se razumjeti, ako se uzme na um, da ono, što se kazuje koncesivnom rečenicom, obično nije misao govornikova, nego nekoga drugoga, a govornik je prihvaća, pristaje na nju (koncedira je), da bi prema njoj postavio drugu svoju (adversativnu) misao. To se pristajanje izrijekom pokazuje aseverativnom riječju. N. pr. On ne može drugo reći, nego da nije pazio na ovakove sitnice. I mi velimo, da je to uzrok. *Istina* da su ovo sitnice, ali se ovakove sitnice ni pošto ne mogu oprostiti spisatelju. Vuk, Pisma 66. (cf. § 7.)

smeta ništa (ili: ali to nije nikakva šteta). Kod primjera: Ako cvili, i nevolja mu je (N. pj. II, 320.) — pjevač, čini se, hoće da uzbije misao, da je čudo, što Jurišić Janko cvili. S toga će biti najzgodniji izraz: ali to nije nikakvo čudo. A kod primjera: Ako sam malen, premalen, mome sam konju lagahan (N. pj. I, 391.) — hoće momak da uzbije misao svoje drage, da je na njemu mana, što je malen. S toga će najbolje pristajati izraz: ali to nije nikakva mana. — Ali mislim, da se svaki put može kazati i: ali mi to ne smeta ništa; jer je to sadržano u svakom drugom izrazu. Ne smeta pak ono, što se kazuje rečenicom s „ako", svagda onomu licu, koje govori, jer kako nije ničim naznačeno, ni komu ni čemu to ne smeta, razumijeva se samo sobom, da ne smeta onomu, tko govori.

U svima je primjerima glavna rečenica prema podložnoj s „ako" adversativna (što je u nekim primjerima adversativnom riječju „a (ono)" i pokazano), te sadržava uzrok, za što govorniku ne smeta ono, što je kazano u podložnoj. Taj je pak uzrok kod nekih primjera u tom, što se u glavnoj rečenici kazuje, čim se naknađava ona neprilika, koja se kazuje u podložnoj. Takav je sprijed navedeni primjer iz N. pj. II, 554. Kod drugih je primjera taj uzrok u tom, što se u glavnoj rečenici kazuje uzrok radnji podložne rečenice. Takav je navedeni primjer iz N. pj. II, 320. Tu dakle to, što Jurišić Janko cvili, ne smeta s toga, što ima i za što cviliti. Opet kod drugih primjera rečeni je uzrok u tom, što glavna rečenica pokazuje, da radnja podložne rečenice ima povoljan posljedak. Takav je navedeni primjer iz N. pj. I, 391. Itd.

Primjere ću podijeliti na dvije grupe: u prvoj grupi *(a)* bit će primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti, a u drugoj grupi *(b)* bit će primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti (isp. i Ak. rj. I, str. 50, 2, a. b. c.)

5. *a) Ako* kore, ne more. N. posl. — *Ako* ne curi, a ono kaplje (ako se ne dobija mnogo, dobija se po štogođ) ib. — *Ako* nijesam kumovao, a ja sam kroz plot gledao. ib. — Mala ti fala, delijo! *Ako* t' je ljepša ljubovca od mene vile od gore,[1] a nju je majka rodila, u svilen povoj povila, majčinim ml'jekom dojila; a mene vilu od gore, mene je gora rodila, u zelen listak povila itd. N. pj.

[1] to nije nikakvo čudo, jer —

I, 65. — Id' odatle, mladi čobanine! *Ako* si mi snoplje povezao,[1] tvoje ovce po strnjiki pasu; *ako* si mi vodice doneo, i ti si se lađane napio; *ako* si mi ladak načinio, i ti si se pod njim odmorio. I, 172. — Na tebi kažu tri mane: Jedna je mana na tebi, što si mi malen, premalen; druga je mana na tebi, što si mi tanak, pretanak; treća je mana na tebi, što si mi bleđan, prebleđan. — *Ako* sam malen, premalen,[2] mome sam konju lagahan; *ako* sam tanak, pretanak, a ja sam roda gospodska; a što (!)[3] sam bleđan, prebleđan, mloge sam škole učio. I, 391. — *Ako* cvili,[4] i nevolja mu je. II, 320. — Al' besedi Kraljeviću Marko: Poočime, care Sulemane! *Ako* pijem uz ramazan vino,[5] ako pijem, vera mi donosi; *ak'* nagonim odže i adžije, ne može mi ta obraz podneti, da ja pijem, oni da gledaju, nek ne idu meni u meanu; *ako* l' nosim zelenu dolamu, mlad sam junak i dolikuje mi; *ako* l' pašem sablju okovanu, ja sam sablju za blago kupio; *ako* igram kolom uz kadune, ja se, care, nisam oženio, i ti s' care, bio neoženjen; *ako* kalpak na oči namičem, čelo gori s' carem se govori; što (!) buzdovan uza se privlačim i što sablju na krilo namičem, ja se bojim, da ne bude kavge. II, 432. — *Ako* j' u men' puška Jurišina,[6] britka sablja arambaše Plavše, oružje sam na boju dobio, oteo sam, ukrao ga nisam; — *ako* j' perje Petra Mrkonjića, zgubi(h) Petra, osvoji(h) mu perje; *ako* s' u men' toke Tadijine, s' živa sam i(h) Tadije skinuo. III, 427. — *Ako* me je vlahinja rodila u planini čuvajući ovce, — al' je mene Bog i sreća dala Ali pašu dobra gospodara. N. pj. herc. 82. — *Ako* si me kada zagrlio, n'jesu ruke pri grlu ostale; *ako* si me kada poljubio,[7] n'jesu usta na licu ostala; *ako* si mi đe donio zlata,[8] ja sam zlato u jagluku vezla, tvoje lice i moje čistila; *ako* si mi kad jabuku dao, jabuku sam s tobom dijelila. N. pj. herc. 108—109. —

---

[1] to nije nikakva zasluga tvoja, jer za to —

[2] to nije nikakva mana (cf. stih: Na tebi kažu tri mane), jer za to — (isp. i sprijed str. 6.).

[3] Mjesto „ako“ može dolaziti „što“, jer se u glavnoj rečenici kazuje uzrok onomu, što se u podložnoj dopušta, kao da bi se kazalo: *što* sam bleđan, prebleđan, *tomu* je uzrok (ili: *to* dolazi odatle), što sam mloge škole učio. Tako i u primjeru iz N. pj. II, 432. Isp. i § 18.

[4] to nije nikakvo čudo, jer — (isp. sprijed str. 6.).

[5] to nije nikakvo čudo (ili: nikakav grijeh), jer —

[6] to nije nikakva sramota, jer —

[7] odatle nije nastala nikakva šteta, jer —

[8] to nije nikakva zasluga tvoja, jer —

Ne boj nam se, Fate drugarice! *Ako* ti je preminula majka,[1] tebe ć' iskat' od Bosne vezire za svojega sina Useina. — Ne plač', ćerce, moje čisto zlato! *Ako* ti je preminula majka, ano ti je babo ostanuo, ljubit će te bolje nego majka. N. pj. herc. 224. — Ne boj se, Pavle gosparu! *Ak'* sam se l'jepa rodila,[2] mudra sam sjeta učila, kako ću kralja dočekat'. N. pj. herc. 240. — *A.* Tvoj otac dođe, te ubi onu kučku. *B. Ako* su je ubili,[3] to je i zaslužila. *A.* Pošto je ubiše, baciše je na bunište. *B. Ako* su je na bunište bacili, onđe je i živa ležala. N. prip. 164. — Što je tebi stalo, što ja pijem? *Ako* pijem,[4] za svoje novce pijem. N. prip. 307.[5]

6. *b)* Za radnju, koja se vrši u budućnosti, izrekla se pozitivno, koliko mu drago, čovjek ne može nigda biti siguran, da će se doista vršiti. S toga se kod primjera, koji ovamo pripadaju, ne može kazati, da ono, što u podložnoj rečenici dopušta, govorniku ne smeta ništa; jer smetati ili ne smetati može samo radnja, koja se doista vrši i za koju govornik zna, da se doista vrši. Ovdje se može samo kazati, da (ne ona radnja, koju dopušta, nego) sámo to, što tu radnju dopušta, govorniku ne smeta ništa. N. pr. Vila govori vojevodi Mini:

Oj vojvodo od dvije Morače!
Sjutra te[6] te udariti Turci
I Morače oblje poharati —.

[1] to nije nikakva šteta, jer —

[2] za to, što je Pavlova ljuba lijepa, ima doći mlad kralj, da je ljubi, ali joj to ne smeta ništa, jer će ga znati dočekati, te je on ne će ljubiti.

[3] to nije nikakvo čudo, jer —

[4] to nije nikakva sramota, jer —

[5] Ovamo mislim da ide i ovaj primjer: *Ako* si mi sestru ti odveo, za što si mi blago ti odnio? N. pj. II, 619. Da Jakšić Mitar vojvodi Janku nije odnio blaga, vojvoda bi Janko kazao: Ako si mi sestru ti odveo, (ne smeta mi ništa, jer) nijesi mi blago ti odnio. Ali Jakšić mu je Mitar blago odnio, pa s toga vojvoda Janko u istinu kaže: Ako si mi sestru ti odveo, za što si mi blago ti odnio? Ali ovo pitanje ima smisao irealne želje, kao da bi kazao: da mi (bar) blago nijesi ti odnio! Smisao je dakle: Ako si mi sestru ti odveo, *(ne bi mi smetalo ništa)*, da mi (bar) blago nijesi ti odnio! Isp. i ovaj primjer: *Bud* mi zakla konja na livadi i sokola u zelenoj bašči, zašt' mi zakla čedo u kolevci? N. pj. II, 17. Među primjere sa samostalnom koncesivnom rečenicom (§ 6[a]) držim da naš primjer ne pripada, jer ona neizrečena rečenica u njemu ne može glasiti: ne smeta mi ništa — (nego: ne bi mi smetalo ništa —) niti se rečenica: ako si mi sestru ti odveo — izgovara s koncesivnim tonom.

[6] = će.

A Mina odgovara:

I *ako* te udariti Turci,
Mene došlo pet stotin' Brđana;
Ako Bog da i sreća junačka,
Ako nama i udare Turci,
Te Moraču poharaju gornju,
Otolen te obrnuti grdno.

N. pj. IV, 375—6

Smisao je ovaj: Dopuštam (= ne poričem), da će udariti Turci, ali mi (ne to, što će udariti Turci, jer Mina ne može biti siguran, da će Turci doista udariti, nego) to, što d o p u š t a m, da će udariti Turci, ne smeta ništa, jer je meni došlo pet stotina Brđana. Ovdje dakle ono, za što se kaže, da ne smeta, nije r a d n j a, koja se dopušta, nego sámo d o p u š t a n j e te radnje.

Karakteristično je za ovakove primjere i to, da im se „ako“ ne može, kao onima u § 5., zamijeniti aseverativnim riječima: doista, istina, do duše itd. (isp. sprijed str. 4.). Mina ne može kazati n. pr.: Istina, udarit će Turci itd., jer nije siguran, da će se to doista dogoditi. U ovakovim primjerima upravo i nemamo više čistu koncesiju, nego koncesiju, koja bi se mogla nazvati *supozitivna koncesija* i o kojoj će se još govoriti (isp. § 17.).

Osim ovoga meni nije poznat nijedan drugi takav primjer; ali isp. „ako će“ u § 6ª.

6 ª Kod kompensativnih koncesivnih rečenica s „ako“ valja razlikovati upravo tri elementa: 1. rečenicu s „ako“, kojom se kazuje, što se dopušta; 2. neizrečenu misao, da ono, što se dopušta (resp. sámo dopuštanje), govorniku ne smeta ništa; 3. rečenicu, kojom se kazuje, za što ono, što se dopušta (resp. sámo dopuštanje), govorniku ne smeta ništa. Elemenat naveden po 2. nije izrečen nigda, nego se svagda sam sobom razumije iz sveze između 1. i 3. elementa. Ali ima primjera, da ni 3. elemenat nije izrečen; n. pr.: Neka mene sunce sjaje, a zvijezde *ako* će sve poerkati (N. posl.) t. j. dopuštam, da će zvijezde sve poerkati, ali ništa za to [ili: ali mi to (sc. što dopuštam, da će zvijezde sve poerkati) ne smeta ništa], a za što to govorniku ne smeta ništa, nije izrečeno onakovom rečenicom, kao u primjerima, koji su doslije navedeni, ali se lako razbira iz rečenice: neka mene sunce sjaje —, odakle se vidi, da to, što dopušta, da će zvijezde sve poerkati, govorniku ne smeta s toga, što mu je stalo samo do toga, da mu sunce sjaje. Ipak tim, što ovo nije izrečeno direktno, kao u drugim

primjerima, rečenica s „ako“ dobiva karakter *samostalne koncesivne rečenice* sa smislom: dopuštam, da će zvijezde sve pocrkati, ali mi to ne smeta ništa, te se izgovara i s osobitim (koncesivnim) tonom, kojim govornik naznačuje, da mu ono, što u rečenici s „ako“ dopušta, ne smeta ništa.

Iz takovih koncesivnih rečenica držim da se apstrahiralo *„akò će“*, kojemu Vuk u Rječniku bilježi značenje: „ništa za to, tešto, es thut nichts, meinetwegen, quid tum? per me licet“. Isprva se tako moglo kazati jamačno samo za budućU radnju, koja se razumijevala iz konteksta, a onda se „akò će“ shvatilo kao adverbijalan izraz (= neka, cf. § 22.) pa se stalo upotrebljavati i za prošlu radnju, kao što pokazuju primjeri, koje Daničić u Akad. rj. I, 51b navodi iz starih pisaca, n. pr.: Oče, samo sam prid jednim čeljadetom rekao. *Ako će;* tri si duše ubio. J. Banovac, Pripov. 150. Značenje ovoga izraza može se pokazati ovako: Oče, samo sam prid jednim čeljadetom rekao. *Dopuštam* (sc. da si samo prid jednim čeljadetom rekao), *ali ništa za to* (izraženo koncesivnim tonom); tri si duše ubio. Ova posljednja rečenica pokazuje i za što govorniku ne smeta ništa ono, što u rečenici s „ako“ dopušta.

Na citiranom mjestu u Ak. rj. kaže Daničić, da se u govoru mjesto „akò će“ može čuti i samo *„ako“*, koje se i udvaja: *„ako, ako“*. Ali meni nije poznat nijedan takav primjer niti ga navodi Daničić. I takovo „ako“ mora značiti: *dopuštam, ali ništa za to* (izraženo koncesivnim tonom). A što se dopušta, razumije se iz konteksta (cf. „neka“ u § 22., koje se također udvaja: „neka, neka“).

7. Osim kompensativnih koncesivnih rečenica s „ako“ ima još i drukčijih; n. pr. Mator kurjak *ako* i ne može ujesti, on opet škloca. N. posl. I ovdje „ako“ znači: dopuštam = ne poričem, ali glavna rečenica, ako i jest adversativna, ne čini, da bi k tomu pridošlo značenje: „ali *mi* to ne smeta ništa, jer —“, nego: „ali *mu* to ne smeta, da ne bi —“. Smisao je dakle rečenoga primjera ovaj: Dopuštam (= ne poričem), da mator kurjak ne može ujesti, ali mu to ne smeta, da ne bi šklocao (upravo: ali mu to ne smeta; on opet škloca). Glavnom se rečenicom ovdje ne kazuje uzrok, za što ono, što se izriče podložnom rečenicom, govorniku ne smeta ništa, nego da subjektu glavne rečenice ono, što se izriče podložnom rečenicom, ne smeta, da ne bi vršio neku radnju, i to takovu radnju, za koju bi čovjek mislio, da joj smeta ono, što se izriče podložnom rečenicom. Tako se glavnom rečenicom tvrdi,

da subjekat vrši neku radnju uz prkos onomu, što se izriče podložnom rečenicom. Između onih rečenica, o kojima se govorilo u §§ 3—6., i onih, o kojima se govori ovdje, imaju dakle poglavito ove dvije razlike: 1. ondje se glavnom rečenicom kazuje, što je uzrok, te ono, što se izriče podložnom rečenicom, govorniku ne smeta ništa, a ovdje se glavnom rečenicom kazuje, što subjekat radi uz prkos onomu, što se izriče podložnom rečenicom; 2. ondje ono, što se izriče podložnom rečenicom, ne smeta govorniku, a ovdje ne smeta subjektu glavne rečenice. Prva razlika dolazi odatle, što je smisao glavne rečenice pa po tom adversativna sveza između podložne i glavne rečenice ovdje drukčija nego ondje. A druga je razlika posljedak prve. U primjerima, o kojima se govorilo u §§ 3—6., nije ničim naznačeno, ni komu ni čemu ne smeta ono, što se izriče podložnom rečenicom. S toga se samo sobom razumijeva, da ne smeta govorniku. Ovdje pak je smisao rečenica upravo taj, da radnja, koja se izriče podložnom rečenicom, ne smeta radnji, koja se izriče glavnom rečenicom. A to znači, da radnja, koja se izriče podložnom rečenicom, subjektu glavne rečenice ne smeta, da ne bi vršio radnje, koja se izriče glavnom rečenicom.

Za istu svezu, koju između rečenice s „ako“ i glavne rečenice nalazimo u primjerima, o kojima se govori u ovom §, ima opet primjerâ i među prostim adversativnim rečenicama i među koncesivnim rečenicama s: doista, istina, do duše itd., n. pr. Maleno je zrno biserovo,[1] *al'* se nosi na gospodskom grlu; malena je tica prepelica, *al'* umori konja i junaka. N. pj. I, 378. — Mudar bješe vojvoda Momčilo, mudar bješe, *al'* se prevario. II, 108. — *Istina* da su ovo sitnice, ali se ovakove sitnice ni pošto ne mogu oprostiti. Vuk, Pisma 66. — I ovo bi se bez bitne promjene smisla moglo kazati ovako: *Ako* je (i) maleno zrno biserovo, al' se nosi na gospodskom grlu itd. — *Ako* (i) (je)su ovo sitnice, ali se ovakove sitnice ni pošto ne mogu oprostiti. — Tako bi se i u navedenom primjeru mjesto „ako“ moglo kazati ovako: Mator kurjak ne može ujesti, *ali* on opet škloca; ili: Mator kurjak, *istina*, ne može ujesti, *ali* on opet škloca.

Onu adversativnost, koju nalazimo između jedne i druge rečenice u primjerima, o kojima se ovdje radi, ja bih nazvao *repugna-*

[1] Isp. (Zrno gorušično) koje je *istina* najmanje od sviju sjemena, ali kad uzraste, veće je od svega povrća. Vuk, Mat. 13, 32.

tivnu, jer se u drugoj rečenici izriče nešto, za što bi čovjek mislio, da se ne može složiti s onim, što se izriče u prvoj (sententia posterior repugnat priori). A tako bih nazvao i koncesiju, koja je u svezi s takovom adversativnošću. Po tom bi se ova kategorija koncesivnih rečenica mogla zvati: ***repugnativne*** koncesivne ***rečenice.***

Takovi su i ovi primjeri, koje ću podijeliti na iste dvije grupe, kao i primjere u predašnja dva paragrafa.

8. *a) Ako* je dimnjak nakrivo, upravo dim izlazi. N. posl. — *Ako* je i rđavo vrijeme, putnici putuju. ib. — *Ako* i jest kriva vrata (ljubica), ama lijep miris dava.[1] N. pj. I, 226. — *Ako* svima mogu biti sluga,[2] ja ne mogu svima biti ljuba. I, 314. — I *ako* sam bio u tamnici, dosta si me vinom napojio. II, 277. — A ja ti se ukloniti ne ću, ako t' i jest rodila kraljica. II, 407. — Tada mu rekoše fariseji: Ti sam za sebe svjedočiš: svjedočanstvo tvoje nije istinito. Isus odgovori i reče im: *Ako* ja svjedočim sam za sebe, istinito je svjedočanstvo moje:[3] jer znam otkuda dođoh i kuda idem; a vi ne znate otkuda dolazim i kuda idem. Vuk, Jov. 8, 13—14. Isp. Ak. rj. I, str. 50, 2. a. b. c. i str. 54, 8. a.

9. *b)* Za primjere, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti, vrijedi isto, što je za analogne primjere kazano u § 6. Ni ovdje se ne može kazati, da ono, što se u podložnoj rečenici dopušta (= radnja, koja se izriče podložnom rečenicom), ne smeta subjektu glavne rečenice, da ne bi vršio radnju, koja se izriče glavnom rečenicom. A ne može se kazati za to, što se za buduću radnju ne može pouzdano znati, hoće li se doista vršiti, a smetati ili ne smetati može samo radnja, koja se doista vrši. Ali se može kazati, da dopuštanje one radnje, koja se izriče podložnom rečenicom, govorniku ne smeta, da ne bi tvrdio vršenje one radnje, koja se izriče glavnom rečenicom. N. pr. Majmun je majmun, *ako* ćeš ga u kakve haljine oblačiti

[1] Ovaj bi primjer mogao pripadati i među kompensativne rečenice (§ 5.), ali ga ja zaradi „i“ u podložnoj rečenici mećem ovamo, jer „i“ u podložnoj rečenici ne dolazi u kompensativnim rečenicama (ipak ispor. primjer naveden u § 6.)

[2] Dopuštam, da svima mogu biti sluga, ali mi to ne smeta, da ne bih ne mogla svima biti ljuba (= ali otuda ne izlazi, da bih mogla svima biti ljuba).

[3] Daničić u Ak. rj. I, 45b misli, da je u podložnoj rečenici pogodba, ali za koncesiju svjedoči grč. i lat. tekst: κἂν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ —; et si ego testimonium perhibeo de me ipso —.

N. posl. Smisao: Dopuštam (= ne poričem), da ćeš majmuna oblačiti u kakve mu drago haljine, ali to (ne: što ćeš ga oblačiti, jer ja ne znam, hoćeš li ga doista oblačiti; nego: što dopuštam, da ćeš ga oblačiti) ne smeta (ne: majmunu, jer majmunu ne može ni smetati ni ne smetati, što ja nešto dopuštam; nego:) meni (koji ono i dopuštam), da ne bih tvrdio, da majmun ostaje majmun. Glagol se glavne rečenice može nalaziti ili u futuru ili u prezentu (ako je glavna rečenica apstraktna, kao ovdje).

Karakteristično je za ovakove primjere i to, da im se „ako“ ne može, kao onima u § 8. (isp. § 7.), zamijeniti aseverativnom riječju: „doista, istina, do duše etc.“. Ne može se kazati n. pr.: Istina, majmuna ćeš oblačiti u kakve haljine itd., jer govornik jamačno i ne misli na to, da će tko ići majmuna oblačiti u haljine; a svakako nije siguran, da će tko to činiti. Ni ovdje upravo nemamo više čistu koncesiju, nego *supozitivnu koncesiju* (isp. § 6. i § 17.).

Takovi su i ovi primjeri (isp. Ak. rj. I, str 50, 2, d. i str. 54. 8, a.): Ne udri me više, Bugarine! Bit će tebe vina izobila, *ako* caru ne će ni dostati. N. pj. II, 143. — Hoću isti Arapu na mejdan, hoću isti, *ako* doći ne ću. II, 464. — Gospodaru, Novaković-Grujo! Ne mogu ti sablje celivati, sablja ti je od svašta skrnavna, nego ću ti svećom svijetliti, *ako* jadna ne ću ni spavati. III, 43. — I *ako* ću glavu izgubiti, hoću sjutra, braćo, napraviti, da se mira nigda ne učini, braćo moja, za ovijeh ljudi. IV, 324. — *A.* Ma, sinko moj! kogod je tamo hodio da je prosi, nijedan se nije više vratio. *B.* Bogme *ako* i ne ću, ja idem. N. prip. 93. — Kad otac ostari, on preda starješinstvo najpametnijemu svome sinu (ili bratu ili sinovcu), *ako* će biti i najmlađi. Vuk, Rj. 713a.

10. Među one repugnativne rečenice, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti, pripadaju i ovi primjeri, u kojima u podložnoj rečenici ne dolazi futur, nego prezenat perfektivnoga glagola. Ali ovi se primjeri mogu pravo razumjeti istom onda, kad ogledamo hipotetičke rečenice s „ako“, pa s toga će se o njima kazati, što treba, istom u § 17. Evo za sada samo primjera: Ako Bog da i sreća junačka, *ako* nama i udare Turci, te Moraču poharaju gornju, otolen te obrnuti grdno. N. pj. IV, 376. — Daj mi, dušo, stručak fesliđana! Ne smijem, Jovo, karat će me majka! *Ak'* t' okara, udarit' te ne će, *ak'* udari, oćerat' te ne će, ak' oćera, bježi k mene dušo! N. pj. herc. 132. (cf. i 201.). — Živ mi bratac, sjahati mu ne ću; ako bih mu počem i sjahala, a *ako* me silom sajahaše (= sajašu), živ mi bratac, u dvore mu ne ću; *ako* li me silom

uvedoše (= uvedu), živ mi bratac, vjenčati me ne će; ako bi me pod silom vjenčali, živ mi bratac, s dragim leći ne ću, *ako* ležem, zagrlit' ga ne ću. N. pj. herc. 209. — *Ako* se i svi sablazne o tebe, ja se ne ću sablazniti. Vuk, Mat. 26, 33. — *Ako* vam i kažem, ne ćete vjerovati. A *ako* vas i zapitam, ne ćete mi odgovoriti, niti ćete me pustiti. Luk. 22, 67 i 68. Isp. i Ak. rj. I, str. 55, 8, a.

11. „*Ako*" *kao hipotetička konjunkcija.* Isto značenje, koje smo za „ako" našli u koncesivnim rečenicama, ima ova konjunkcija i u hipotetičkim rečenicama. Ali ipak se jedne i druge rečenice znatno razlikuju. Glavna razlika dolazi od sveze, u kojoj se u jednim i u drugim rečenicama nalazi radnja podložne rečenice s radnjom glavne rečenice. Dok je u koncesivnim rečenicama ova sveza adversativna, ona je u hipotetičkim rečenicama kausalna t. j. takova, da je vršenje one radnje, koja se izriče podložnom rečenicom, uzrok vršenju one radnje, koja se izriče glavnom rečenicom, a vršenje ove posljedak vršenju one, te se prva radnja može zvati uzročna, a druga posljedična. Druga je razlika između koncesivnih i hipotetičkih rečenica u tome, što je u koncesivnim rečenicama svagda izvjesno, vrši li se doista radnja podložne rečenice ili ne, samo ako joj vršenje pada u budućnost, nije izvjesno, hoće li se doista vršiti ili ne (cf. § 6. i § 9.); a u hipotetičkim rečenicama nije nigda izvjesno, vrši li se doista radnja podložne rečenice ili ne.[1] U koncesivnim rečenicama dakle dopuštanje, da se radnja podložne rečenice vrši, svagda (osim rečenoga izuzetka) involvira tvrdnju (za pravo priznanje), da se doista vrši; a u hipotetičkim rečenicama dopuštanje, da se radnja podložne rečenice vrši, ne involvira tvrdnje, da se doista vrši.[2] S toga se u hipotetičkim rečenicama i vršenje posljedične radnje ne tvrdi kao posljedak vršenju uzročne radnje, nego samo kao posljedak dopuštanju, da se uzročna radnja vrši. To neka razjasni ovaj primjer: *Ako* s' može zmija

[1] U irealnim je hipotetičkim rečenicama do duše izvjesno, vrši li se doista radnja podložne rečenice ili ne; *ali u njima govornik* ne izriče radnje onako, kako mu se prikazuje sada, kad je izvjesno, da se vrši ili da se ne vrši, nego kako mu se prikazivala prije, dok to još nije bilo izvjesno; isp. § 38.

[2] Što dopuštanje jedan put involvira tvrdnju, da se ono, što se dopušta, doista vrši, a drugi put ne involvira takove tvrdnje, to ne valja da nam smeta, jer se dopuštati može i ono, za što se zna, da se doista vrši, i ono, za što se ne zna pouzdano, vrši li se doista ili ne.

pouzdati (da dovede kićene svatove od Budima do Prizrena bela, da ih nigde sunce ne ogreje, još nikakva rosa ne okvasi), ja ću dati za zmiju devojku. N. pj. II, 56. Smisao je: *Dopuštam* (= ne poričem), da se može zmija pouzdati, *pa s toga* (što to dopuštam) *tvrdim:* ja ću dati za zmiju djevojku. Može li se zmija pouzdati ili ne, nije nipošto izvjesno, nego se samo dopušta, i to tako, da to dopuštanje ne involvira tvrdnje, da se zmija doista može pouzdati. S toga i: ja ću dati za zmiju djevojku — govornik ne tvrdi kao posljedak tomu, što se zmija može pouzdati, nego kao posljedak tomu, što on dopušta, da se zmija može pouzdati. I kao što u koncesivnim rečenicama adversativna sveza između jedne i druge rečenice čini, te „ako" dobiva značenje: dopuštam, ali mi to ne smeta ništa, jer —, ili: dopuštam, ali mu to ne smeta, da ne bi — (resp. u primjerima § 6. i § 9. dopuštam, ali mi to dopuštanje ne smeta ništa, jer —, ili: dopuštam, ali mi to dopuštanje ne smeta, da ne bih tvrdio, da —), tako u hipotetičkim rečenicama od kausalne sveze između jedne i druge radnje „ako" dobiva značenje: *dopuštam, pa s toga* (što dopuštam) *tvrdim, da* —.

Po tom, što se radnja podložne i radnja glavne rečenice nalaze u kausalnoj svezi, srodne su hipotetičke rečenice s kausalnima. Ali opet se kausalne i hipotetičke rečenice znatno razlikuju, i to tim. što se vršenje uzročne radnje u kausalnim rečenicama tvrdi, a u hipotetičkima samo dopušta. A otuda dolazi razlika i među glavnim rečenicama. Istina, glavnom se rečenicom i u kausalnim i u hipotetičkim rečenicama tvrdi vršenje posljedične radnje. Ali u kausalnim se rečenicama to tvrdi apsolutno t. j. ne samo za neki slučaj, nego za sve slučajeve, ili: tvrdi se, da se radnja svakako vrši. Jer kad radnja podložne i radnja glavne rečenice (uzročna i posljedična radnja) stoje u takovoj svezi, te je vršenju prve posljedak vršenje druge, a za radnju podložne rečenice (za uzročnu radnju) govornik zna, da se vrši, kao što se vidi odatle, što joj vršenje tvrdi, onda njegova tvrdnja, da se vrši radnja glavne rečenice (posljedična radnja), ne može drugo značiti nego da se ova radnja svakako vrši. A u hipotetičkim se rečenicama vršenje posljedične radnje ne tvrdi apsolutno. Jer kad govornik ne zna, vrši li se uzročna radnja ili ne, nego samo dopušta, da se vrši, on ne može vršenje posljedične radnje tvrditi apsolutno, nego samo za slučaj, da se uzročna radnja vrši. Kad bi onaj, koji govori navedeni primjer, znao, da se zmija može pouzdati, on ne bi kazao: *ako* s' može zmija pouzdati —, nego: *budući da* (ili: *kad)* se može

zmija pouzdati, ja ću dati za zmiju djevojku — t. j. on ne bi svoju misao kazao hipotetičkom, nego kausalnom rečenicom; da se zmija može pouzdati, on ne bi samo dopuštao, nego tvrdio, pa s toga i: ja ću dati za zmiju djevojku — ne bi tvrdio samo za slučaj, da se zmija može pouzdati, nego apsolutno t. j. on bi tvrdio, da će svakako dati za zmiju djevojku.

Uzročna radnja koja se doista vrši, zove se *uzrok* (causa). S toga se i rečenice, u kojima se podložnom rečenicom izriče uzročna radnja, koja se doista vrši, zovu uzročne ili kausalne. A uzročna radnja, kojoj se vršenje samo dopušta, zove se *pogodba* ili *uvjet*, grč. ὑπόθεσις (upravo „podloga“, jer se na dopuštanju, da se vrši uzročna radnja, osniva tvrđenje, da se vrši posljedična radnja), lat conditio ili suppositio. S toga se i rečenice, u kojima se podložnom rečenicom izriče uzročna radnja, kojoj se vršenje samo dopušta, zovu pogodbene ili uvjetne, hipotetičke, kondicionalne ili supozitivne; a mjesto „dopuštati“ kaže se i „*suponirati*“. Otuda se vidi i to, da uvjet, kad se ispuni, postane uzrok.

Ovo razlaganje pokazuje, da se hipotetičke rečenice i ka koncesivnim i ka kausalnim rečenicama primiču, pa opet i od jednih i od drugih odmiču. I upravo onim, čim se k jednima primiču, odmiču se od drugih. Ka koncesivnima primiču se tim, što se u njima vršenje radnje, koja se izriče podložnom rečenicom, samo dopušta, a upravo tim se odmiču od kausalnih rečenica, u kojima se vršenje radnje, koja se izriče podložnom rečenicom, tvrdi. A ka kausalnima se primiču tim, što se u njima radnja podložne i i radnja glavne rečenice nalaze u kausalnoj svezi, a upravo tim se odmiču od koncesivnih rečenica, u kojima jedna i druga radnja stoje u adversativnoj svezi. Po svemu tomu hipotetičke rečenice stoje u sredini između koncesivnih i kausalnih rečenica.

Još mi valja spomenuti, da glavna rečenica u hipotetičkim rečenicama nije svagda afirmativna, nego može biti i postulativna (željna ili zapovjedna). N. pr. *Ako* voliš carstvu zemaljskome, sedlaj konje, priteži kolane. N. pj. II, 296. Smisao je: Dopuštam (= ne poričem), da voliš carstvu zemaljskomu, pa s toga ti zapovijedam: sedlaj konje, priteži kolane! Razlika između ovakih primjera i onakih, o kakvima se sprijed govorilo, samo je u tome, što se ovdje kao posljedak dopuštanju, da se uzročna radnja vrši, vršenje posljedične radnje ne tvrdi, nego zapovijeda. A što je sprijed kazano za tvrdnju, to vrijedi i za zapovijed t. j. što se zapovijeda,

to se ne zapovijeda apsolutno, nego samo za slučaj, da se vrši radnja podložne rečenice.

Evo još primjera za „ako“ u hipotetičkim rečenicama. Primjere ću podijeliti na iste dvije grupe, na koje su podijeljeni primjeri za „ako“ u koncesivnim rečenicama. U prvoj grupi *(a)* bit će primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti, a u drugoj grupi *(b)* bit će primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti.

12. *a) Ako* pravda ne pomože, krivda ne će pomoći. Nar. posl. — *Ako* slijepac slijepca vodi, obadva će u jamu pasti. ib. — *Ako* Velje ne veljuje, Mare opakuje (Gledaj: Kad Veljača ne daždi, Marač dobra ne misli). ib. — *Ako* vrag nije razbio kolijevku, razbit će grob (Ako se čoeku nesreća ne dogodi u mladosti, dogodit će se u starosti). ib. — *Ako* misliš Božij biti, čini dobro za života. N. pj. I, 137. — *Ako* mu konjic oronu, da Bog da, da mu prerone, *ako* ga glava zabole, da Bog da, da ga preboli, *ako* l' mu majka ne dade, duša joj raja ne vid'la. I, 225. — Ovo mi je vjerenica dala; *ako* ti je tvome srcu draga, ne ću ti je zimovat' kod majke, vodit ću je dvoru bijelome. I, 235. — *Ako* put putuje, srećno putovao, *ako* l' vince pije, na zdravlje mu bilo, *ako* l' drugu ljubi, od mene mu prosto, od Boga prokleto! I, 268. — Otvor' vrata, *ako* Boga znadeš! I, 470. — *Ako* li mi ne vjeruješ kletvi, izvedi me u polje široko, pa me sveži konjma za repove, rastrgni me na četiri strane. II, 17. — Ti *ako* si, sestro, naumila uzet', seko, dobroga junaka, koji će nam obraz osvjetlati, — uzmi, sele, Kraljevića Marka. II, 237. — *Ako* s' gladan, eto đakonije; *ako* s' žedan, eto vina ladna. II, 434. — *Ako* s' kavge preko mora bojiš, imaš danas punu kulu blaga, u podrume troljetnoga vina, u ambare bijele všenice; imaš na što svate pokupiti. II, 533. — Lasno ćemo mi za vaše blago, lasno ćemo, *ako* jesmo ljudi. III, 172. Isp. Ak. rj. I, str. 45; 1, α.

13. *b)* Ovdje valja razlikovati primjere, u kojima se radnja podložne rečenice izriče prezentom perfektivnoga glagola, i primjere, u kojima se radnja podložne rečenice izriče futurom (inf. + ću). N. pr. *Ako zgubiš* mlada zatočnika, čestita ću tebe učiniti. N. pj. II, 144/5. — *Ako ćeš* mi što *dati*, daj mi nemušti jezik, ako li mi to ne daš, a ti s Bogom ostaj! N. prip. 11. — Pita se, kakva je razlika između jednih i drugih primjera. Na prvi bi mah čovjek rekao, da u primjerima s inf. + ću i nemamo futur, nego „ću“ znači upravo „volo“. I doista ima mnogo primjera, oso-

bito negativnih, koji se mogu tako tumačiti. N. pr. *Ako* li mi to *poslati ne ćeš*, a ti hajde u polje Kosovo. N. pj. II, 309. Ali ima i takovih primjera, koji se ne mogu tako shvatiti. N. pr. Čoveče, *ako ne će biti* moj prednjak, ja ću umreti. N. prip. 280. Uzme li se pak na um, da se onda, kad glagol „hotjeti" znači „velle", u prezentu rijetko kaže „ću", nego „hoću", i to mnogo češće s „da" nego li s infinitivom, veoma je vjerojatno, da u našim rečenicama „ću" (s inf.) ne znači „volo", nego je zajedno s infinitivom futur. Kod „ne ću" donekle je drukčije, jer se i onda, kad znači „nolo", i onda, kad je zajedno s infinitivom futur, jednako kaže „ne ću", ali i tu kod značenja „nolo" mnogo češće dolazi rečenica s „da" nego li infinitiv. S toga mislim, da je manja pogrješka svako „ne ću" s infinitivom uzeti za futur, nego svako „ne ću" s infinitivom, koje može značiti i „nolo", odmah shvatiti u ovom značenju. Isp. Ak. rj. I, str. 47, f; III, str. 659. i dalje; pa Zimine Sintaktične razlike str. 263. A često i smisao traži, da se ova kompozicija shvati kao futur. Tako n. pr.:

Dobavi mi vranca Komnenova —
Ako l' mi ga *dobaviti ne ćeš*,
Neka znadeš, osjeć' ću ti glavu.
N. pj. II, 455.

Ja ne bih rekao, da car misli, da će paši Seidimu odsjeći glavu, ako *ne će* (non vult) *da* mu *dobavi* vranca, nego ako mu ga *ne će dobaviti* (comparabit). Tako i:

Da bi mene ne rodila majka,
Već kobila, koja ata moga,
Ako joj *se osvetiti ne ću.*
N. pj. I, 474.

(ne: si nolo poenas expetere, nego: si non expetam).

Ja ću se dakle u ovom držati principa, da je u rečenici s „ako" svako „ću" s infinitivom i svako „ne ću" s infinitivom futur. Za drugi slučaj dopuštam, da ću gdjegdje pogriješiti, a za prvi slučaj mislim, da ne ću pogriješiti nigdje.

Tako se iznova pita, kakva je razlika između rečenica s „ako" i futurom (inf. + ću) i onih s „ako" i perfektivnim prezentom. — U rečenicama s „ako" i futurom dopušta (ili: suponira) se ono, što znači futur. A futurom se, istina, kazuje, da će se radnja glagolska u budućnosti vršiti; ali to kazivanje nipošto ne zajamčuje, da će se radnja glagolska doista vršiti, jer govornik ni sâm ne može pouzdano znati, hoće li se radnja glagolska doista vršiti.

To kazivanje zajamčuje samo to, da je subjekat sada gotov vršiti radnju glagolsku; hoće li je pak doista vršiti, to ostaje nesigurno. I glagol „hotjeti", kojim u hrvatskom jeziku postaje futur, u toj službi ne znači upravo „velle", nego „gotovu biti" (μέλλειν); samo tako se može razumjeti, da čovjek „hoće" vršiti i takovu radnju, koje doista ne će da vrši, n. pr. umrijet ću = gotov sam umrijeti (t. j. u mene se nalaze sva svojstva, do kojih je za neko buduće vrijeme stalo vršenje radnje glagola „umrijeti"; μέλλω ἀποθανεῖσθαι); cf. Ak. rj. III, str. 667, 2, a, *a*. Futurom se dakle kazuje upravo sadašnja gotovost subjektova za vršenje radnje glagolske. Po tom se u našim rečenicama s futurom dopušta (suponira) upravo sadašnja gotovost subjektova za vršenje radnje glagolske. — Tako primjer:

Već *ako će* ćesar *zapostiti*,
Zapostiti petak i srijedu
I četiri posta u godini,
Išćerat ću ispod Beča Turke.
N. pj. III, 48.

ima ovaj smisao: Dopuštam (suponiram), da je ćesar gotov zapostiti petak i srijedu i četiri posta u godini, pa s toga tvrdim: išćerat ću ispod Beča Turke.

A u rečenicama s „ako" i perfektivnim prezentom dopušta (suponira) se ono, što znači perfektivni prezent. Perfektivnim se pak prezentom kazuje, da se radnja glagolska u neko (makar koje) vrijeme doista vrši ili upravo da se u to vrijeme doista izvršila, jer se perfektivna radnja ne može vršiti, da se ne bi izvršila. S toga se u našim rečenicama s perfektivnim prezentom dopušta, da se u neko (makar koje) vrijeme radnja glagolska doista izvršila. Da je u istinu tako, vidi se najbolje odatle, što se upravo u hipotetičkim rečenicama s „ako" perfektivni prezenat često zamjenjuje aoristom, čemu su primjeri navedeni u mojoj raspravi o gnomičkom aoristu („Rad" knj. 112.) str. 38—40. os. ot., n. pr. *Ako zapeh* str'jele moje, ustr'jelit ću tebe, Janko. N. pj. I, 181. Razlika između aorista i perfektivnoga prezenta nalazi se u tom, da kod aorista govornik treba da se prenese u onaj momenat, kad se radnja glagolska izvršila, a perfektivnim prezentom, koji ne znači nikakva vremena, može se radnja, koja se u makar koje vrijeme izvršila, izreći već s gledišta sadašnjosti (t. j. onoga vremena, kad govornik

govori).[1] Tako dakle sprijed (str. 17.) navedeni primjer iz N. pj. II, 144/5. ima ovaj smisao: Dopuštam (suponiram), da si u neko vrijeme zgubio mlada zatočnika, pa s toga tvrdim: čestita ću (onda) tebe učiniti.

Glavna je dakle razlika između rečenica s „ako" i futurom i onih s „ako" i perfektivnim prezentom u tom, da se u prvima dopušta samo sadašnja gotovost subjektova za vršenje, a u drugima faktično vršenje (upravo: izvršenje) radnje glagolske. A odatle izlaze druge razlike. Za to, da bude uvjet ispunjen, dakle da se vrši radnja glavne rečenice, potrebno je u rečenicama s „ako" i futurom samo to, da je subjekat podložne rečenice gotov vršiti svoju radnju, a u rečenicama s „ako" i perfektivnim prezentom potrebno je to, da je subjekat podložne rečenice svoju radnju doista izvršio. Da Kraljević Mijajlo (u primjeru iz N. pj. III, 48.) istjera ispod Beča Turke, za to je potrebno samo to, da je od Beča ćesar gotov zapostiti petak i srijedu i četiri posta u godini; a da car Stjepan (u primjeru iz N. pj. II, 144/5.) Miloša čestita učini, za to je potrebno, da je Miloš doista zgubio mlada zatočnika. U pjesmi, iz koje je prvi primjer, pripovijeda se, da je Kraljević Mijajlo doista istjerao ispod Beča Turke, kad mu je od Beča ćesar samo vjeru dao, da će postiti petak i srijedu i četiri posta u godini (stih 84. etc.); a u pjesmi, iz koje je drugi primjer, pripovijeda se, da je car Stjepan Milošu dao blago nebrojeno istom onda, kad mu je Miloš donio zatočnika glavu (stih 450. etc.) U prvom slučaju počinje se vrijeme, za koje vrijedi ono, što se u glavnoj rečenici tvrdi, već od onoga momenta, u kojem govornik govori, jer je subjekat podložne rečenice već u tom momentu gotov (ili nije gotov) vršiti svoju radnju; a u drugom slučaju počinje se vrijeme, za koje vrijedi ono, što se u glavnoj rečenici tvrdi, istom od onoga momenta, u kojem se radnja podložne rečenice doista izvršila (ili nije izvršila). Vrijeme, u koje će Kraljević Mijajlo istjerati ispod Beča Turke, počinje se već od momenta, u kojem on to kaže, jer se već u tom momentu može znati, je li od Beča ćesar gotov zapostiti petak i srijedu i četiri posta u godini, što se u podložnoj rečenici suponira; a vrijeme, u koje će car Stjepan Miloša čestita učiniti, počinje se istom od

[1] Hrvatski perfektivni prezenat odgovara u rečenicama s „ako" grčkomu konjunktivu aorista u rečenicama s ἐάν (i latinskomu futuru eksaktnomu u rečenicama sa „si"); pa i u grčkom jeziku dolazi εἰ s indikativom aorista mjesto ἐάν s konjunktivom aorista (isp. moju raspravu o gnomičkom aoristu str. 21. 22. os. ot.).

momenta, u kojem je Miloš doista zgubio mlada zatočnika, jer se istom u tom momentu može znati, je li Miloš zgubio mlada zatočnika, što se u podložnoj rečenici suponira.[1]

Pod α) navest će se još više primjera s „ako“ i futurom, a pod β) onakovih s „ako“ i perfektivnim prezentom.

14. α) Popij i tu i drugu, da ti obje probudu; *ako* ne ćeš tu popiti, nemao se čim pokriti. N. pj. I, 89. — Oj snašice Nedo! Otkup' ovo čedo; *ako* li ga mlada otkupiti ne ćeš, mi ćemo g' odneti tam' u našu zemlju. I, 108. — Sudi pravo od Trogira kralju!

[1] Istu razliku, kao u hrvatskom jeziku između rečenica s „ako“ i perfektivnim prezentom i onih s „ako“ i futurom, nalazimo i u grčkom jeziku između rečenica s ἐάν i konjunktivom i onih s εἰ i futurom, pa u latinskom jeziku između rečenica sa „si“ i futurom eksaktnim i onih sa „si“ i futurom. Isp. n. pr. H 81.:

εἰ δέ κ' ἐγὼ τὸν ἕλω δώῃ δέ μοι εὖχος Ἀπόλλων,
τεύχεα συλήσας οἴσω προτὶ Ἴλιον ἱρήν.

pa φ. 382.:

εἰ δέ μοι οὐ τίσουσι βοῶν ἐπιείκελ' ἀμοιβήν,
δύσομαι εἰς Ἀΐδαο καὶ ἐν νεκύεσσι φαείνω.

Što se tiče primjera iz H 81., da Hektor može oružje svoga neprijatelja odnijeti u Ilion, potrebno je, da ga prije svlada. Ali da Helije (u primjeru iz φ. 382.) zađe u Had, za to nije potrebno, da bi se pokazalo, da mu drugovi Odisejevi nijesu dali dostojne plate za volove, nego je dosta, da Zeus (kojemu se Helije i tuži) odluči, da ih ne će kazniti. Na hrvatski valja εἰ δέ κ' ἐγὼ τὸν ἕλω (u primjeru iz H 81.) prevesti: *ako* li ja njega *svladam;* ali εἰ δέ μοι οὐ τίσουσι βοῶν ἐπιείκελ' ἀμοιβήν (u primjeru iz φ. 382.) ne valja na hrvatski prevesti: ako li mi ne dadu za volove dostojne plate —, nego: *ako* li mi *ne će dati* —. Isp. još karakterističan primjer iz A 135.:

ἀλλ' εἰ μὲν δώσουσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί
ἄρσαντες κατὰ θυμόν, ὅπως ἀντάξιον ἔσται, —
εἰ δέ κε μὴ δώωσιν, ἐγὼ δέ κεν αὐτὸς ἕλωμαι.

(hrv. *ako će dati*; *ako* li *ne dadu).* Tako i Dem. IX, 10. καὶ μὴν εἰ μέχρι τούτου περιμενοῦμεν, ἕως ἂν ἡμῖν ὁμολογήσῃ πολεμεῖν, πάντων ἐσμὲν εὐηθέστατοι (ne: ako budemo čekali; nego: *ako ćemo čekati).* Cf. Kühnera, Ausf. Gramm. der gr. Spr.[2] II, 969. Tako i u latinskom jeziku: Si *feceris* id, quod ostendis, magnam habebo gratiam; si *non feceris,* ignoscam. Cic. Ad fam. 5, 19. *(ako učiniš, ako ne učiniš).* Ali: Eam si *curabis,* perbona est. Plaut. Merc. 526. *(ako ćeš se starati).* Quae si *dices,* tenebere; sin alia *dices,* quae a me dicta sunt, non refutabis. Cic. Verr. 5, 51. *(ako ćeš kazati).* Cf. Kühnera, Ausf. Gramm. der lat. Spr. II, 921—922. 927.; Drägera, Hist. Synt.[2] II, 709. etc.

Ako li mi sudit' pravo ne ćeš, ja sam bosa do Trogira došla, ja ću bosa i do cara poći, a za tebe dobro biti ne će. I, 400. (isp. i 565.) — *Ako* mene, Fato, uzet' ne ćeš, živa mene na ramenu glava! falit ću se, đe bih dolazio, da je tebe čedo pod pojasom. I, 563. — Da preskočiš tri konja viteza: *ako* li ih preskočiti ne ćeš, ne ćeš izić', ni izvest' đevojke. II, 147. — *Ako* li mi vjerovati ne će, nek me pusti iz tamnice klete, pa neka me u gvožđe okuje. II, 380. — Pokloni mi šćercu za ljubovcu; *ako* l' mi je pokloniti ne ćeš, a ti hajde na mejdan junački. II, 388. – *Ako* ćeš mi dati vjeru tvrdu, da me hoćeš[1] uzet' za ljubovcu, ja se hoću[1] pokrstit' za nago. II, 615. — Anđelija, moja vjerna ljubo! Otruj meni mog brata Bogdana; *ako* li ga otrovati ne ćeš, ne čekaj me u bijelu dvoru. II, 627. — Ala mene ne rodila majka, do kobila, koja đoga moga, *ako* ne ću pokupiti vojsku, i ne dođem (!) pod Goliju na te. IV, 39. — *Ako* l' tako učiniti ne ćeš, udrit ću ti do tri b'jela dana. IV, 439. — Ti, čoveče, *ako* ne ćeš to učiniti, ja ne ću s tobom živeti. N. prip. 133. — Miloš im na to odgovori, da će im on biti starješina, *ako* će oni njega slušati. Vuk, Miloš 78. — *Ako* ćeš pustiti s nama brata našega, ići ćemo i kupit ćemo ti hrane. *Ako* li ne ćeš pustiti, ne ćemo ići. Daničić, Mojs. I, 43, 4—5. (septuag. εἰ ἀποστέλλῃς καταβησόμεθα; vulg.: si vis mittere, pergemus). Cf. Zimu, Sint. razl. str. 263.; Ak. rj. I, str. 47; f.

15. β). *Ako* nigdje kuma ne nađem, da mi budeš kum (Kao ukor onome koji dođe kome za što pošto je drugima išao, pa se nije mogao pomoći). N posl. — *Ako* vojno dobre sreće bude, s večera će bosiljak niknuti. N. pj. I, 22. — Prokleta ti moja rana bila, *ako* zlato sa konja ne snimiš! I, 254. — *Ako* bude s puta zalutala, da Bog dade, da me skoro nađe! I, 274. — *Ak'* utoneš, vadit ću te, *ak'* izvadim, ljubit ću te. I. 363. — *Ak'* ostaneš, care, u ćeliji, onda si se grija ostajao. II, 92. — *Ako* mene Bog i sreća dade, te dobijem kralja Bugarina, hoću tebe, slugo, pokloniti u državu zemlju Bosnu slavnu. II, 170. – *Ako* li ga odmah ne pustite, vjera moja tako mi pomogla! dić' ću na vas Srblje i Madžare. II. 214. — *Ako* l' tebe ponestane blaga, opet doći poočimu tvome. II, 401. – *Ak'* Stjepana doma zastanete, rusu njemu ods'jecite glavu. III, 90. — *Ako* j' tako poznat' ne mogbudeš, ti je zovi u zelenu bašču, te s' valjajte po zelenoj travi. III, 295. — Ala mene ne rodila majka, do kobila, koja đoga moga, *ako* ne ću pokupiti (!) vojsku, i ne dođem

[1] *vis, volo.*

pod Goliju na te. IV, 39. — *Ako* Bog da i Bogorodica, ali ćemo begu posjeć' glavu, ali naše tamo ostaviti. IV, 52. — *Ako* nama od njih pomoć dođe, neka znate, razbit ćemo Turke. IV, 247. — *Ako* bude crni Arap doš'o, te se s njime po polju poćeram, ja ću bježat' pred Arapom crnim. IV, 304. — Ako ćeš mi što dati (!), daj mi nemušti jezik, *ako* li mi to ne daš, a ti s Bogom ostaj! N. prip. 11. — *Ako* to ne uradiš, na tebi nema glave. ib. 211. — Potražite tu vodu; *ako* da Bog te je nađete, to bi voleo nego sve carstvo svoje.[1] ib. 236. Cf. Ak. rj. I, str. 46; b.

15.[a] Kadšto se i imperfektivni prezenat upotrebljava sasvim onako, kao perfektivni u primjerima, koji su sada navedeni. N. pr. *Ako opraštate* ljudima grijehe njihove, oprostit će i vama otac vaš nebeski. Vuk, Mat. 6, 14. (ἐὰν ἀφῆτε, ἀφήσει; si dimiseritis, dimittet). — Od čega *ako se čuvate*, dobro ćete činiti. Vuk, Djela ap. 15, 29. (ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς εὖ πράξετε; custodientes vos). U ovim primjerima mislim da „opraštate, čuvate“ nijesu temporalni prezenti sa značenjem sadašnjosti, nego im je značenje onako bezvremensko, kao i perfektivnim prezentima u primjerima, koji su sprijed navedeni, samo se od njih razlikuju imperfektivnošću. Smisao je dakle prvomu primjeru: Dopuštam, da u neko vrijeme opraštate („ako oprostite“ značilo bi: dopuštam, da ste u neko vrijeme oprostili) ljudima grijehe njihove, pa s toga tvrdim: onda će i vam oprostiti otac vaš nebeski. Razlika između „ako oprostite“ i „ako opraštate“ nalazi se dakle u tom, da se u prvom slučaju dopušta, da se u neko vrijeme radnja glagola „oprostiti“ izvršila, a u drugom, da se u to vrijeme radnja glagola „opraštati“ vrši. Cf. i Šurmina u Nast. Vjesn. I, 183. 184.

16. Napose valja govoriti o primjerima, u kojima se u rečenicama s „ako“ nalazi deliberacija. Takovi su ovi primjeri:

Jaoj mene do Boga miloga! Sad *ako* ću pravo kazivati, sa snahom ću brata omraziti; *ako* li ću zakleti se krivo, ja se bojim, izgubit ću vojna. N. pj. I, 562. — „Kako bismo dete omrazili i i sa čestitim carem zavadili?“ A besedi Todore vezire: Braćo moja, osam vezirova! *Ako* ćemo izgubiti dušu, lasno ćemo omrazit' Momira, sa čestitim carem rastaviti. II, 158. — Misli care misli svakojake: „Mili Bože, što ću i kako ću? Kome ću se privoleti carstvu? Da ili ću carstvu nebeskome? Da ili ću carstvu zemaljskome? *Ako*

[1] ako je nađete, nastat će situacija („to“), koju bih ja volio (da mi je na izbor) nego sve carstvo svoje.

ću se privoleti carstvu, privoleti carstvu zemaljskome, zemaljsko je za maleno carstvo, a nebesko u vek i do veka". Car volede carstvu nebeskome, a nego li carstvu zemaljskome. II, 296. — Kome ć' ovu čašu nazdraviti? *Ako* ću je napit' po starješтvu, napit ću je starom Jug-Bogdanu; *ako* ću je napit' po gospostvu, napit ću je Vuku Brankoviću; *ako* ću je napit' po milosti, napit ću je mojim devet šura, devet šura, devet Jugovića; *ako* ću je napit' po ljepoti, napit ću je Kosančić-Ivanu; *ako* ću je napit' po visini, napit ću je Toplici Milanu; *ako* ću je napit' po junaštvu, napit ću je vojvodi Milošu. Ta nikom' je drugom napit' ne ću, već u zdravlje Miloš-Obilića. II, 310/11. — Sandaćija, moja mila majko! Svetuj mene, moja slatka rano! kud ću sade, na koju li stranu? *Ako* ć' ići Smederevu slavnu, oće mene Đurađ obesiti; *ako* ć' ići caru u Carigrad, nazvat ću se carev novi prebeg. II, 496. — Đurađ misli misli svakojake: „*Ako* ću se ovde oženiti, ta s Latini ja u miru nisam". Sve je misli na jedno smislio, pa on skoči na noge lagane, te celiva kralja Latinskoga, celiva ga u skut i u ruku. II, 572. — Ona stala, pa misli razmišlja: „Mili Bože, što ću i kako ću? Ta *ako* ću jadna biježati, Gruji nisu konji utecali, a kamo li jedna ženska glava!" Savi skute i bijele ruke, ode sama Gruji pod šatora III, 42. — Isp. *Ako* ću krivo, ne smijem od Boga, *ako* ću pravo, ne smijem od bega. N. posl. *Ako* u selu, Turci, ako u polju, vuci. ib. Cf. i Akad. rj. I, str. 50, 2, d.

U svima primjerima u rečenici s „ako" dolazi futur (inf. + ću). Da bi se ova pojava razumjela, valja na um uzeti, da se obično rečenice s „ako" prislanjaju uz (deliberativna) pitanja s futurom. Futur u rečenicama s „ako" bit će dakle jamačno u svezi s futurom u pitanjima. Osim toga vidi se, da i u pitanjima i u rečenicama s „ako" svagda dolazi 1. lice futura (što je u deliberaciji sasvim naravno). Pita se, što znači 1. lice futura u pitanju? Ogledajmo još nekoliko takovih pitanja!

Tu dolazi star na konju, stara delija, „Božja pomoć, djevojčice, b'jela rumena! *Hoću li* ti *doć'* pomoći crpat' vodicu?" „Idi s Bogom, star na konju, stara delijo! Volim sama i do noći, nego s tvojom pomoći". R pj. I, 294. — „Bože vječni i presveti oče! *Hoću li se* tobom *zaklet'* krivo? *Hoću l'* caru *ugrabit'* korunu?" Gospod njemu riječ govorio: „O Jovane, moja vjerna slugo! Zakuni se mnome triput krivo, teke nemoj mojijem imenom". II, 82. — Stade mislit' mlado momče: „*Il' ću brati* kitu cv'jeća? *Il' ću piti* kondir vina? *Il' ću ljubit'* mladu momu?" Stade brati rano cv'jeće, stade piti

kondir vina, i ljubiti mladu momu. N. pj. I, 331. — Pa se Vuče vrlo zamislio: Al' će ići, ali ići ne će (direktno: *ali ću ići, ali ići ne ću);* sve mislio, na jedno smislio, te s' opremi na tanku čardaku itd. II, 258. — „Sjetuj mene, dijete Maksime, *kom ću proscu* moju ćerku *dati?*" Besjedi joj dijete Maksime: „Ako hoćeš mene poslušati, podaj ćerku Vilipu Madžaru". II, 480. Isp. Akad. rj. III, 669, e.

Ovi primjeri pokazuju, da ovakim pitanjima govornik ište, da onaj, koga pita, izjavi, je li njegova volja, da govornik vrši neku radnju (ili, ako je pitanje pronominalno, da naznači, čega on hoće da se tiče radnja govornikova). To se vidi otuda, što onaj, koji odgovara, u odgovoru svagda upotrebljava imperativ (ili makar kakav oblik glagolski, koji može zamijeniti imperativ). Tako n. pr. u primjeru iz N. pj. II, 82. Jovan ište, da Gospod izjavi, je li njegova volja (dopušta li on), da se Jovan njime krivo zakune. A Gospod odgovara: *Zakuni se* mnome triput krivo itd. Tako može govornik pitati i sam sebe. Onda je pitanje deliberativno. Kad bi govornik sam sebi odgovarao, upotrebio bi u odgovoru opet imperativ. Ali on to ne čini, nego ili izjavljuje sam svoju odluku afirmativnom rečenicom (u futuru); n. pr. Kome ć' ovu čašu nazdraviti? — Ta nikom' je drugom napit' ne ću, već u zdravlje Miloš-Obilića. N. pj. II, 310—311. — ili kaže pripovijedalac (pjevač), na što se govornik odlučio; isp. primjere iz N pj. I, 331. II, 258. U svakom pak takovom pitanju (i deliberativnom i nedeliberativnom) može se futur zamijeniti izrazom: *valja* + *da* — (kod nedeliberativnih pitanja često je zgodniji drugi sličan izraz: hoćeš li da —, dopuštaš li da — itd.); n. pr. hoću li ti doć' pomoći crpat' vodicu = valja li (hoćeš li) da dođem; hoću l' caru ugrabit' korunu = valja li (dopuštaš li) da ugrabim; il' ću brati kitu cv'jeća itd. = ili valja da berem itd.; kom ću proscu moju ćerku dati = kom proscu valja da dam.

Takova su i pitanja, koja u navedenim primjerima dolaze pred rečenicama s „ako" i futurom. Tako n. pr. Il' ću reći: zdrava, snaho moja, il' ću reći: zdrava, draga moja? — u primjeru iz N. pj. I, 394. (koji će se malo niže navesti) znači: ili valja da rečem — ili valja da rečem —? Kome ću se privoleti carstvu? da ili ću carstvu nebeskome? da ili ću carstvu zemaljskome? — u primjeru iz N. pj. II, 296. znači: kome valja da se privolim carstvu? da ili valja (da se privolim) carstvu nebeskome? da ili valja (da se pri-

volim) carstvu zemaljskome? — Sva su pitanja deliberativna, samo pitanje u primjeru iz N. pj. II, 496. nije upravo deliberativno.

Isto značenje, kao u pitanjima, držim da ima 1. lice futura u deliberativnim rečenicama s „ako". Tako rečenica: *ako ću se privoleti* carstvu zemaljskome — u primjeru iz N. pj. II, 296. znači: *ako valja da se privolim* carstvu zemaljskome; rečenica: ta *ako ću* jadna *bježati* — u primjeru iz N. pj. III, 42. znači: ta *ako valja da* jadna *bježim* — itd. U rečenici s „ako" ne suponira se dakle sámo vršenje radnje glagolske ni subjektova gotovost za radnju glagolsku, nego potreba, da se vrši radnja glagolska. S tom potrebom, koja se u podložnoj rečenici suponira, nalazi se u kausalnoj svezi radnja, koje se vršenje u glavnoj rečenici tvrdi, te je (po onom, što je u § 11. razloženo) suponiranje one potrebe uzrok tvrdnji, da se ova radnja vrši. Tako je u primjeru iz N. pj. II, 310—311. suponiranje potrebe, da car Lazar čašu napije po starještvu, uzrok njegovoj tvrdnji, da će je napiti starom Jug-Bogdanu, ili ova je tvrdnja posljedak onomu suponiranju, te rečenice imadu ovaj smisao: Dopuštam (suponiram), da valja da je napijem po starještvu, pa s toga tvrdim, da ću je napiti starom Jug-Bogdanu. Takav je primjer još onaj iz N. pj. II, 158. Ali često se radnja, koje se vršenje u glavnoj rečenici tvrdi, ne nalazi u kausalnoj svezi s onom potrebom, koja se u podložnoj rečenici suponira. Tako je svagda onda, kad se radnja glavne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti. Tako (u primjeru iz N. pj II, 296.) potreba, da se car Lazar privoli carstvu zemaljskome, ne može biti uzrok tomu, da je zemaljsko carstvo za maleno, niti može (u primjeru iz N. pj. III, 42.) to, da Gruji nijesu konji utjecali, biti posljedak potrebi, da Maksimija, ljuba Grujina, bježi. Radnja glavne rečenice u tima primjerima ne samo nije posljedak potrebi, da se vrši radnja podložne rečenice, nego joj je upravo smetnja. Što je zemaljsko carstvo za maleno, to caru Lazaru smeta, te se ne će privoljeti zemaljskomu carstvu; a što Gruji nijesu konji utjecali, to smeta Maksimiji, te ne će bježati itd. Ali ako potreba, da se radnja podložne rečenice vrši, ne stoji u kausalnoj svezi s radnjom, koje se vršenje u glavnoj rečenici tvrdi, stoji sa samim tim faktom, da joj je ova radnja smetnja. Po tom valja primjer iz N. pj. II, 296. shvatiti ovako: Ako valja da se privolim carstvu zemaljskome, smeta mi to, što je zemaljsko carstvo za maleno. Što je zemaljsko carstvo za maleno, to caru Lazaru smeta samo za slučaj, ako valja, da se privoli zemaljskomu carstvu; ili: potreba, da se privoli ze-

maljskomu carstvu, uzrok je, da je ono, što se tvrdi u rečenici: zemaljsko je za maleno carstvo —, njemu smetnja (inače mu to ne bi bilo nikakva smetnja). Upravo: Dopuštam (suponiram), da valja da se privolim zemaljskomu carstvu, pa s toga tvrdim, da mi je zemaljsko carstvo za maleno. Tako valja shvatiti i primjer iz N. pj. III, 42. I Maksimiji to, što Gruji nijesu konji utjecali (t. j. što je Gruja brz), smeta samo u slučaju, ako valja da bježi. Ona dakle kaže upravo ovo: Ako valja da bježim, smeta mi to, što Gruji nijesu konji utjecali. To vrijedi za sve primjere, u kojima se radnja glavne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti (isp. još primjer iz N. pj. II, 572.). Primjeri iz N pj. I, 562., II, 496., gdje je u glavnoj rečenici futur, mogu se shvatiti ili kao oni iz N. pj. II, 310—311. i II, 158. ili kao oni iz N. pj. II, 296. i III, 42., jer makar je u glavnoj rečenici futur, opet se ono, što se njim tvrdi, može shvatiti kao smetnja potrebi, da se vrši radnja podložne rečenice. Što se tiče primjera iz N. pj. II, 562., rečenica: ja se bojim — ne smeta, da se ne bi mogao shvatiti kao oni iz N. pj. II, 310/11 i II, 158., jer se ova rečenica može držati za umetak.

Tako mislim da valja tumačiti futur 1. lica u rečenici s „ako“ u svima navedenim primjerima, bilo pred hipotetičkom rečenicom pitanje ili ne, jer i onda, kad pitanje nije izrečeno, suponira ga rečenica s „ako“. Tako se u primjeru iz N. pj. I, 562. Zećirbegovica sigurno najprije pita: Hoću li pravo kazivati ili ću zakleti se krivo? Pa onda istom razmišlja, kaki će posljedak imati prva, kaki li druga odluka. Tako se i u primjeru iz N. pj. II, 572. Đurađ na ponudu kralja Latinskoga sigurno najprije pita: Hoću li se ovde oženiti? Pa onda istom (kao odgovarajući na to pitanje) nalazi, da toj odluci nešto smeta. Tako mislim, da i u primjeru iz N. pj. II, 158. rečenica: Ako ćemo izgubiti dušu — suponira pitanje: Hoćemo li izgubiti dušu? U primjeru iz N. pj. II, 310/11. car Lazar doduše pita: Kome ć' ovu čašu nazdraviti? Ali rečenice s „ako“ suponiraju pitanja: Hoću li je napit' po starještvu? etc :

Zanimljiv je ovaj primjer:

Kako ću joj tužan djever biti!
Kad joj stanem čašu nazdravljati,
Il' ću reći: zdrava, snaho moja,
Il' ću reći: zdrava, draga moja?
Ako reknem: zdrava, snaho moja,
Ja ne mogu srcu odoljeti;

Ako l' reknem: zdrava, draga moja,
Mom ću pobru volju pokvariti.
N. pj. I, 394.

Tu imamo najprije deliberativno pitanje: il' ću reći: zdrava, snaho moja, il' ću reći: zdrava, draga moja? — A onda dolaze dvije rečenice s „ako" i perfektivnim prezentom, mjesto kojega bismo očekivali futur, bar u prvoj rečenici, jer se u glavnoj rečenici, bar u prvoj, izriče smetnja. Kad se u podložnoj rečenici kaže: Ako *reknem:* zdrava, snaho moja —, valjalo bi, da se u glavnoj kaže posljedak radnji glagola „reći", a ne smetnja, ili bi valjalo, da se u podložnoj kaže: Ako *ću reći.* Druga se podložna i druga glavna rečenica nalaze u potpunom skladu, jer se radnja glagola „pokvariti" može shvatiti kao posljedak radnje glagola „reći". Ali prva podložna i prva glavna rečenica ne stoje u skladu. Ja bih rekao, da se u tom ogleda duševni nemir govornikov. On počinje tako, kao da će kazati, što će biti, ako rekne: zdrava, snaho moja —, pa mjesto da kaže, što će biti, ako to rekne, on kaže samo, da to ne će ni moći reći (da ne će moći srcu odoljeti). S toga poslije rečenice: „ako reknem: zdrava, snaho moja" — valja da nastane stanka. U drugom dijelu svoje deliberacije govornik doista izriče ono, što je naumio izreći, pa s toga bi čovjek rekao, da će mu lakše biti reći: zdrava, draga moja — nego li: zdrava, snaho moja.

Iz svega, što je o našim primjerima rečeno, vidi se, da Daničić nije dobro učinio, što je u onim primjerima, u kojima je u glavnoj rečenici izrečena smetnja, rečenicu s „ako" držao za koncesivnu; cf. Akad. rj. I, str. 50, d.

17. Sada se mogu razumjeti i one repugnativne koncesivne rečenice s perfektivnim prezentom, kojima su primjeri navedeni u § 10., a tumačenje im je odgođeno na ovo mjesto. Repugnativne koncesivne rečenice s futurom (§ 9.) i one s perfektivnim prezentom (§ 10.) razlikuju se jedne od drugih tako isto, kao i hipotetičke rečenice s futurom i one s perfektivnim prezentom. O jednoj i drugoj kategoriji repugnativnih koncesivnih rečenica vrijedi u opće sve ono, što je naprijed u § 13. kazano o jednoj i drugoj kategoriji hipotetičkih rečenica. Razlika je samo u tome, što u koncesivnim rečenicama sveza između radnje u podložnoj i one u glavnoj rečenici nije kausalna, nego adversativna. Primjer iz Vuka, Mat. 26, 33. naveden u § 10. valja dakle shvatiti ovako: Dopuštam, da su se u neko vrijeme svi sablaznili o tebe, ali mi to dopuštanje

ne smeta, da ne bih tvrdio: ja se ne ću sablazniti. A primjer iz N. pj. IV, 324 naveden u § 9. ima se razumjeti ovako: Dopuštam, da sam gotov izgubiti glavu, ali mi to dopuštanje ne smeta, da ne bih tvrdio: hoću sjutra, braćo, napraviti itd. Da bi se pokazalo, je li istina, što govornik govori, treba da doista biva ono, što on u rečenici s „ako“ dopušta, i da se vrši radnja, koje vršenje on u glavnoj rečenici tvrdi. U primjerima s perfektivnim prezentom govornik u rečenici s „ako“ dopušta izvršenje neke radnje; dakle treba najprije da se izvrši ova radnja, pa onda da se uza sve to vrši radnja glavne rečenice. Tako u primjeru iz Vuka, Mat. 26, 33. treba najprije da se svi sablazne, pa onda da se uza sve to govornik ne sablazni. Vrijeme, za koje se tvrdi vršenje radnje u glavnoj rečenici, počinje se dakle istom od momenta, kad se izvršila radnja podložne rečenice. A u primjerima s futurom govornik u rečenici s „ako“ dopušta samo to, da je subjekat podložne rečenice (sada) gotov vršiti neku radnju: da bi se dakle pokazalo, je li istina, što govornik govori, treba da je subjekat doista (sada) gotov vršiti tu radnju, pa onda da se uza sve to vrši radnja glavne rečenice. Tako u primjeru iz N. pj. IV, 324. treba da je govornik doista (sada) gotov izgubiti glavu (ali ne treba da bi doista izgubio glavu), pa onda da uza sve to napravi etc. Pa kako je govornik već sada (t. j. onda, kad govori) gotov (ili nije gotov) izgubiti glavu, počinje se vrijeme, za koje tvrdi vršenje radnje u glavnoj rečenici, već od onoga momenta, kad govori (ili upravo: počinjalo bi se, kad u glavnoj rečenici ne bi bilo riječi „sjutra“, a tako se počinje s osvitkom sjutrašnjega dana).

Za razliku i od čistih koncesivnih rečenica (§§ 5. 8.) i od hipotetičkih rečenica ja ću u napredak koncesivne rečenice s perfektivnim prezentom, kao i one s futurom (§§ 6. 9.), zvati *supozitivne koncesivne rečenice*. A riječ „supozicija“ upotrebljavat ću za svaki slučaj, kad ono, što se dopušta, doduše već doista biva, ali govornik ne zna, da li doista biva, ili kad ono, što se dopušta, još ne biva, bez obzira na to, je li ono, što se dopušta, prema naravi sveze između podložne i glavne rečenice, (supozitivna) koncesija ili hipoteza.

18. Još mi se valja obazreti na neke slučajeve upotrebljavanja riječi „ako“, koji ako i ne dolaze svi u današnjem narodnom govoru hrvatskom, ipak rasvjetljuju značenje i porabu njezinu u opće i potvrđuju moje dosadašnje razlaganje o njoj.

Tako se u podložnoj rečenici nalazi „ako“, a u glavnoj, koja je svagda negativna. izriče se čudo ili srdnja ili zazor (zabavljanje). Takovih primjera ima od 14—18. vijeka, ali su vrlo rijetki. Isp. Daničića u Akad. rj. I, str. 52, 5. N. pr. Ter se ti od sada ne čudi, srce mê *ako* se raspada i *ako* za te mre. N. Nalješk. 2, 60. — Tim nije rijeti čudo nijedno, *ako* kroz svoj pogled mili zlato i ljubav Kalinku su pridobili. I. Gund. 460 — Tijem sržbu ne imaj, moj cvijete rumeni, *ako* je svak čas taj veći plam u meni. N. Nalješk. 2, 34. Više primjera na rečenom mjestu u Akad. rj. Takove su rečenice upravo koncesivne. Prvi navedeni primjer valja shvatiti ovako: Dopuštam, da se srce mê raspada i za te mre, ali se ti od sada tomu ne čudi. Ono, što je glavnom rečenicom izrečeno, involvira misao: tomu se ne čudim, to mi ne smeta ništa; jer drugomu mogu kazati, neka se nečemu ne čudi, ako se tomu sam ne čudim, a čemu se ne čudim, ono mi ne smeta (isp. § 4.). Tako su ovi primjeri srodni s onima, o kojima se govori u §§ 5. i 6. Od njih se razlikuju samo po tom, što nije izrečeno, za što ono, što se dopušta, ne smeta ništa. Ali za to je izrečeno nešto, što tamo nije izrečeno, na ime to, da ono, što se dopušta, ne smeta ništa; to je do duše izrečeno indirektno, ali je ipak izrečeno. Po tom pak, što je objekat čuđenju isti, kao i dopuštanju (Dopuštam, da se srce me raspada, ali se tomu (sc. što se srce mê raspada) ne čudi!), čini se, da je podložnom rečenicom izrečen objekat (uzrok) čuđenju (Ne čudi se, ako (što) se srce mê raspada), te „ako“ postaje u neku ruku kausalna konjunkcija. Ali sve je to samo na oko tako, a u istinu onako, kao što je pokazano.

19. Rečenice s „ako“ mogu biti i interogativne. Daničić u Akad. rj. I, str. 52, 6. kaže, da „ako“ u interogativnim rečenicama dolazi dosta rijetko, i to u indirektnima mnogo češće (15. i 18. vijeka vijeka i u naše vrijeme u čakavaca) nego u direktnima (16. i 18. vijeka). Ali kako primjera za direktna pitanja s „ako“ ima veoma malo (Daničić ih navodi samo 5) i ni jedan nije iz narodnoga govora, ja bih rekao, da direktnih pitanja s „ako“ u narodnom govoru nigda nije ni bilo niti ih ima danas. S toga se na njih i ne osvrćem. U ostalom isp. § 28. Za indirektna pitanja s „ako“ navodi Daničić iz umjetne literature pet puta toliko primjera, koliko za direktna, a ima ih i danas ne samo u čakavskom, nego i u kajkavskom narodnom govoru (cf. Zimu, Sint. razl. str. 128.). Na njih mi se dakle svakako valja osvrnuti.

I indirektna su pitanja s „ako“ upravo supozitivne rečenice. Da bi se to bolje vidjelo, valja polaziti od primjerâ, kaki je ovaj: O bora ti, dragi gospodaru! A što si se tako zamislio? Što je tebi? kakva je nevolja? Svi svatovi šemno i veselo, a ti jesi teško neveseo? Ah! kaži mi, *ako* sam ti mila! N. pj. III, 479. Rečenice „ako sam ti mila“ jamačno ne će nitko držati za indirektno pitanje; ona je hipotetička te pripada ka glavnoj „kaži mi“ (dakle: ako sam ti mila, kaži mi!); a za objekat od „kaži mi“ valja držati pitanja, koja se sprijed spominju. Hipotetička je rečenica s „ako“ i u ovom primjeru: *Ako* ćete dakle učiniti ljubav i vjeru gospodaru mojemu, kažite mi; *ako* li ne ćete, kažite mi, da idem na desno ili na lijevo. Daničić, I. Mojs. 24, 49. Ali ima znatna razlika između predašnjega i ovoga primjera. U predašnjem je primjeru za objekat od „kaži mi“ valjalo držati pitanja, koja se sprijed spominju, a ovdje je objekat od „kažite mi“ sadržan u rečenici s „ako“, te se čitav primjer ima shvatiti ovako: Ako ćete dakle učiniti ljubav i vjeru gospodaru mojemu, kažite mi, da ćete učiniti (ljubav i vjeru gospodaru mojemu). S toga bi mogao tko pomisliti, da je objekat od „kažite mi“ upravo rečenica s „ako“ kao indirektno pitanje, dakle: kažite mi, ako ćete (= hoćete li) učiniti ljubav i vjeru gospodaru mojemu. Ali ja mislim, da bi takovo shvaćanje bilo krivo već za to, što rečenica s „ako“ stoji sprijed. Drukčiji je pak ovaj primjer: Zaklinam te bogom živijem da rečeš nam, *ako* ti jesi Isukrst, sin boga živoga. N. Ranj. Lekc. str. 175. Rešet. izd. (Mat. 26, 63.) I ovdje bi se rečenica s „ako“ mogla držati za hipotetičku, koja pripada ka glavnoj „da rečeš nam“ (= reci nam), i čitav primjer shvatiti onako, kako sam predašnji primjer ja shvatio (dakle: ako ti jesi Isukrst, reci nam, da jesi). Ali mi se čini vjerojatnije, da valja rečenicu s „ako“ držati za objekat od glagola „da rečeš nam“ (iza kojega i dolazi) kao indirektno pitanje, dakle čitav primjer shvatiti onako, kako je za predašnji primjer rečeno, da ga ne valja shvatiti (isp. Vuka: Zaklinjem te živijem Bogom da nam kažeš, jesi li ti Hristos sin Božij?).

Tim su putem od hipotetičkih rečenica mogla postati indirektna pitanja. Za to je po onom, što je spomenuto, bilo potrebno troje: 1. da u glavnoj rečenici, kojoj pripada rečenica s „ako“, dolazi glagol dicendi ili sentiendi (u imperativu), 2. da mu se objekat ne kaže izrijekom, nego 3. da je sadržan u rečenici s „ako“. Što se pak specijalno tiče onoga momenta, kako rečenica s „ako“ dobiva karakter pitanja t. j. rečenice, na koju se može odgovoriti

ili „da“ ili „ne“, valja na umu držati, da ako n. pr. poglavar svećenički Isusu kaže: „Ako ti jesi Isukrst, reci nam (sc. da jesi)“, on misli i ovo: „ako li nijesi, reci nam (sc. da nijesi)“, jer se ne može misliti, da bi on od Isusa tražio izjavu samo za slučaj, da on jest Isukrst (t. j. samo priznanje), nego jamačno traži od njega izjavu i za slučaj, da on nije Isukrst (t. j. poricanje). Karakter pitanja dobiva dakle hipotetička rečenica u rečenim prilikama po tom, što se pored izrečene rečenice s „ako“ svagda sama po sebi razumijeva druga rečenica s „ako“ protivnoga smisla, koja opet pripada takovoj istoj glavnoj rečenici, kao i prva rečenica s „ako“. A onaj, koji odgovara, može se odazvati pozivu sadržanom u prvoj ili pozivu sadržanom u drugoj glavnoj rečenici prema tomu, prihvaća li prvu ili drugu hipotezu t j. može odgovoriti „da“ ili „ne“. Tako poglavar svećenički kaže Isusu upravo: Ako ti jesi Isukrst, reci nam (sc. da jesi), [ako li nijesi Isukrst, reci nam (sc. da nijesi)]. A Isus se odaziva prvomu pozivu, jer prihvaća prvu hipotezu, te odgovara: da (jesam, upravo: ti si rekao).

Rečenice s „ako“, koje vise o glagolu „pitati“, ne mogu se shvatiti kao hipotetičke rečenice, nego samo kao indirektna pitanja. N. pr. Dojde k njoj i pita ju, *ako* će poć za njega. N. prip. Mikul. 21. — Pita ih. *ako* ka zna za stakleni breg. ib. 52. — Stari ga pita, *ako* je zgotovil, ča mu je bil naredil. ib. 55. Ni u jednom od tih primjera ne može se rečenica s „ako“ više shvatiti kao hipotetička. Ali ako se „pita“ zamijeni adekvatnim izrazom „kaže mu, neka mu kaže“, onda je to svagdje sasvim lako moguće. Tako n. pr. u prvom primjeru: Dođe k njoj i kaže joj, neka mu kaže, ako će poći za njega, t. j. dođe k njoj i kaže joj, ako će poći za njega, neka mu kaže (sc. da će poći).

Još se manje mogu kao hipotetičke shvatiti rečenice s „ako“, koje vise o drugim glagolima. Ali i ovdje se takovo shvaćanje vrlo lako može uspostaviti, ako se doda nešto, što se samo po sebi razumije. Tako se u primjeru: Počne prisluškivati, *ako* mladić spi (N prip. Mikul. 114) — rečenica s „ako“ može shvatiti kao hipotetička, ako se glavnoj rečenici doda „da vidi“, što se samo sobom razumije: Počne prisluškivati, da vidi, ako mladić spi; dakle: počne prisluškivati, ako mladić spi, da vidi (sc. da spi). Isto vrijedi za primjer: Pogledaj u ono ravno polje, [dod. „da vidiš“,] *ako* gredu s oružjem junaci. N. pj. istr. 2, 30.

Otuda se vidi, da hipotetičke rečenice mogu postati indirektna pitanja upravo samo onda, ako je glagol u glavnoj rečenici t. j.

onaj glagol, o kojem onda indirektno pitanje visi, takav glagol, da može o njemu visjeti i deklarativna rečenica sa „da“, i to u imperativu (ili u postulativnom obliku u opće) ili u futuru. A onda se kao gotova indirektna pitanja mogu prislanjati i uz druge glagole, uz koje se u opće indirektna pitanja mogu prislanjati, ali karaktera hipotetičkih rečenica nijesu nigda posve izgubila.

20. Moje shvaćanje riječi „ako“ potvrđuju i rečenice s *„već ako“* ([iz]van —, nego —, nu ako). N. pr. „Laže“ ili „ne govori istine“ (cf. Daničića u Akad. rj. I, 57, i). *Već ako* se prevari, pa rekne istinu. N. posl. Za takove rečenice kaže Daničić u Akad. rj. I, 56. h (kamo upućuje pod: i), da se riječju ‚već‘ „ono što je u privezanoj na suprot stavlja onome što je u glavnoj“ (koja je ponajviše negativna) „tako da do onoga što je u privezanoj stoji da biva ne ono što je u glavnoj nego protivno.“ Po tom Daničić navedeni primjer shvaća ovako: Ne govori istine, već (= nego) (govori istinu), ako se prevari, pa rekne istinu. S tim se i ja posve slažem. Ali ne mogu pristati na ono, što Daničić kaže o rečenicama, kakve su ove: Na mejdan ne vjerujemo da će mu izići, makar ih koliko zvao, *već ako* gdje u mraku. Vuk, Pisma 71. — I zakunu se da ih ne će drugo ništa razdvojiti *vako* crna zemlja. N. prip. 120. (vâko = već ako, Vuk, Rj. 52[a]; ali možda je „vâko“ = van ako, što u ostalom shvaćanja ne bi promijenilo ništa; cf. nâko = n'ako, no ako, Vuk, Rj. 292[a] (= nu ako, Dan. Akad. rj. I, 57, l.), dâko = da ako). — Ne sa živa, *nako* sa mrtvoga. Vuk, Rj. 392[a]. — Za takove primjere kaže Daničić u Akad. rj. I, 57, i (56, h.; 58, l.), da su u njima rečenice s „ako“ krnje. On dakle navedeni primjer iz N. prip. 120. shvaća ovako: I zakunu se, da ih ne će drugo ništa razdvojiti, već (će ih razdvojiti,) ako (će ih razdvojiti) crna zemlja. Ali ja mislim, da riječi „crna zemlja“ ne pripadaju rečenici s „ako“, nego rečenici s „već“, tako da bi čitav primjer valjalo shvatiti ovako: I zakunu se, da ih ne će drugo ništa razdvojiti, već (će ih razdvojiti) crna zemlja, ako (će ih razdvojiti). Sada se rečenicom s „ako“ izriče samo sumnja, hoće li ih razdvojiti i crna zemlja. Nego valja poći i dalje. „Ako“ u ovim primjerima i nije konjunkcija, nego partikula. Tako rečeni primjer napokon shvaćam ovako: I zakunu se, da ih ne će drugo ništa razdvojiti, već (će ih razdvojiti), ako (dopuštaju), crna zemlja. Partikula „ako“ mogla bi se zamijeniti riječju „možda“, da se smisao ne bi bitno pro-

mijenio (— da ih drugo ništa ne će razdvojiti, već, možda, crna zemlja). Isp. § 2.

Da je to doista tako, dokazuju i rečenice s „već ako da", n. pr. Ne će lasno umrijeti, *već ako da* ga ubiju, — kao vampira. Vuk, N. posl. 11. — Pošten se čovjek ne može povampiriti, *već ako da* preko njega mrtva preleti kakva tica, ili drugo kakvo živinče prijeđe. Vuk. Rj. 79[a]. — Oni se sa svojijem drugarima i pomagačima nametnu svijem selima i za spahije i za čitluk-sahibije ne pitajući je li koje selo imalo prije svoga čitluk-sahibiju, *već ako da* je bio pristao s njima. Vuk, Rj. 826[b]. — Oni kazaše kako im je zapovjedila gospođa i da drukčije ne smiju *vako da* obadva glavom plate. N. prip. 131. — Za takove rečenice kaže Daničić u Akad. rj. I, 57, i. „dio kojim se razlikuje privezana rečenica od glavne te joj ostaje, može biti i cijela rečenica privezana za nju kakovom konjunkcijom *(kad, da)*, i to sama ona bez ikakoga drugoga dijela: tako osim nje ostaje privezanoj samo *već ako*". Otuda se vidi, da Daničić misli, da rečenica s „da" (u primjeru iz Vuka, N. posl. 11. „da ga ubiju") pripada k „ako". Ali ja ne mogu dokučiti, za što je rečenica s „da" dodana k „ako", i što je njom izrečeno, a ne bi se moglo izreći istom rečenicom sa samim „ako" (bez „da") — n. pr. „već ako ga ubiju" — ? S toga mislim, da rečenica s „da" ne pripada k „ako", nego k „već" kao tumačenje onoga slučaja ili one zgode, za koju vrijedi ono, što se s „već" nasuprot stavlja onomu, što se izriče glavnom rečenicom (cfr. „van da" Vuk, Rj. 53[a] s. v. „van"), tako da bi rečeni primjer valjalo shvatiti ovako: Ne će lasno umrijeti, već (će umrijeti,) ako (će umrijeti,) (u slučaju) da ga ubiju. A za pravo je „ako", kao u primjerima, o kojima se govorilo prije ovih, tako i u ovima partikula sa značenjem: „dopuštam = možda" pokazujući sumnju, da ono, što se s „već" nasuprot stavlja onomu, što se izriče glavnom rečenicom, biva i u slučaju, koji je razjašnjen rečenicom s „da". Dakle: Ne će lasno umrijeti, već, možda, (u slučaju) da ga ubiju.

Ovomu mišljenju idu u prilog i rečenice s „već ako kad"; n. pr. I da ti u ovi dom više povratka ne bude, *već ako* gostom *kad* dođeš. N. pj. I, XIII. — No došlo to kako mu drago, ja bih rekao, da u knjigama tako ne pišemo, *već ako kad* bi ko htio pisati što samo jednijem narječijem. Vuk. Gram. i polem. spisi III, 1, str. 207/8. — I on po pravdi nije mogao ni od jednoga uzeti ništa od nje (baštine), *već ako kad* bi kaka porodica zamrla sa

svijem. Vuk, Rj. 826a. — Daničić i za ovakove primjere misli, da u njima rečenica s „kad“ pripada k „ako“ (Akad rj. I. 57, i., na mjestu, koje je sprijed ispisano). Ali meni se čini, da ovdje rečenica s „kad“ još očitije pripada k rečenici s „već“ nego rečenica s „da“ u primjerima s „već ako da“. Dakle: I on po pravdi nije mogao ni od jednoga uzeti ništa od nje, već (je mogao uzeti), ako (= možda), (tada) kad bi kaka porodica zamrla sa svijem. U ostalom valja mi spomenuti, da se u prvom od navedenih primjera „kad“, koje Daničić drži za konjunkciju (Akad. rj. I, 57ab), može shvatiti i kao indefinitni adverab. Onda ovaj primjer ne bi išao ovamo, nego među one, koji su navedeni na str. 33. (I da ti u ovi dom više povratka ne bude, već (neka ti bude povratak,) ako gostom kad (aliquando) dođeš) Ovamo mislim da ide i ovaj primjer: Grlu ne može se naći dno, *ako kad* (čoek) umre (Živ čoek ne može se nasititi). N. posl. 46. Za ovaj primjer kaže Daničić u Akad. rj. I, 51, b.: „može se „ne“ izostaviti i onda kad je u glavnoj poricanje: dio kojim se privezana razlikuje od glavne cijela je rečenica. te od cijele privezane stoji samo ona i „ako“. — Daničić shvaća dakle čitavu rečenicu ovako: Grlu ne može se naći dno. ako (ne) (tada) kad čovjek umre. Ja bih pak rekao. da nije izostavljeno „ne“, nego druga rečenica stoji prema prvoj onako, kao da se počinje s „već“, samo što to nije izrijekom naznačeno partikulom „već“ ili drugom sličnom partikulom, a može biti nenaznačeno s toga, što je sveza između jedne i druge rečenice i bez toga jasna. Dakle: Grlu ne može se naći dno, (već), ako (= možda), (tada) kad čovjek umre.

21. Ostaju još rečenice s *„da ako“*; n. pr. Daleko je od mora do Save, *da ako* se đegod udesimo. N. pj. III, 453. — *Da ako* i meni kad svane. N. posl. — Daj mi blaga jednu galiju i nekoliko momaka, pa ja idem da tražim tu vodu, *da ako* je nađem. N. prip. 236. — Da ako, ja wenn —, ita si —: *da ako* udari kiša, es wird vielleicht doch regnen (man wünscht dass es regne), *da ako* ne udari kiša, es wird vielleicht doch nicht regnen (man wünscht dass es nicht regne). Vuk, Rj. 109a. — Od toliko ljudi, kojima ću ja ovo razaslati, *da ako* se jedan nađe, te ga za to pošteno ispsuje. Vuk, Gram. i polem. spisi. III, 1, str. 105. — I opet zatrudnje, i rodi sina, i reče: *da ako* se sada već priljubi k meni muž moj, kad mu rodih tri sina. Daničić, I. Mojs. 29, 34. — Da rečem: *da ako* me mrak sakrije; ali je i noć kao vidjelo oko mene. Daničić, Psalmi 139, 11. — Da mi našu vojsku okupimo, *dako* oklen

šićar dojavimo. Ogled. srp. 387.[1] — Za takove primjere kaže Daničić u Akad. rj. I. 57, k.: „da“, kojim se nešto na suprot stavlja drugomu, kao što se čini riječima „a“ ili „nego“ ili „nu“, dolazi pred „ako“, kad je rečenica u kojoj je „ako“ bez glavne: što se tada izriče u rečenici u kojoj je „ako“ izriče se u nadanju, nadajući mu se, a to se nadanje riječju „da“ na suprot stavlja protivnoj misli neizrečenoj, koja se razumije iz prednjega govora; tako dolazi „da ako“ od prošloga vijeka.“ Po tom Daničić prvi od navedenih primjera shvaća ovako: Daleko je od mora do Save (ne ćemo se udesiti), da (= ali) ako se đegod udesimo. Ali ne obaziruć se na to, da negativne rečenice, kojoj bi se riječju „da“ nasuprot stavljalo nadanje izrečeno rečenicom s „ako“, nigdje nema, rečenica s „da ako“ znači svagda želju (Daničić veli, da se ono, što se izriče u rečenici, u kojoj je „ako“, izriče u nadanju), a kako rečenica s „ako“ do toga značenja dolazi, Daničić nije protumačio. Na prvi bi mah čovjek rekao, da je želja izrečena rečenicom s „da“ (kao n. pr. Da te Bog sačuva! N. posl.), a „ako“ je partikula, kao i u primjerima s „već ako“, o kojima se govorilo u predašnjem paragrafu. Ali meni se čini, da partikula „ako“ (= možda) pravo ne pristaje u željnu rečenicu. S toga će biti najbolje, da „da“ ostavimo na strani, pa prije svega izbliže ogledamo rečenicu s „ako“.

Pita se, može li rečenica s „ako“ značiti želju i kako dolazi do toga značenja. Ja mislim, da rečenica s „ako“ kao hipotetička rečenica svagda znači želju, kadgod govornik misli, da će ispunjenje uvjeta, koji se njom izriče, u duši njegovoj probuditi čuvstvo ugodnosti, jer za čuvstvom ugodnosti čovjek teži od prirode, a težeći za njim valja da teži i za onim, što mu je uvjet. N. pr. *Ako* Bog da, dobit ćemo Turke. N. pj. IV, 185. — *Ako* mene Bog i sreća dade, te dobijem kralja Bugarina, hoću tebe, slugo, pokloniti u državu zemlju Bosnu slavnu. II, 171. — Evo zeman i vrijeme dođe, *ako* Bog da, da mi jade plaćaš. IV, 522. — Dao mi ga bratac tvoj, *ako* Bog da, đever moj. I, 345. — *Ako* nama od njih pomoć dođe, neka znate, razbit ćemo Turke. IV, 247. — U svima ovakovim primjerima može se uzeti da je glavna rečenica upravo: bit će mi (nam) ugodno —, a onom rečenicom, koja je de facto glavna, kazuje se samo nešto, iz česa se vidi, da govornik doista misli, da će ispunjenje uvjeta u duši njegovoj probuditi

[1] Ne razumijem ovoga primjera: Turčin ne će, ako te ne može, Srbin veli: *Da ako* me ne će. N. pj. IV, 164.

čuvstvo ugodnosti. Tako bi se moglo reći, da je u prvom od navedenih primjera kazano upravo ovo: Ako Bog da, bit će nam ugodno: dobit ćemo Turke; a u drugom: Ako meni Bog i sreća dade, te dobijem kralja Bugarina, bit će mi ugodno, pa u toj sreći hoću tebi, slugo, pokloniti u državu zemlju Bosnu slavnu itd. Odatle, što govornik misli, da će ispunjenje uvjeta u njega probuditi čuvstvo ugodnosti, dolazi i neka duševna uzbuđenost, kojoj je izvor u prirodnoj težnji za čuvstvom ugodnosti i za ispunjenjem onoga, što je uvjet tomu čuvstvu; a očituje se ta uzbuđenost u onom osobitom (željnom) tonu, s kojim govornik izgovara hipotetičku rečenicu. Ali ako i mislim, da se i u ovakovim primjerima hipotetičkom rečenicom kazuje želja, ipak dopuštam, da je tim, što uz hipotetičku rečenicu ima glavna rečenica, želja kao sputana, te pored hipoteze ne može pravo izići na vidjelo; rečenica s „ako“ shvaća se više kao hipotetička nego li kao željna. Da je tako, vidi se najbolje odatle, što želja odmah postaje izrazitija, kako se glavna rečenica većom stankom odvoji od podložne, n. pr. Ako meni Bog i sreća dade, te dobijem kralja Bugarina! — hoću tebi, slugo, pokloniti u državu zemlju Bosnu slavnu.

Sasvim pak hipotetička rečenica postaje željna onda, kad glavne i nema. Onda je ona duševna uzbuđenost, koja je netom spomenuta, slobodnija, te se više i očituje u (željnom) tonu, s kojim se izgovara rečenica s „ako“. Tako hipoteza iščežava, a na njezino mjesto dolazi želja. Takove su naše rečenice s „da ako“ (ne obaziruć se na „da“). Po tom valja navedeni primjer: (Da) ako i meni kad svane — shvatiti ovako: ako i meni kad svane (bit će mi ugodno); misao, da će mi onda, ako i meni kad svane, biti ugodno, probuđuje u meni težnju za tim, da mi doista svane; ova se težnja očituje u željnom tonu, s kojim izgovaram rečenicu: ako i meni kad svane —, i ova je rečenica postala željna.[1]

[1] Što je rečeno, da u takovim primjerima glavne rečenice i nema, to je samo na pola istina; glavna rečenica doista nije izrečena riječima, ali je tim, što se uvjetna rečenica izgovara sa željnim tonom, sasvim tačno naznačeno, da joj sadržaj ne može biti ništa drugo nego: bit će mi (nam) ugodno —, jer samo uz taki sadržaj glavne rečenice može se razumjeti težnja za vršenjem onoga, što se u hipotetičkoj rečenici izriče, i željni ton, koji je izraz toj težnji. Ako dakle glavna rečenica i nije izrečena riječima, ona se opet nalazi u svijesti govornikovoj, a indirektni joj je izraz željni ton, s kojim se hipotetička rečenica izgovara.

Razumijeva se samo po sebi, da željna može postati samo ona hipotetička rečenica s „ako“, u kojoj je perfektivni prezenat (ili kondicional, isp. § 43.), jer u svakoj se drukčijoj hipotetičkoj rečenici suponira nešto, što već jest (ili nije), pa s toga se takovom rečenicom ne može izricati želja, jer željeti se može (za pravo) samo nešto, što još nije.

Tako je pokazan način, kako hipotetičke rečenice postaju željne, i to ne samo u hrvatskom, nego i u drugim jezicima. U hrvatskom su jeziku takove još željne (zapovjedne) rečenice s „neka“, o kojima vidi § 24., pa željne rečenice s „da“ i one s „kad bih“, o kojima će se govoriti na drugom mjestu. U opće pak mi valja spomenuti, da se u indoevropskim jezicima osim imperativa želje (i postulacije u opće) i ne mogu kazivati drukčije nego hipotetičkim rečenicama.[1] Želje su naše upravo hipoteze. A to je i posve prirodno, jer čovjek nigda ne želi ništa njega samoga radi, nego za to, što je ono, što želi, bilo neposredno bilo posredno, uvjet čuvstvu ugodnosti. Može se kazati, da je ono, što se želi, početni član kausalnoga niza, kojemu je posljednji član čuvstvo ugodnosti. Jezični je pak izraz za kausalni niz, ako je već izvršen, kausalna rečenica, ako li nije još izvršen (kao kod želje) ili ako se ne zna, je li već izvršen, hipotetička rečenica (isp. § 11.). Ako se glavnom rečenicom izriče koji od srednjih članova toga (ne još izvršenoga) kausalnoga niza, podložna rečenica ostaje hipotetička, ako li je glavna rečenica posljednji član njegov (čuvstvo ugodnosti), podložna rečenica postaje željna [2] Isp. i Volkmannovu Psihologiju, II. p. 440 i dalje.

Tako bi bile protumačene naše rečenice s „ako“; a što je ono „da“ u rečenicama s „da ako“? Ja mislim, da je došlo iz željnih rečenica sa „da“ (n. pr. Da te Bog sačuva!), koje su mnogo običnije od onih s „ako“, da bi se rečenice s „ako“ još bolje

---

[1] Da su n. pr. grčke željne (zapovjedne) rečenice s optativom i konjunktivom i latinske s konjunktivom za pravo hipotetičke, vidi se najbolje odatle, što u njima često dolazi εἰ *si*, n. pr. ἀλ γὰρ ἐμοὶ τοσσήνδε θεοὶ δύναμιν περιθεῖεν γ. 205. O mihi praeteritos referat *si* Juppiter annos! Verg. Aen. VIII, 560. A što često nema nikakve konjunkcije (ὦ παῖ, γένοιο πατρὸς εὐτυχέστερος. Sof.), to je u svezi s tim, što i u hipotetičkoj rečenici često nema nikakve konjunkcije (ἐπέτρεψας ἑτέρῳ· πλείον' ἔτι δράσει κακά. Aristofan Ἐκκλ. 179. — Kühner, Ausf. Gramm. d. gr. Sprache II, 785.).

[2] razumijevajući pod željom postulaciju u opće.

istakle kao željne. To bi se moglo kazati i tako, da su rečenice s „da ako“ postale kontaminacijom od željnih rečenica s „da“ i i od željnih rečenica s „ako“; dakle: *Da ako* i meni kad svane! = *da* i meni kad svane! + *ako* i meni kad svane!

22. S partikulom „ako“ srodna je u značenju partikula „*neka*“. S toga ću se u kratko osvrnuti i na nju, ne bi li tako ono, što je kazano o partikuli „ako“, postalo još jasnije. Da je partikula „neka“ u značenju srodna s partikulom „ako“, vidi se otuda, što u svima prilikama, u kojima se upotrebljava „neka“, dolazi i „ako“, ali „neka“ ne dolazi u svima prilikama, u kojima se upotrebljava „ako“, navlastito ne dolazi u hipotetičkim rečenicama i u pitanjima, odakle se vidi, da ove partikule, ako i jesu srodne, ipak nijesu identične. — Da bismo našli, što „neka“ upravo znači, valja mu prije svega ispitati značenje u onim prilikama, gdje dolazi kao posve samostalna riječ.[1]

Kao posve samostalna riječ dolazi „neka“ u ovim primjerima: Ovo mi je vjerenica dala; ako ti je tvome srcu draga, ne ću ti ja zimovat' kod majke, vodit ću je dvoru bijelome. *Neka*, Pero sretna tebe bila! N. pj. I, 235. — *Neka*, da je Bogu hvala! izvadi ti mene ovo jedno oko, kad ne umjeh ja tebe obadva, ali mi uteći ne ćeš. N. prip. 148/9. — Vidite što čini zavist i zloba; al' *neka*, *neka*: pritisnuto jače sve na više skače. Vuk, Stražilovo od 1886., 1226. — U svima ovim primjerima „neka“ znači: ne smeta mi

[1] Što se etimologije riječi „neka“ tiče, Miklošić je u svom Etimol. rj. str. 212. izvodi od praslav. necha (ti) nsl. nehati, lassen, i to od imperativa „nechaj“ (Sint. str. 780.). G. Maretić kaže u Veznicima str. 262. (os. ot.): „Rečeni imperativ „nehaj“ ima u slavenskijem jezicima različne glasovne oblike, koje je teško sjediniti jedne s drugima, ali bez sumnje svi su istoga postanja.“ A ja bih rekao, da se hrv. „neka“ držeći se glasovnih zakona i ne može izvesti od „nehaj“. S toga mi se čini još najvjerojatnije, da je ono „neka“, koje u hrvatskom jeziku znači „noli“ (a prima i lične nastavke: nekajmo, nekate, nekajte; n. pr. nekate svi, mnogo vas je, dosta je i polovina. Vrčević, N. prip. 66.; isp. i Broza u njegovoj raspravi o hrv. imperativu, Rad 76., str. 60. 61. os. ot.) i koje će biti postalo od negacije „ne“ i onoga „ka“, koje nalazimo n. pr. u: tebe-ka, tu-ka itd. (cf. Mikl., Sint. 121.), primilo i funkciju imperativa „nehaj“. Tako n. pr. *Neka*, Stanko, mlogo ga ne karaj. N. pj. V, 537. znači upravo: noli, S., ne obiurges eum. Ali je „neka“ u takovoj prilici (gdje uza nj nema infinitiva, kao n. pr. u ovoj rečenici: Neka me dat, majko, oholu junaku. Jačke 102.) lako moglo dobiti značenje lat. „sine“ (= nehaj) pa napokon značenje „ne smeta mi ništa“.

ništa. A što govorniku ne smeta ništa, kazano je izrijekom samo u drugom od navedenih primjera, i to rečenicom: izvadi ti mene ovo jedno oko; a u 1. i u 3. primjeru razbira se samo iz konteksta. Drugi od navedenih primjera zanimljiv je i s toga, što nam pokazuje, kako valja shvaćati koncesivne rečenice s „neka". U ovom je primjeru „neka" posve rastavljeno od glagola „izvadi"; između „neka" i „izvadi" u govoru nastaje stanka, a osim toga umeće se rečenica: da je Bogu hvala! — koja u ostalom ima isti smisao kao „neka". Ali bi se rečenica: da je Bogu hvala! — mogla i izostaviti, a „neka" i „izvadi" izgovoriti tako, da među njima ne bi bilo stanke, pa se ipak smisao ne bi promijenio ništa; dakle: neka izvadi ti meni ovo jedno oko —; smisao ostaje isti, koji je bio prije, dok je „neka" i „izvadi" bilo rastavljeno, i to: izvadi ti meni ovo jedno oko —, ali mi to ne smeta ništa. Tako su postale koncesivne rečenice s „neka" n. pr. Putnik opet reče: „Ja sam sinoć u vas na konaku bio". A čoban mu odgovori: „*Neka* si bio: put te nanio". N. prip. 164. (Smisao: Bio si, ali mi to ne smeta ništa.). S ovakovim su rečenicama srodne one rečenice s „ako", o kojima se govorilo u § 3., n. pr.

Ako su ga kraste našarale,
Zdrave su mu oči obadvije,
Srce mu je baš koje je bilo.
N. pj. II, 554.

Ali se naše rečenice s „neka" ipak razlikuju od ovakih rečenica s „ako", i to: a) tim, što su samostalne, a rečenice s „ako" podložne; ali ima i samostalnih rečenica s „ako", isp. § 6[a]; njima dakle naše rečenice s „neka" odgovaraju najvećma; b) tim, što je „ne smeta mi ništa" u njima izrečeno riječju „neka", a u rečenicama s „ako" nije izrečeno nikako, nego se samo razbira iz adversativne sveze između podložne i glavne rečenice; c) tim, što se rečenica, koja pokazuje, što govorniku ne smeta ništa, u njima ne počinje ni s kakvom konjunkcijom (jer „neka" znači: ne smeta mi ništa), a u rečenicama s „ako" počinje se s konjunkcijom „ako".

A pravo govoreći i u rečenicama s „neka" ona rečenica, koja pokazuje, što govorniku ne smeta ništa (t. j. ona, pred kojom stoji „neka"), ima onaki smisao, kao i rečenica s „ako", jer govornik može samo za ono kazati, da mu ne smeta ništa, što dopušta (= ne poriče, ili priznaje) da doista biva; kazivanje, da nešto ne

smeta, svagda suponira dopuštanje, da to doista biva; dakle: Neka si (sinoć u nas na konaku) bio = dopuštam (ne poričem), da si bio, ali mi to ne smeta ništa (ali neka!). S toga bi se i u primjeru iz N. prip. 164. ne promijenivši smisla moglo kazati: *Ako* si (sinoć u nas na konaku) bio, put te nanio (cf. dalje: Opet mu reče putnik: „Tvoj otac dođe te ubi onu kučku.“ A čoban: „*Ako* su je ubili, to je i zaslužila.“ Opet putnik: „Pošto je ubiše, baciše je na bunište.“ A čoban: „*Ako* su je na bunište bacili, onđe je i živa ležala.“) i u primjeru iz N. pj. II, 554. opet ne promijenivši smisla: *Neka* su ga kraste našarale, zdrave su mu oči obadvije —; samo u prvom primjeru ne bi bilo izrijekom kazano, da ono, što se izriče rečenicom s „ako“, govorniku ne smeta ništa, a u drugom ne bi bilo izrijekom kazano, da ono, što govorniku ne smeta ništa, on dopušta (= ne poriče); ali bi se i u jednom i u drugom primjeru ono, što ne bi bilo izrijekom kazano, razumijevalo samo sobom. I u primjeru iz N. prip. 148/9. moglo bi se kazati: *Ako* ti meni izvadi ovo jedno oko, kad ne umjeh ja tebi obadva, neka, da je Bogu hvala!

Evo još nekoliko primjera za koncesivne rečenice s „neka“: *Nek'* osuši, al' za što presuši? (Rekao Ciganin kad je zimi metnuo obojke na mjesečini, da se suše, a oni se smrzli.) N. posl. — Obrni se mlada Mare, majka te zove. *Neka* zove i prizivlje, sad nemam kolje. N. pj. I, 34. - Muč', ne luduj, draga Jele *moja*! *Nek* je Manda i lipša i viša. i *bijelim ruvom bogatija*; kada nije mome srcu mila. I, 242. — Ima Marko dosta uzavnica. Veli njemu neznan dobar junak: *Neka* ima, neznana delijo; ako Bog da i sreća junačka, sovra će mu u krv ogreznuti. II, 412. — Moja draga, mene ženi majka. *Nek* te ženi, željela te majka. N. pj. herc. 223.

23. Koncesivnih rečenica s „ako“ našli smo: 1. kompensativnih, i to: a) s prezentom ili s preteritom (§ 5.), b) s futurom (§ 6.); 2. repugnativnih, i to: a) s prezentom ili s preteritom (§ 8.), b) s futurom (§ 9.), c) s perfektivnim prezentom (§ 10. 17.). Koncesivne rečenice s „neka“, o kojima se govorilo u predašnjem paragrafu, odgovaraju kompensativnim koncesivnim rečenicama s „ako“ (ili upravo onakovim samostalnim rečenicama s „ako“, kakve su kompensativne rečenice s „ako“ — cf. § 6[a]), i to i onima s prezentom ili preteritom i onima s futurom (1. a.) i b.). Repugnativnih koncesivnih rečenica s „ako“ našli smo i s perfektivnim prezentom (§ 10. 17.), a kompensativnih nijesmo našli

s perfektivnim prezentom. Ali rečenica s „neka“ i perfektivnim prezentom ima posve onakovih, kakve bi bile kompensativne koncesivne rečenice s „ako“ i perfektivnim prezentom, da ih ima (samo što su rečenice s „neka“ samostalne). A takovih rečenica s „ako“ možda i za to nema, što su ih rečenice s „neka“ istisnule, a istisnule su ih za to, što im je značenje izrazitije nego bi bilo onima s „ako“.

Ali prije nego koncesivne rečenice s „neka“ i prezentom pobliže ogledamo, valja mi kazati još ovo: Repugnativne koncesivne rečenice s „ako“ i perfektivnim prezentom (ili, kao što smo ih u § 17. nazvali: supozitivne koncesivne rečenice) posve odgovaraju hipotetičkim rečenicama s „ako“ i perfektivnim prezentom; razlika je samo u tome, što je sveza između podložne i glavne rečenice u onima adversativna, a u ovima kausalna (t. j. što su one koncesivne, a ove hipotetičke). Uz hipotetičke rečenice s „ako“ i perfektivnim prezentom vidjeli smo u § 15. da pristaju i hipotetičke rečenice s „ako“ i imperfektivnim prezentom, koji ima bezvremensko značenje. I u repugnativnim koncesivnim rečenicama s „ako“ mogao bi uz perfektivni prezenat dolaziti i imperfektivni prezenat s bezvremenskim značenjem, ako ja za sada i nemam primjera za to. Ali u rečenicama s „neka“, o kojima ovdje govorim, dolazi veoma često baš imperfektivni prezenat, čemu će se poslije kazati i razlog.

Sada uzmimo konkretan primjer: *Neka zovu* i loncem, samo nek ne razbiju (kad se tko tješi što mu se ime izdijeva) N. posl. To znači: *Ako* (u neko makar koje vrijeme) zovu loncem, neka! (ne smeta mi ništa), samo nek ne razbiju. A: *neka će zvati* i loncem, samo nek ne razbiju — značilo bi: *ako* će zvati (=ako su gotovi zvati) loncem, neka! (ne smeta mi ništa), samo nek ne razbiju; cf. neka mene sunce sjaje, a zvijezde *ako* će sve pocrkati (§ 6[a]). U ovom drugom slučaju ono, što se suponira, već sada biva ili ne biva (ljudi već sada jesu ili nijesu gotovi zvati loncem), a u onom prvom slučaju ono, što se suponira, ne biva još, nego istom hoće ili ne će bivati. Prema tomu mijenja se i značenje riječi „neka“. U drugom slučaju, gdje ono, što se suponira, doista već biva, za „neka“ dobro pristaje značenje „ne smeta mi ništa“, ali u prvom slučaju, gdje ono, što se suponira, ne biva još, „ne smeta mi ništa“ samo sobom prelazi u „pristajem na to“ (t. j. na ono, što se suponira). Tako „neka“ dobiva značenje *„pristajem na to“*. Navedeni primjer ima dakle ovaj smisao: Dopuštam (suponiram), da me u neko

(makar koje) vrijeme zovu i loncem, ali mi to dopuštanje (suponiranje) ne smeta ništa: ja pristajem na to, da me zovu i loncem, samo nek me ne razbiju.

Takovi su i ovi primjeri: *Nek* nosi bisage, ključ je u mene (kazao Grk kad su mu hajduci odnijeli bisage). N posl. — *Nek* plače,[1] dok bude jače (Reče se u šali djetetu kad kažu da plače. Mjesto „dok bude“ jedni reku „bit će“). ib. – Dragi ti se oženio, kom' si mislila. *Nek* se ženi, nek se ženi, prosto da mu je Vedro nebo zagrmilo, grom ga ud'rio! N. pj. I, 270. — Ustan' brate, Beograd izgore. *Neka* gori, ognjem izgoreo! I, 428. — Objesi se dilber Ikonija. *Nek* se vješa, kod mene je ljepša. I, 566. — Pa on trže nože od pojasa i udara sebe u srdašce: Kade nije dore konja moga, neka nije ni mene junaka! I, 605. — Dobro doš'o, mlađano Bugarče! *Nek* je jedan više u družini. II, 139. — Voli njemu nego tebe, sine; *neka* iđe, vrag je odnesao! II, 270. — Za što blago dadoste drugome? A nije mi ni tog žao blaga, *neka* nosi, voda g' odnijela! II, 558. — Tu im vjeru tvrdu zadadoše, da predadu svijetlo oružje i Nikšića, grada bijeloga, pa im ništa učiniti ne će, *neka* idu, vrag ih i odnio! IV, 340. — Ako li ostanem bez djece, *nek* ostanem bez djece.[2] I. Mojs. 43, 14.

Za one primjere, u kojima „neka“ dolazi s imperfektivnim prezentom, nije lako odrediti, idu li ovamo ili među one, koji su navedeni u § 22. Radi se o tome, je li imperfektivni prezenat pravi temporalni prezenat sa značenjem sadašnjosti ili mu je značenje bezvremensko. A upravo to nije lako odrediti. Ja sam među primjere, koji su navedeni u § 22. između ostalih uzeo sve one, gdje u dijalogu već *A* upotrebljava prezenat, a *B* u rečenici s „neka“ isti oblik samo ponavlja (n. pr. *A*. Mene *ženi* majka. *B*. *Nek* te *ženi*, željela te majka); a među primjere, koji su navedeni u ovom paragrafu između ostalih sve one, u kojima u dijalogu *A* upotrebljava preterit, a *B* u rečenici s „neka“ mjesto preterita meće imperfektivni prezenat (n. pr. *A*. *Objesi se* dilber Ikonija. *B*. *Nek se vješa*, kod mene je ljepša.). Što pak u našim rečenicama s „neka“ obično dolazi imperfektivni (a ne perfektivni) prezenat, toj doista zanimljivoj pojavi mislim da je uzrok u tome, što mnogi primjeri s „neka“ stoje kao na međi između onih, koji su navedeni u

[1] „dok bude jače“ pokazuje, da se ne misli samo na sadašnjost.

[2] Ovaj je primjer za razumijevanje rečenica s „neka“ znatan po tome, što u njemu dolazi i „ako“ (supozicija) i „neka“ (pristajem).

pređašnjem paragrafu, i onih, koji su navedeni u ovom paragrafu, t. j. što u njima govornik hoće da kaže, da mu ne samo sadašnje, nego i buduće vršenje radnje glagolske ne smeta ništa, pa s toga ne upotrebljava perfektivnoga prezenta, koji bi mogao značiti samo drugo, nego imperfektivni prezenat, koji može značiti jedno (kao temporalni) i drugo (kao bezvremenski prezenat). Što dakle nevjesta Maksima Crnojevića kaže: Za što blago dadoste drugome? A nije mi ni tog žao blaga, ***neka nosi***, voda g' odnijela! — ona tim kaže i: ako ga (sada) nosi, neka (=ne smeta mi ništa) — i: ako ga (u buduće) nosi, neka (=ja pristajem na to) —, dok bi „neka ga odnese" značilo samo: ako ga (u buduće) odnese, neka (=ja pristajem na to).

24. Od rečenica s „neka", koje znače pristajanje, samo je jedan korak do onih, koje znače želju (ili zapovijed), n. pr. Bog da živi knjaza Mihaila! *Nek* mu Bog da i sreću i zdravlje. N. pj. IV, 529. To znači: ako mu Bog da i sreću i zdravlje, neka! A „neka" znači ne samo „ne smeta mi ništa", ni „pristajem na to", nego upravo: „to želim". Glavna je razlika između pristajanja i želje u tome, što se pristaje na ono, što je čovjeku neugodno, a želi se ono, što mu je ugodno (ili: pristaje se od nevolje, a želi se od volje; moglo bi se reći, da je pristajanje želja od nevolje, a želja pristajanje od volje). Kad dakle tko kaže, da mu suponiranje nekakve buduće radnje ne smeta ništa, on tim pokazuje, ako mu je ono, što suponira, neugodno, da na to pristaje (od nevolje), ako li mu je ugodno, da to želi (od volje). Tako može „neka", koje upravo znači: ne smeta mi ništa, dobiti značenje: ***želim (hoću)***. Izvanji je znak toga značenja i željni ton, s kojim se rečenica s „neka" izgovara. Ovaj se proces u bitnosti ne razlikuje od onoga, kojim, kao što smo u § 21. vidjeli, rečenice s „ako" postaju željne. Razlika je samo formalna. Tamo nije izrijekom kazano, da se ono, što se suponira, želi, ali je izrijekom (riječju „ako") kazano, da se ono, što se želi, suponira; a ovdje je izrijekom (riječju „neka") kazano, da se ono, što se suponira, želi, ali nije izrijekom kazano, da se ono, što se želi, suponira. Da je razlika doista samo formalna, vidi se najbolje po tome, što se željna rečenica s „ako" ne promijenivši smisla može zamijeniti željnom rečenicom s „neka" i obratno, n. pr. „Neka i meni kad svane" znači isto, kao: „(Da) ako i meni kad svane". N. posl. — „(Da) ako mu Bog da i sreću i zdravlje" znači isto, kao: „Nek mu Bog da i sreću i zdravlje". N. pj. IV, 529.

Željne rečenice s „neka“ veoma su obične. Ponajviše se njima kazuje zapovijed. Tako se naknađava 3. lice imperativa. Upotrebljavaju se pak i kao samostalne i kao podložne rečenice, i to kao podložne u finalnom smislu, jer kad netko nešto radi s nekakvom željom, shvaća se ono, što želi, kao svrha njegove radnje [isp. i rečenice sa „da“, koje mogu biti također i samostalne (željne) i podložne (finalne)]; n. pr. A u vino meša svako bilje, ponajviše benđeluka teška, a na tvrdi sanak namenjuje, *neka* spava Naode Momire, dok ne svane i sunce ne grane. N. pj. II, 160.

U samostalnim rečenicama s „neka“ želja dolazi od govornika, a u podložnima, ako je glagol glavne rečenice u izričnom obliku, od subjekta glavne rečenice, ako li je glagol glavne rečenice u željnom (zapovjednom) obliku, od onoga, od koga dolazi i želja (zapovijed) u glavnoj rečenici.

Sve to neka potvrde i objasne još ovi primjeri, kojih nijesam držao za nužno rastaviti na one, u kojima je rečenica s „neka“ samostalna, i na one, u kojima je rečenica s „neka“ podložna.

Daj me majko na daleko, *neka* ti se rodom hvalim [„Neka“ mjesto „da“ kazano, da bi se stih ispunio (?)]. N. posl. 50. — *Neka* mene sunce sjaje, a zvijezde ako će sve pocrkati. N. posl. — O kokote, moj kokote! Kad u zoru pjevat' načneš, ne udaraj kril'ma sebe, *nek* se goji zlato moje. N. pj. I, 194. — Zatvori se, care, u ćeliju, zapali je sa četiri strane, *neka* gori s večer' do svijeta. II, 92. — Što me care za svatove pita, *neka* kupi, koliko mu drago; po đevojku, kada njemu drago; nego ćeš mi cara pozdraviti, *nek* ne vodi svoja dva sestrića, dva sestrića, dva Vojnovića. II, 133. — Koja je tu Roksanda đevojka, *nek* savije skute i rukave, *neka* kupi burme i prstenje, sitan biser i drago kamenje. II, 151. — Izvadimo tri zlatne jabuke, položimo tri zlatna prstena, *nek* izvedu lepotu devojku, *neka* bira, čiju će jabuku, il' jabuku, ili prsten zlatan. II, 244. — I caru je 'vako poručio: *Neka* kaže carici Milici, *nek* na kuli ne zatvori vrata, i *nek* čeka zmaja na dušeku, a *neka* mu za me ne kazuje. II, 260. — Prizvat' sluge i kazat ću junak, *neka* sluge konje osedlaju, osedlaju, tvrdo opasuju, *nek* prigrću mrkim međedinam': učinit ću đecu janjičare. II, 269. — Kaži njemu od mene blagosov, *nek* da barjak, kome njemu drago, pa *nek* s tobom kod dvora ostane. II, 289. — A napusti dvjesta janičara, *neka* mene na sabljam' raznesu, *nek* poginem junak na junaštvu. II. 322. — Dovest ću ga dvoru bijelome, *nek* ti nija u bešici sina. II, 353.

— Kumim njega Bogom istinijem, *nek* me pusti iz tamnice klete, a na vjeru i na veresiju i na jemca Boga istinoga. II, 380. — Ako li mi vjerovati ne će, *nek* me pusti iz tamnice klete, pa *neka* me u gvožđe okuje, ja ću sitnu knjigu opraviti majci mojoj u Prilipa grada. II, 380. — Bogom sestro, kraljeva đevojko! Donesi mi divit i hartije, da ja kitim jednu sitnu knjigu, da je pratim u Prilipa k majci, *nek* prodaje zemlje i gradove, nek prodaje, *nek* za dušu daje, *nek* se rani i oda zla brani; vjernoj ljubi, *nek* se preudaje; miloj seji, da (!) s' ne kune mnome. II, 382. — Nemoj drugom kazivati za me, veće kaži caru i carici, *nek* mi štogođ za večeru spreme, al' *neka* mi vina ne omale, *nek* mi pošlju u Novoga hana; kad Arapin sa svatovi dođe, *neka* njega l'jepo dočekaju, i *nek* tebe dadu Arapinu, da u dvore ne zameće kavge. II, 395. — Gdi devojka ima za udaju, *neka* traži sebi gospodara, *nek* s' udaje, dok je za mladosti; a gdi junak ima za ženidbu, *nek* se ženi, *neka* ljubu traži. II, 425. — U magli je Kraljeviću Marko, gle, kako je naljutio Šarca! *Neka* Bog zna, dobra biti ne će. II, 428. — Već uzimam blago od Turaka, *nek* se peva i *nek* pripoveda, što j' činio Marko od Turaka. II, 438. — Treći ćemer kljastu i slijepu, *nek* slijepi po svijetu hode, *nek* pjevaju i spominju Marka. II, 443. — I dat ću ti tri bijela grada, *nek* su tvoji, dokle ti je traga. II, 455. — Eto, sele, oči Arapove, *neka* znadeš, da ih ljubit ne ćeš, sele moja, za života moga. II, 469. — No se moli gospođi Jerini, *nek* ih pusti iz tavnice klete. II, 499. — Kupi svata štogođ možeš veće, *nek* se znadu svati starosvatski. II, 534. — Nu prizovi starca Nedijeljka, *neka* tope puni pa prepuni, *neka* prida praha i olova, *nek* podigne nebu pod oblake, *neka* puknu stari baljemezi. II, 543. — Po listu ću pisati jaziju, dodat ću je sivome sokolu, *neka* nosi staru babu mome, *neka* kupi svu Latinsku silu, *nek* ti hara bijela Žabljaka, *nek* ti vraća žalost za sramotu. II, 559. Podajte joj tri tovara blaga, *nek* se rani, dok je sreća nađe. II, 576. — Ko god prosi, *neka* doma nosi. N. pj. herc. 210. — *Neka da*[1] znaš, jedna nevjernice! Kad nevjeru učini Momčilu, i meni je hoćeš učiniti. N. pj. Bogiš. 268

25. U primjerima, koji su doslije navedeni, dolazi „neka" s čitavom rečenicom. Ali „neka" dolazi i s pojedinom riječju, i to imenicom ili zamjenicom u genitivu ili u dativu. Što se tiče onih primjera, u kojima „neka" dolazi s genitivom, ja mislim, da se

[1] Postalo od „*neka* znaš" i „*da* znaš"; isp. Zimu, Sint. razl. 133.

u njima kazuje, da ono, što znači riječ, koja je u genitivu, govorniku ne smeta ništa; n. pr.

Ustani gore, Radoje!
Ovce ti za lug zađoše. —
Neka i(h) sejo, ne mogu.
N. pj. I, 162.

„Neka ih“ znači: one mi ne smetaju ništa. Tako su ovi primjeri analogni onima, o kojima se govorilo u § 22. (n. pr. Putnik opet reče: „Ja sam sinoć u vas na konaku bio“. A čoban mu odgovori: „*Neka* si bio: put te nanio“. N. prip. 164.). Razlika je samo u tom, što se tamo ono, što govorniku ne smeta ništa, izriče čitavom rečenicom, a ovdje jednom riječju (zamjenicom) u genitivu. Genitiv uz „neka“ Daničić Sint. 117. drži za partitivan, te ga isporeduje s genitivom uz „evo, eto, eno; na“ (n. pr. Blago mene, *evo* snahe, evo odmjene! N. posl. 280. — *Na* ti vode, majko moja. N. pj. I. 308.) i s genitivom u eksklamacijama (n. pr. Mili Bože, čuda velikoga! N. pj. II, 1.). Takovi su još ovi primjeri: Jelen ti u dvor ušeta, bosiljak bel ti popase. *Neka ga,*[1] druge, neka ga, za njega sam ga sijala. N. pj. I, 12. — Što po dvoru paunice, to su moje zaovice; *neka* mi *ih,* s Bogom bile! Šnjima će mi bolje biti. I, 64. — Eto ti brata, idi s njim *Neka* mi *brata,* ne ću s njim. I, 180. — Ustani gore, Milane! Đevojka ti se udaje, i tebe zove na svadbu; ako joj ne ćeš na svadbu, a ti joj pošlji blagosov. *Neka je,* nek se udaje! I, 269. — Izgorje ti majku oganj živi. A *neka te,* prokleta ti duša! II, 38. — To gledahu dva ručna đevera, ah *neka ih,* crn im obraz bio! IV, 157. — A *neka te,* protopope Šćepo! Vazda li si srca junačkoga! A tvoja se posvetila usta! IV, 455. — Neka — — 3) nur zu, immerzu, pergis pulcre! A. Odoše goveda u livadu! B. *Neka ih.* Vuk, Rj.

Drukčiji su oni primjeri, u kojima „neka“ dolazi s dativom, n. pr. *Neka tebe (?)* Hasan-aginice! To na Fati ćeri dočekala prije danas polovine dana! N. pj. herc. 28. — *Neka tebi,* što je tvoje. Daničić, I. Mojs. 6, 3. — Kad žanješ ljetinu svoju na njivi svojoj, ako zaboraviš koji snop na njivi, ne vraćaj se da ga uzmeš; *neka* ga *došljaku,* siroti i udovici, da bi te blagoslovio Gospod Bog tvoj u svakom poslu ruku tvojih. Kad treseš masline svoje,

[1] Moglo bi se misliti: neka ga *(popase),* tako da bi „ga“ bio akuzativ, ali Daničić Sint. 117. drži „ga“ za genitiv.

ne zagledaj granu po granu pošto otreseš; *neka došljaku*, siroti i udovici. Daničić, V. Mojs. 24, 19—20. — Darovi tvoji *neka tebi*. Daničić, Danilo, 5, 17. — Na prvi je mah jasno, a) da u ovakim primjerima dativ stoji onako, kao u mnogim drugim srodnim primjerima bez „neka", n. pr. Hvala *Bogu* na njegovu daru! N. posl. — Bogom sestro, kraljeva đevojko! Idi babu od Azaka kralju, od mene *mu* poklon i pozdravlje. N. pj. II, 380. — Treći ćemer *kljastu* i *slijepu*, neka slijepi po svijetu hode, nek pjevaju i spominju Marka. II, 443. Moje blago *mojoj staroj majci*, nek se rani i oda zla brani. II, 576. — Evo *ti* ovoga konja ispod mene, na nj uzjaši te brzo u vilenu goru put istoka. N. prip. 121. (isp. Daničićevu Sintaksu, str. 358—359.); — b) da su primjeri, o kojima se radi, analogni onima, o kojima se govorilo u §§ 23. i 24 (n. pr. Nek mu Bog da i sreću i zdravlje. N pj. IV, 529.) t. j. „neka" znači „pristajem" ili „želim". Pa kao što je u primjerima, o kojima se govori u §§ 23 i 24. rečenica, pred kojom stoji „neka", upravo supozitivna (Neka mu Bog da i sreću i zdravlje = ako mu Bog da i sreću i zdravlje, neka!), tako mislim da je i dativ s nominativom ili genitivom uz „neka" upravo supozitivna rečenica (Neka ga [snopa] došljaku = ako on [snop] došljaku, neka!).

Da bi se to bolje razumjelo, neka se uzme na um ovo: Dativ bez glagola ne dolazi samo u željnim rečenicama (kao n. pr. Hvala Bogu! isp. primjere na str. 48.), nego i u izričnim rečenicama, n. pr. *Nezvanu gostu* mjesto za vratima. N. posl. — A ne, Mujo, rđa te ubila! *Tebe* dvije, a *mene* ni jedna! N. pj. II, 49. — Teško svuda *svome* bez svojega! II, 154. (isp. Daničićevu Sintaksu str. 355 - 356). S toga mislim, da se sasvim lako može kazati: dopuštam (suponiram) ono, što znači „snop došljaku" (kao izrična rečenica) t. j. dopuštam (suponiram), da je snop u neko vrijeme pripao ili da pripada došljaku, a to mi dopuštanje ne smeta ništa, ja na ono, što dopuštam pristajem, ja to želim = ako snop došljaku, neka! Tako mislim da valja shvatiti i željne rečenice kao: Hvala Bogu! — Treći ćemer kljastu i slijepu! Dakle: ako treći ćemer kljastu i slijepu, neka! (pristajem, želim). Razlika je samo u tom, što ovdje nije osobitom riječju („neka") naznačeno, da govornik na ono, što suponira, pristaje, da to želi, nego samo željni ton pokazuje, da je supozicija u duši govornikovoj probudila čuvstvo ugodnosti (cf. željne rečenice s „ako" u § 21.). Ali bi se sasvim lijepo bez promjene smisla moglo kazati: Treći ćemer *neka* kljastu i slijepu! — kao što se u primjerima s „neka" ne bi promijenio smisao, kad bi se ova riječ izostavila, n. pr. (taj) snop došljaku!

Sada će se lako razumjeti i to, kako se i genitiv uz „neka“ može shvatiti kao koncesivna rečenica. U primjeru iz N. pj. I. 162. navedenom na strani 47.: Ustani gore, Radoje! Ovce ti za lug zađoše. *Neka ih*, sejo, ne mogu — „neka ih“ znači: ako one (sc. ovce) t. j. dopuštam ono, što „ovce“ znači kao izrična rečenica, a „ovce“ kao izrična rečenica znači, da su ovce subjekat nekakvoj neizrečenoj radnji, na koju govornik hoće da upozori onoga, kome govori (cf. poklik: vatra! ili: Vlasi, vlasi! [u Čengić-agi]; Paul, Principien[2], 104.), dakle: dopuštam ono, što ovce rade, ali mi to ne smeta ništa. Genitivu dakle nije uzrok u tom, što se dopušta ono, što znači riječ, koja je u genitivu, nego u „neka“ ili upravo u značenju rečenice s „neka“. Da je takovo shvaćanje opravdano, vidi se po tom, što bi onaj, koji bi na poklik: vatra! ili: Vlasi, vlasi! htio da kaže, da mu ono, što taj poklik znači, ne smeta ništa, jamačno kazao: Neka vatre! Neka Vlaha!

26. „Neka“ se, kao što je sprijed rečeno, ne upotrebljava u hipotetičkim rečenicama, po čemu se i vidi, da mu značenje ne može biti identično sa značenjem riječi „ako“. Ali ipak mi je poznato par primjera, u kojima bi se moglo misliti da je „neka“ hipotetička konjunkcija: *Nek* sve daske klepeću, a šljeme *nek* miruje (pa će dobro biti). Nar. posl. — Ana j' moja od gorice bona. *Nek* je ona od gorice bona, odvest ću je Gospi na Omlovo, meni će je Gospa ozdraviti. N. pj. I 578/9. — *Nek* je Turak' sto hiljada vojske, nas u gradu dvadeset stotina, neka znate, razbit ćemo Turke. IV, 243. — Ja mislim, da u ovim primjerima „neka“ nije upravo hipotetička konjunkcija, nego da je uz koncesivnu ili željnu rečenicu s „neka“, koja je postala onako, kako je sprijed pokazano, prionula još jedna rečenica, koja je po smislu s prvom u takovoj svezi, kao apodoza s protazom. To je dakle tako, kao kad rečenica s imperativom zastupa hipotetičku protazu: n. pr. Prst mu samo pruži, uhvatit će te za cijelu šaku. N. posl. — Pusti koku na policu, ona će i na stolicu. ib. (isp. Brozovu raspravu o imperativu u 76. knj. Rada, str. 31. i d. osob. ot.) Prva je rečenica tako samostalna, da bi se često od druge mogla rastaviti i jačom interpunkcijom, n. pr. Nek je ona od gorice bona! Odvest ću je Gospi na Omlovo. Dakle ovaki primjeri nipošto ne dokazuju, da se „neka“ upotrebljava kao hipotetička konjunkcija.

27. S „ako“ je po značenju srodna i partikula „*li*“,[1] i to mnogo srodnija nego „neka“; to se vidi odatle, što joj se poraba mnogo više nego poraba partikule „neka“ slaže s porabom partikule „ako“. Navlastito valja istaknuti, da „li“ dolazi i u hipotetičkim rečenicama, gdje partikule „neka“ nijesmo našli. U pravom značenju mislim da „li“ dolazi u ovakovim rečenicama: Lude *li* ste, druge moje! N. pj. I, 329. — Lijep *li* si, čelebija Mujo! N. pj. herc. 141. — Mili Bože! čuda velikoga! L'jepa *li* je Zrnićeva Jele! 21. — Oj javore, zeleni javore! Lepo *l'* ti se sa tebe viđaše, kad Bećir-beg devojku vođaše. N. pj. I, 583. — Brate, Makso, pile sokolovo! Čudno *li* si svate prevario, te ti vodiš lijepu đevojku. II, 564. — Upravo tako upotrebljava se i „da“, n. pr. *Da* lep ti je Rumeniloviću! N. pj. I, 456. — *Da* lijepa ti je, jadi je ubili! Vuk, Rj. s. v. „da“. — Zlatni kove i srebrni, *da* l'jepo ti sjaš! Da naš St'jepo domaćine, *da* mnogo ti znaš! N. pj. I, 85. — *Da*

[1] Partikula je „li“ bez sumnje praslavenska, jer dolazi u svima jezicima slavenskima, ali u svima funkcijama, koje se mogu držati za praslavenske, dolazi i u hrv. jeziku, kao što se vidi iz Maretićeva prijegleda u Veznicima str. 118. i d. osob. ot. S toga nije nikakva metodična pogrješka, ako ću joj razvitak značenja odrediti samo po hrvatskom jeziku. Što se pak etimologije njezine tiče, Miklošić je u Sint. 167, 19. pa u Etim. rj. s. v. ljub — izvodi od „libo, ljubo“ (cfr. i Lautl.[2] 126. 167.). Uz Miklošića pristaje i g. Maretić u Vezn. 121. (koji od „libo“ izvodi i partikulu „li“ i partikulu „bo“). Drugi je dovode u svezu s lit. „lai“ *(lai* gul — *neka* bude), s let. „lai“ (za koje se iz Bielensteina: Die lettische Sprache itd. § 622. i 623. vidi, da ima poglavito koncesivno i finalno značenje) i s pruskim „lai“ (koje se upotrebljava za tvorbu optativa); cf. Ficka: Etim. rj. II, 647. i Leskiena: Declination im slav.-lit. u. germ. str. 49. Izvođenju partikule „li“ od „ljubo“ smeta osim drugoga i glasovni zakon (u hrv. jeziku pored „*lî*“ ima „*ljubiti*“; ja bih pače rekao, da ni u onim jezicima (n. pr. u ruskom), u kojima pored partikule „libo“ (i „ljubo“) u glagolu „ljubiti“ i u srodnim riječima nema „*li*“ — (nego „*lju*“ —), „libo“ nije jednako „ljubo“, nego je složeno od partikule „li“ i od partikule „bo“; drukčije je n. pr. u češkom jeziku, gdje pored „libo“ ima i „libiti“). Osim toga mislim, da se značenja naše partikule ne mogu sva izvesti od značenja, što ga ima „ljubo“, poglavito mislim da se ne može izvesti aseverativno i interogativno značenje. Napokon bih rekao, da se „li“ ne može odvojiti od slav. „lê“ (hrv. „lje“); cf. Mikl. Sint. 169. 22. Etim. rj. s. v. „le“. S toga volim za etimologiju partikule „li“ pristati uz Ficka i uz Leskiena. A što se značenja tiče, ja mislim, da bi se od aseverativnoga (potvrdnoga) značenja lako mogla izvesti sva druga. I značenja, što ih „lai“ ima u baltijskim jezicima, pokazuju, da će po značenju biti srodno s „ako“.

čudno ti ga prevari! Vuk, Rj. s. v. „da“. — Dolazi i „da li“, n. pr. *Da* lud *li* si, čelebija Mujo! N. pj. I, 563. Isp. i Akad. rj. II, 214. — Mislim, da nitko ne će poreći, da „da“ u navedenim primjerima ima potvrdno značenje, kao „doista“. Isto značenje mora imati i „li“. A po onom, što je u § 3. rečeno, čini ga upravo to značenje sposobnim, da bude koncesivna konjunkcija. Za ovu porabu njegovu mogu navesti samo ovaj primjer: Je *l'* ti druga vezen jagluk dala? Ja sam ti ga i ljepšega dala. N. pj. I, 196/7. (gdje Vuk prvu rečenicu shvaća kao pitanje te iza nje meće znak:?, ali po onom, kako ja smisao razumijem, bilo bi bolje prvu rečenicu shvatiti kao (kompensativnu) koncesivnu rečenicu pa iza nje metnuti znak:,). Kao koncesivna konjunkcija dolazi „li“ i u češkom i u donjolužičkom jeziku; isp. Maretića Vezn. str. 141. U ostalom isp. i § 29. i 30

Kako se „li“ stalo upotrebljavati kao koncesivna konjunkcija, odmah mu se značenje „doista“ prometnulo u značenje „dopuštam“ (a od adversativne sveze između podložne i glavne rečenice pridošlo je [u kompensativnim rečenicama] značenje: „ali mi to ne smeta ništa, jer“ —). A s ovim je značenjem „li“ (kao i „ako“) postalo sposobno, da bude supozitivna pa hipotetička konjunkcija. Tako: Misliš *li* me mrtva požaliti, požali me dok sam u životu. N. posl. 179. (N. pj. II, 268) — znači: Dopuštam (suponiram), da me misliš mrtva požaliti, pa s toga te molim: požali me dok sam u životu; isp. § 11. I kao hipotetička konjunkcija dolazi „li“ dosta rijetko. Evo još nekoliko primjera: Napije *l'* se ko Vuke i najede *l'* štuke, ostade u Vukovaru. N. posl. — Ho *l'* mi, dušo, vjeru dati, da ćeš k mene povratit' se, puštit ću te tvojoj majci.[1] N. pj. I, 190. — Dobijem *li* Maru za ljubovcu, lepim ću je darom darivati. III, 498. — Dosine *li* se on čega, to već nije više moje. Vuk, Rj. 133[b]. — Je *li* ko pozvat obrezan, neka se ne gradi neobrezan; ako (!) li je ko pozvat neobrezan, neka se ne obrezuje. Vuk, I. Kor. 7, 18. — Jesi *li* pozvan rob, ne brini se; nego ako i možeš svoj biti, još radije budi. ib. 7, 21. — Jesi *li* se privezao za ženu, ne traži da se odriješiš; jesi *li* se odriješio od žene, ne traži žene. ib. 7, 27. — Muči *li* se ko među vama, neka se moli Bogu; je *li* ko veseo, neka hvali Boga. Boluje *li* ko među vama,

[1] U N. pj. I, 190. ima iza „povratit' se“ znak: ?, a u Živ. i ob. str. 32. znak :, . — I u primjeru: Je *li* đe ko moj? Sastavi me š njom! N. pj. I, 355. — mogla bi se rečenica s „li“ shvatiti kao hipotetička pa iza „moj“ metnuti znak :, .

neka dozove starješine crkvene, te neka čitaju molitvu nad njim; i neka ga pomažu uljem u ime Gospodnje. Vuk Jak. 5, 13—14.

28. „Li“ dolazi i u pitanjima, i to veoma često, tako da je najobičnija interogativna partikula ne samo u hrvatskom nego u slavenskim jezicima u opće. Pitanjâ s „li“ ima više vrsta Ja ću ovdje kazati ono, što je najnužnije, samo o najobičnijoj vrsti tih pitanja (t. j. o pozitivnim pitanjima, na koja se očekuje pozitivan odgovor), a opširnije ću o pitanjima s „li“ govoriti u osobitoj raspravi, koja će raditi o pitanjima u obće.

U § 19. pokazano je, da su indirektna pitanja s „ako“ upravo hipotetičke rečenice. Sve, što je ondje rečeno za indirektna pitanja s „ako“, vrijedi i za indirektna pitanja s „li“. Tako se u primjeru: Pa sazove sve ministre da mu kažu može *li* to biti (Nar. prip. 222.) — upravo kaže: pa sazove sve ministre, može li to biti, da mu kažu (sc. da može biti). — Kad u veče opet dođe ala, zapita je je *li* nahranila njenu živinu (N. prip. 142.) = kaže joj, je li nahranila njenu živinu, neka joj kaže (sc. da je nahranila). Isp. još ove primjere: Da ja vidim moje milo drago, cvati *li* mu ruža na kormanu, vene *li* mu karanfil u ruci. N. pj. I, 263. — Da on sluša, što koja govori: govori *li* svaka o svojemu, govori *li* draga i o njemu. N. pj. I, 432/3.

Ali ja mislim, da ni direktna pitanja s „li“ nijesu ništa drugo nego hipotetičke rečenice, ili: da su i direktna pitanja upravo indirektna, samo što rečenica, o kojoj vise, (t. j. glavna rečenica) nije izrečena. Ako dakle n. pr. majka Kraljevića Marka pita: O moj sine, Kraljeviću Marko! Jesi l' mene mirno putovao? Jesi l' mene snahu isprosio? (N. pj. II, 332.) —, ona mu upravo kaže: Kaži mi, jesi li mirno putovao, jesi li snahu isprosio — t. j. jesi li mirno putovao, jesi li snahu isprosio, kaži mi (sc. da jesi mirno putovao, da jesi snahu isprosio)! A Kraljević Marko odgovara: Jesam, mati, mirno putovao, i đevojku sebe isprosio. Glavna rečenica „kaži mi!“ istina nije izrečena riječima, ali riječi „jesi l' mene mirno putovao? jesi l' mene snahu isprosio?“ prati takovo psihično stanje majke Kraljevića Marka, iz kakoga potječe rečenica „kaži mi!“, t. j. želja, da Kraljević Marko, ako je mirno putovao, ako je snahu isprosio, kaže, da je mirno putovao, da je snahu isprosio. A to se psihično stanje i ogleda u tonu, s kojim se pitanja izriču. Po tom bi se moglo reći, da glavna rečenica („kaži mi!“) nije izrečena riječima, ali je izrečena tonom, s kojim se izriče podložna rečenica (t. j. pitanje), nije izrečena gramatički, ali je izrečena

psihologički. A bez gramatičkoga je izražaja mogla ostati tim lakše, što je kod svakoga pitanja ista: „kaži (kažite) mi (nam)!“ Po tom se ovakova pitanja donekle slažu sa željnim rečenicama s „ako“, o kojima se govorilo u § 21.

Na pozitivno se pitanje očekuje i pozitivan odgovor (kao što majka Kraljevića Marka na svoje pitanje dobiva pozitivan odgovor), ali se može dobiti i negativan odgovor. Kako može do toga doći, razloženo je u § 19. Što je ondje rečeno za indirektna pitanja s „ako“, vrijedi i za direktna pitanja s „li“ (koja su upravo indirektna).

Najbolje se pokazuje sveza između hipoteze i pitanja u tom, što se svaka pozitivna protaza može shvatiti kao pitanje, na koje se očekuje pozitivan odgovor; n. pr. Misliš li me mrtva požaliti, požali me dok sam u životu = *Misliš li me mrtva požaliti? Požali me, dok* sam u životu. — Razlika je samo u tom, što se u hipotetičkoj rečenici, kad se izrekla protaza, ne očekuje (niti traži) nikakav odgovor, nego se odmah nadovezuje misao, koja je posljedak supoziciji izrečenoj u protazi. A kod pitanja se mišljenje zaustavlja, dok se ne dobije odgovor. I ako se onda nadoveže misao, koja je posljedak onomu, što je izrečeno u pitanju, ona nema relativnu, nego apsolutnu vrijednost, jer se ne osniva na supoziciji, koja je u pitanju, nego na kategoričkoj izjavi, koja je u odgovoru. Isp Misliš li me mrtva požaliti, požali me dok sam u životu — i: A. Misliš li me mrtva požaliti? B. Da (= mislim te mrtva požaliti). A. Požali me, dok sam u životu! Ako bi se sada ono, što je u hipotetičkoj rečenici protaza i apodoza, htjelo da složi u jednu rečenicu, ova rečenica ne bi bila hipotetička, nego kausalna (isp. § 11.), n. p. Budući da (ili: kad) me misliš mrtva požaliti, požali me, dok sam u životu!

Ono, što je sada rečeno, potvrđuje se lijepo tim, što Vuk u Narodnim pjesmama kadšto istu rečenicu shvaća sada kao hipotetičku protazu, sada kao pitanje (kao što pokazuje interpunkcija), n. pr. Je li majka rodila junaka, da prebrodi to tijo Dunavo, da uvati Varadinku Maru, i k meni je na divan dovede, dat ću njemu polak pašaluka, pašaluka, i mog spailuka. N. pj. I, 598. Je li majka rodila junaka, da uvati majstora Manojla, da dovede paše na divana; jal' živoga paše da dovede, jal' od njega da donese glavu? Daje paša tri tovara blaga, i dat će mu po sandžaka svoga, te da sudi, kako paša sudi. N. pj. III, 324. (cf. i § 27.)

Napose mi valja spomenuti, da i pitanja bez interogativne riječi, ako inače pripadaju u istu kategoriju, kao i ona, o kojima se ovdje govori, shvaćam isto onako, kao i ova, t. j. kao hipotetičke rečenice, ali kao takove hipotetičke rečenice, koje nemaju nikakve konjunkcije (isp. Maretića Vezn. str. 5 i dalje osob. otiska), n. pr. Kako si mi, čelebija Mujo? Jes' hodio uz Ercegovinu? Jes' do'dio dvoru Ljubovića? Nar. pj. I, 563. (t. j. jesi hodio uz Ercegovinu, kaži mi! = jesi li hodio uz Ercegovinu, kaži mi!). — No ti, pobro, od Sokola Rade! Đe ćeš, brate, zimovati zimu? Imaš koga od roda svojega? III, 364.

Primjera radi navest ću još nekoliko direktnih pitanja s „li" i kod onih, na koja se dobiva negativan odgovor, to napose naznačiti: O starice, mila moja majko! Mene prosi Ive dite mlado, oćeš *li* me dati za Ivana? (Odg. Nut', ne luduj, Jelina divojko! Tebe će dat' majka za boljega, za boljega i bogatijega.) N. pj. I, 241. — Bogom sestro, zv'jezdo prehodnice! Prehodiš *li* s istok' do zapada? Dolaziš *li* nad Ercegovinu i viđaš *li* Ercega Stjepana? Stoje *li* mu dvori otvoreni i u dvoru konji osedlani? Sprema *li* se, hoće *l'* po đevojku? I, 554/5. — Je *l'* ti, dušo, zemlja doteščala? (Odg. Nije meni zemlja doteščala, već je teška materina kletva) II. 26. — Pobratime, Kosančić-Ivane! Jesi *l'* Tursku uvodio vojsku? Je *li* mlogo vojske u Turaka? Možemo *li* s Turci bojak biti? Možemo *li* Turke pridobiti? (Odg. O moj brate, Miloš-Obiliću! Ja sam Tursku vojsku uvodio, jeste silna vojska u Turaka; svi mi da se u so prometnemo, ne bi Turkom ručka osolili.) II, 312. — Je *li* Marko kod bijela dvora? Ima *l'* Marko dosta uzavnica? II, 412. — O đevojko, sestro Stojanova! Jesu *l'* tebe obični svatovi? Je *l'* ti mio mladi đuvegija? Jesu *li* ti mila dva đevera? III, 267. — Pobratime, Sava od Posavlja! Zelene *l'* se lugovi posavski? Kukaju *li* sinje kukavice? Ima *l'* trave oko vode Save? Idu *l'* Savom vodom bolozani? Siju *li* već Turci lubenice? Nameću *li* Šokci vodenice? Je *li* veće janje za zaklanje? Može *li* se po gori hoditi? III, 373. — Je *l'* istina, care gospodare! Je *l'* istina, što si obećao? N. pj. herc. 160.

29. Još mi valja spomenuti, da je i ono „li", koje (složeno s „i" ili „a": *ili, ali)* dolazi u d i s j u n k c i j i, upravo koncesivno ili supozitivno, a riječi ili rečenice, koje se nalaze u disjunkciji, da su upravo koncesivne ili supozitivne. Tako primjer: Ja bih rekao, da je ova pjesmica spjevana u novija vremena negdje u Srijemu *ili* u Bačkoj u varoši (Vuk, N. pj. I, 395.) — ima upravo ovaj

smisao: Ja bih rekao, da je ova pjesmica spjevana u novija vremena negdje *(dopuštam)* u Srijemu *i dopuštam* (= *i li)* u Bačkoj u varoši. — Isp. još: Danas ću vas, braćo, svetiti, osvetiti, *ili* poginuti. II, 421. — Žene se biju čibukom a ljudi nožem *ali* puškom. N. posl. (= dopuštam: nožem, a (= i) dopuštam: puškom).

Kako se svagda dopušta bar dvoje, nije čudo, da se „ili, ali“ veoma često i ponavlja, n. pr. Mili Bože! čuda velikoga! *Ili* grmi, *il'* se zemlja trese! N. pj. II, 1. (= i dopuštam, da grmi, i dopuštam, da se zemlja trese). — Otišla je, pak mi ne dolazi; *il'* je gdegod s puta zalutala, *ili* su je lovci uvatili, *ili* me je sasvim ostavila, i jelena drugog preljubila. N. pj. I, 274. — *Ili* kupi halat, *il'* ostavi zanat. N. posl. (= i dopuštam, da valja da kupiš halat. i dopuštam, da valja da ostaviš zanat). — *Ali* rodi, *ali* u rod odi. N. pj. I, 621.

Od koncesivnoga postaje supozitivno (hipotetičko) značenje. Tako ima primjera, u kojima „ili“ ima sasvim izrazito značenje „i ako“; n. pr. Živo mi je čedo pod pojasom; *ili* (= i ako) bude muško, *il'* (= i ako sc. bude) devojka, tebe valja častiti gospodu. N. pj. II, 639. (cf. *Ako* dakle živimo, *ako* umiremo, Gospodnji smo. Vuk, Rim. 14, 8.) — *Ili* momku po vremenu ne bude povoljna đevojka *ili* đevojci momak, oboje krive provodadžiju. Vuk, N. posl. 263. — *Ili* loncem o kamen, *ili* kamenom o lonac, teško loncu svakojako. N. posl. (cf. *Ako* stijena kotluši, jao kotluši; *ako* kotluša stijeni, jao kotluši. N. posl.) — Isp. Akad. rj. III, 788[b] i 789[a].

S istim značenjem dolazi „ili, ali“ veoma često i u pitanjima, indirektnima i direktnima (disjunktivna pitanja); n. pr. Daj mi, Bože, vjetra sa planine, da otvori b'jeloj kuli vrata, da ja vidim, kud mi drago šeta: *il'* je boso, *il'* je raspojaso; *il'* je golo, *il'* je gologlavo; *il'* je žedno, *il'* je ljeba gladno. N. pj. I, 369. (t. j. i je li boso, da vidim sc. da je boso, i je li raspojaso, da vidim sc. da je raspojaso, itd.). — Jakšić Mitre, moj mio brajane! Hodi, brate, da kušamo ljube, da vidimo, *il'* je s moje ljube, *il'* je moje, *il'* je, brate, s tvoje. II, 634. — Oj meseče, moj noćni putniče! Ti prelaziš sela i gradove, jesi l' vid'o gde moju sirotu? Je *li* gola, *il'* je odevena? Je *li* bosa, *il'* je obuvena? Je *li* gladna, *il'* je naranjena? I, 573. (t. j. je li gola, kaži mi sc. da je gola, i je li odjevena, kaži mi sc. da je odjevena itd.) — *Ili* grmi, *il'* se zemlja trese? II, 245. — Oj Milice, naša drugarice! *Il'* si luda, *il'* odviše mudra, te sve gledaš u zelenu travu. I, 432. — O za Boga, dva bumbula mlada! *Al'* ste braća, *ali*

bratučedi? *Al'* dva druga iz zelena luga? I, 481. — Često dolazi disjunktivno pitanje iza pronominalnoga pitanja, n. pr. Što se ono u planini sjaše? Je *li* svila među svilarima? *Ali* zlato među zlatarima? *Ali* svita među terzijama? *Ali* Mare među đeverima? N. pj. I, 37. — Mladoženja, grano bosiljkova! Što si mi se oneveselio? *Ili* ti je blaga ponestalo. *Ili* ti je konjic posustao? *Ili* ti je skuđena devojka? I, 38. — Oj devojko, dušo moja! Čim mirišu nedra tvoja? *Ili* dunjom, *il'* narančom, *ili* smiljem, *il'* bosiljem? I, 407. — Isp. Akad. rj. s. v. „ali" i „ili".

Bez koncesije ili supozicije nema disjunkcije, ali je ima bez disjunktivne konjunkcije (osobito kod brojeva), n. pr. Posiđeše *tri* — *četiri* dana. N. pj. II, 548. (= tri *ili* četiri dana = dopuštam: tri, dopuštam: četiri dana). — Sad na tebi, Mujo, zelena dolama, *do dan*, *do dva*, Mujo, zelena travica! I, 446. (= do dan *ili* do dva).

30. Napokon dodajem, da i ono „li", koje dolazi kod komparativa, držim za koncesivno. U hrvatskom jeziku nigda ne dolazi sámo „li" (kao u jeziku staroslovenskom isp. Maretića, Vezn. str. 134.), nego svagda u svezi s „nego" („nego li"), koje se u značenju ne razlikuje bitno od „li" (u lat. dolazi „ne" u pitanjima; u češkom jeziku „nebo" (t. j. ne + bo) znači „ili"). pa tako može kod komparativa stajati i sámo bez „li" (mjesto „nego (li)" dolazi u nekim jezicima slavenskima i „neže (li)" pa „neli"; isp. Maretića, Vezn. §. 98, 99.). Tako mislim, da se n. pr. rečenica: Bolji je dobar glas *nego* zlatan pas (N. posl.) — ima razumjeti ovako: Bolji je dobar glas, ako i jest dobar zlatan pas. — Jača su dvojica *nego* sam Radojica (N. posl.): Jača su dvojica, ako i jest jak sam Radojica. Ovakove su rečenice dakle neka vrsta repugnativnih rečenica (isp. § 7.) — Tako i: Sad je bolja krivda *nego li* pravda. N. prip. 85. — Bih mu radij odasjeći glavu, da osvetim sirotinju raju, *nego* dobit' za života blago. N. pj. IV, 52. — Ja bih volij udariti na deset živih *nego li* na jednoga mrtvog. N. prip. 172.

31. Prije nego li ogledamo, kako se u rečenicama, o kojima se doslije govorilo, upotrebljava kondicional, ne će biti s gorega, da se u kratko osvrnemo na resultate dojakošnjega našega ispitivanja. To ćemo pak učiniti u nekoliko točaka:

1. Kako se pojedine partikule upotrebljavaju u pojedinim vrstama rečenica, neka pokaže ovaj prijegled (koji se ne obazire na samostalnu porabu naših partikula; o tom isp. § 2. za „ako", § 22. za „neka", § 27. za „li").

I. *ako.*

1. čista koncesija — prezenat ili preterit (§§ 3. 5—7. 8.)
2. supozicija:
   a) supozitivna koncesija — α) futur (§§ 3. 6.—7. 9.)
      β) perf.-prez. (§§ 10. 17.)
   b) hipoteza (§ 11.) — α) prez. ili pret. (§ 12.)
      β) fut. (§§ 13. 14.)
      γ) perf.-prez. (§§ 13. 15.)
   c) interogacija svako vrijeme osim perf.-prez. (§ 19.)
   d) želja — perf.-prez. (§ 21.)

II. *neka.*

1. čista koncesija — prez. ili pret. (§ 22.)
2. supozicija:
   a) supozitivna koncesija — perf.-prez. (§ 23.)
   b) želja — perf.-prez. (§ 24.)

III. *li.*

1. čista koncesija — prez. ili pret. (§§ 27. 30.)
2. supozicija:
   a) supozitivna koncesija:
      α) prosta — fut., perf.-prez. (§ 30.)
      β) disjunktivna — svako vrijeme osim perf.-prez. (§ 29.)
   b. hipoteza:
      α) prosta — svako vrijeme (§ 27.)
      β) disjunktivna — svako vrijeme (§ 29.)
   c) interogacija:
      α) prosta — svako vrijeme osim perf.-prez. (§ 28.)
      β) disjunktivna — svako vrijeme osim perf.-prez. (§ 29.)

2. Partikule „ako“ i „li“ srodnije su između sebe nego li s „neka“, koja se od njih razlikuje tim, što upravo ne pripada onoj rečenici, u kojoj se nalazi, nego naznačuje, da ono (resp. dopuštanje onoga), što se tom rečenicom izriče, govorniku ne smeta ništa, da on na to pristaje ili da to želi. Partikule „ako“ i „li“ za pravo su aseveratívne (potvrdne), ali su postale koncesivne pa supozitivne partikule i konjunkcije. „Neka“ je već sama po sebi koncesivna partikula.

3. Čistu koncesiju imamo samo onda, kad ono, što se dopušta, doista biva i govornik zna, da doista biva (prez. ili pret.). Kad pak ono, što se dopušta, do duše doista biva, ali govornik ne zna, da li doista biva (prez. ili pret. ili fut.), ili u opće još ne biva (perf.-prez.), imamo supoziciju. Supozicija može opet biti konce-

sija, ali supozitivna koncesija, ili hipoteza. O tom odlučuje savez između podložne i glavne rečenice. Ako je taj savez adversativan, supozicija je supozitivna koncesija, ako li je taj savez kausalan, supozicija je hipoteza.

4. Što se tiče oblika glagolskih u našim rečenicama, oni se mogu podijeliti na dvije grupe. Jednima se izriče nešto, što doista biva: prezenat, preteriti, futur (futurom se izriče s a d a š n j a gotovost za radnju glagolsku!); drugima se izriče nešto, što još ne biva: (im)perf.-prezenat. U prvoj grupi valja razlikovati s jedne strane prezenat i preterite, a s druge strane futur. Svima oblicima glagolskima prve grupe izriče se nešto, što doista biva, ali za ono, što se izriče prezentom ili preteritom, može se i znati i ne znati, da li doista biva, pa s toga možemo u tom slučaju imati i čistu koncesiju i supoziciju, a za ono, što se izriče futurom, ne zna se nigda pouzdano, da li biva, pa s toga imamo u tom slučaju samo supoziciju, koja prema tomu, jesu li podložna i glavna rečenica u adversativnoj ili u kausalnoj svezi, može biti supozitivna koncesija ili hipoteza. Nešto, što još ne biva, izriče se (im)perf.-prezentom. I u tom slučaju imamo svagda supoziciju, i to opet prema tomu, jesu li podložna i glavna rečenica u adversativnoj ili u kausalnoj svezi, supozitivnu koncesiju ili hipotezu.

5. Kao veoma znatan resultat ovoga ispitivanja mislim da mi valja označiti to, da smo našli, da je supozicija upravo koncesija, ili da je supozicija samo osobit oblik koncesije, a hipoteza samo osobit oblik supozicije. Isp. br. 3.

6. Tako mi se isto znatan resultat čini to, što se pokazalo, da je područje supozicije kud i kamo šire nego li se obično misli. Osim onih slučajeva, gdje se i doslije tražila, našli smo je poglavito još u želji pa u pitanju (u jednom i u drugom slučaju upravo hipoteza!) pa u disjunkciji pa kod komparativa. Svi ovi sintaktični oblici pripadaju u istu kategoriju, pa se u njima često i upotrebljavaju iste partikule (konjunkcije) ne samo u hrvatskom i u drugim slavenskim jezicima, nego i u drugim indoevropskim jezicima. Po tom je supozicija doista jedan od najsnažnijih faktora za tvorbu sintaktičnih oblika!

32. Pošto smo ispitali značenje rečenica s „ako, neka, li", dobili smo osnovu za razumijevanje *kondicionala* u tima rečenicama.

Što se tiče rečenica s *„ako"* (da i ovdje počnem s njima), valja mi odmah kazati, da su koncesivne rečenice s „ako" i kondicionalom veoma rijetke i takove, da se mogu razumjeti istom onda,

kad se prouče hipotetičke rečenice s „ako“ i kondicionalom. S toga ćemo najprije ogledati hipotetičke rečenice, a o koncesivnima će se govoriti istom u § 40.

Primjeri za kondicional u hipotetičkim rečenicama s „ako“, jasno se dijele na dvije grupe: u jednima dolazi kondicional i u podložnoj i u glavnoj rečenici, a u drugima dolazi kondicional samo u podložnoj rečenici, a u glavnoj dolazi futur ili željni oblik glagolski (imperativ, rečenica sa „da“ itd.). Evo najprije primjera:

1. Primjeri s kondicionalom u podložnoj i u glavnoj rečenici: Car otide u zemlju Latinsku, a junaka sa sobom ne ima ni jednoga od roda svojega, koji bi mu bio u nevolji, *ako* bi mu bilo za nevolju. N. pj. II, 136. — Ni u zdravlje moje, ni u vaše, već u zdravlje onoga junaka, ko će poći u Tursku Udbinu —; dobro bih ga junak darovao: dao bih mu hiljadu dukata —; i dat ću mu moga džeferdana —; *ako* bi mu i to malo bilo, b'jelu bih mu načinio kulu na livadi kraj mora sinjega, itd. III, 145. — Da mi ima ko pogubit' sina, dala bih mu čitluk na Zagorje —; *ako* li bi njemu malo bilo, dala bih mu bačvu museleza. N. pj. herc. 96. — Kad se vratiš, nemoj proći, da mi se ne javiš, jer i meni ima dosta godina, pak *ako* bi dao Bog te bi našao tu vodu, mogao bi se i ja okupati, ne bi li se pomladio. N. prip, 238. — Samo Turčin Turčinu naziva selam (pozdrav kad se sastanu); da od raje ko Turčinu selam nazove, odma(h) bi ga pogubili, *ako* se ne bi ćeo poturčiti. Vuk, Danica 1827. str. 87.

2. Primjeri s kondicionalom samo u podložnoj rečenici: *Ako* bi ti Bog i sreća dala, da ti vode na silu đevojku, ti ušetaj u kulu bijelu. N. pj. I, 51. — Naodi se šatoru na vrati, *ako* b' meni do nevolje bilo. II, 422. — *Ako* bi se zametnula kavga, teško onom, tko j' najbliže Marka. II. 432. — Na ti sablju, dragi gospodaru! Kad se tamo drumom zaturimo, *ako* bi se đegod naturilo, da se s puta ne makneš grđemu. II, 616. — Pa u Turke juriš učinite, *ako* bih ja onđe poginuo, ne bi l' mene, braćo, osvetili. III, 92. — *Ako* li ga ne bi uvatio, udri koji, rodila ga majka! IV, 4. — *Ako* bi mi Bog i sreća dala, da bih bega ufatio živa, nove ću mu muke udariti. IV, 57. — Uzmi moga kamena šićara, pa *ako* te ne ubiju Turci, te bi mene ko živ ostanuo, predaj mu ga, Božij ti amanet! IV, 115. — *Ako* l' bi se u nju kad vratio, eda Bog da i Muhamed svetac, te ja iz nje glave ne iznijo! IV, 192. — *Ako* bismo njega prevarili i Jakova živa uvatili ja na vjeru ja na prijevaru, Grahovo će ruke objesiti. IV, 437. — *Ako* bi ti Bog i sreća dala, da

izgubiš Vuka su dva sina, već za tobom puške pucat' ne će. IV, 512. — Samo molim da mi napišeš na karti svojom rukom, *ako* bi se kadgod na me rasrdio i mene od sebe oćerao, da sam gospođa uzeti iz tvoga dvora ono što mi je najmilije. N. prip. 107. Car joj se obeća i zakune da ne će vjenčati nikakve djevojke ako joj dobro ne uzide oni prsten, i *ako* je ne bi našao, da se ne će ni oženiti. N. prip. 114. — Odaberi onaka tri konja kakva ti je moj otac narekao, ali *ako* bi se prepali, a ti izvadi ovaj nož i put sunca okreni da se obasja livada. N. prip. 121. — Nego ti se molim, da se ti opet prometneš u struk bosioka dok se ja vratim, da se nikome ne pokažeš, *ako* bi ko u ovu kamaru dolazio. N. prip. 260. — *Ako* bi se dogodilo da sjutridan dođe kaka žena da ište soli ili kakijem drugijem poslom, pa još ako bude gdje nagorjela, onda se za cijelo misli da je ono ona sinoć bila. Vuk, Rj. 67.[a] — *Ako* bi krmačar satjerao krmaču u kazan, i onda kuće mijenjaju kao i prije. Vuk, Rj. 304.[b]

33. Kondicional se u rečenici s „ako" može shvatiti kao preterit futura ili kao preterit perfektivnoga prezenta (ili imperfektivnoga prezenta s bezvremenskim značenjem), jer je kondicional preterit kompozicije „(po)hvalio budem", a ova je kompozicija jednaka perfektivnomu prezentu (ili imperfektivnomu prezentu s bezvremenskim značenjem), koji se upotrebljava i za futur (isp. moju raspravu o kondicionalu u „Radu" knj. 127., § 15. i Dodatak). Po tom rečenice, u kojima „ako" dolazi s kondicionalom, idu u red ili onih rečenica, u kojima „ako" dolazi s futurom, ili onih, u kojima „ako" dolazi s perfektivnim (imperfektivnim) prezentom. A ja mislim, da se kod svih navedenih primjera, dolazio u glavnoj rečenici kondicional ili ne dolazio, valja odlučiti za drugu alternativu. Evo tomu razloga.

U svima hipotetičkim rečenicama osim jedinih onih s perfektivnim prezentom suponira se ono, što se izriče istim oblikom u samostalnim izričnim rečenicama, a ono, što se suponira u hipotetičkim rečenicama s perfektivnim prezentom, ne može se izricati istim oblikom u samostalnim rečenicama, već ako se perfektivni prezenat u hipotetičkoj rečenici upotrebi u takom značenju, u kakom dolazi u samostalnima, n. pr. kao gnomički (iterativni) prezenat. Po tom bi kondicional u onakovim hipotetičkim rečenicama, koje bi išle u isti red, kao i hipotetičke rečenice s futurom, morao značiti ono, što znači u samostalnim izričnim rečenicama, dakle spremnost ili sposobnost za radnju glagolsku (isp. pomenutu raspravu o kondi-

cionalu u „Radu“ knj. 127, § 17.) I kao što u hipotetičkim rečenicama s futurom za to, da bude uvjet ispunjen, nije potrebno, da bi se radnja onoga glagola, koji je u futuru, doista vršila, nego samo to, da je subjekat gotov vršiti tu radnju (isp. sprijed § 13.), tako i u onakim hipotetičkim rečenicama s kondicionalom, koje bi išle u isti red, kao i hipotetičke rečenice s futurom, za to, da bi bio uvjet ispunjen, ne bi bilo potrebno, da bi se radnja onoga glagola, koji bi bio u kondicionalu, doista vršila, nego samo to, da bi subjekat bio spreman ili sposoban vršiti radnju glagolsku. U glavnoj bi pak rečenici mogao dolaziti svaki oblik glagolski koji može dolaziti onda, kad je u podložnoj prezenat, jer bi kondicional de facto zastupao prezenat (kond. = spreman *sam* —, sposoban *sam* —). Takove bi hipotetičke rečenice s kondicionalom bile n. pr. ove: *Ako* bi me ti udario (= ako si spreman udariti me), ja ću otići. — *Ako* bi me ti izdao (= ako si spreman izdati me), nijesi moj prijatelj. — *Ako* bi ti zaboravio moja dobročinstva (= ako si sposoban zaboraviti moja dobročinstva), ja sam se u tebi prevario. — *Ako* bi ti meni to učinio (= ako si spreman meni to učiniti), ja bih ti dobro platio (da imam čim). — Takovoga pak primjera među navedenim primjerima ne mogu naći nijednoga. Nigdje nije za to, da bi uvjet bio ispunjen, dovoljna spremnost ili sposobnost subjektova za radnju kondicionalnu, nego valja da se vrši sama radnja. S toga dakle mislim, da sve navedene hipotetičke rečenice s kondicionalom idu u isti red, kao i hipotetičke rečenice s perfektivnim prezentom t. j. u svima je navedenim primjerima kondicional preterit perfektivnoga prezenta.

34. A budući da perfektivni prezenat izvan supozicije u jeziku dolazi samo u dva sasvim specijalna značenja, na ime samo kao historički i kao gnomički prezenat, valja da je perfektivni prezenat već sa supozitivnim značenjem prešao u preterit (kondicional) t. j. n. pr. „ako bih učinio“ nije postalo tako, da bi „učinim“ prešlo u preterit (t. j. kondicional „učinio bih“), pa onda da bi se suponiralo ono, što „učinio bih“ znači, nego „ako učinim“ (ili i samo „učinim“, ali sa značenjem „ako učinim“) prešlo je u preterit (= kond.): „ako bih učinio“.

A kada perfektivni prezenat sa supozitivnim značenjem prelazi u preterit (= kond.)? Tada, kad govornik sumnja, da će se radnja glagolska vršiti. „Ako učinim“ kaže se dakle tada, kad govornik ne zna, hoće li se radnja glagola „učiniti“ vršiti ili ne, ali opet nema razloga misliti, da se ne će vršiti; a „ako bih učinio“ kaže

se tada, kad govornik ne zna, hoće li se radnja glagola „učiniti“ vršiti ili ne, ali sumnja, da će se vršiti. Kad govornik stane sumnjati, da će se radnja glagolska vršiti, prošlo je za nj ono vrijeme, u koje bi, da je tada govorio, kazao: „ako učinim“, pa s toga valja, da „ako učinim“ prijeđe u preterit t. j. u kondicional: „ako bih učinio“. Tako bi n. pr. u primjeru iz Nar. pj. IV, 437. Bego Asan-bego, da nema razloga misliti, da se Daković Jakov pozivu Ali-pašinu ne će odazvati, kazao: Ako njega *prevarimo* i Jakova živa *uvatimo* ja na vjeru ja na prijevaru, Grahovo će ruke objesiti. — Ali po onom, kako on Jakova poznaje, sumnja, da će Jakov Turcima s glavarima doći, i kao što se vidi iz onoga, što se u pjesmi dalje pripovijeda, Jakov doista i ne dolazi. No otuda, što on uza sve to sam predlaže, da se Jakov pozove, vidi se, da o neuspjehu poziva nije posve uvjeren. Misao, da se Jakov pozivu ne će odazvati, nije sasvim istisnula misli, da će Jakov Turcima doći. Ona se misao ovoj samo pridružila, a to je izrečeno tim, što je oblik glagolski, kojim bi se izrekla druga misao (ako njega *prevarimo* itd.), poradi prve misli metnut u preterit (ako *bismo* njega *prevarili* itd.); jer od onoga momenta, kako je u duši Asan-begovoj nastala sumnja, da će se Jakov pozivu odazvati, prošlo je vrijeme, u koje bi kazao: ako njega *prevarimo* itd. S toga Asan-bego kaže: Ako *bismo* njega *prevarili* i Jakova živa *uvatili*, Grahovo će ruke objesiti.

Preterit pak od „ako učinim“ valja da dobije oblik kondicionala (ako učinim = ako budem učinio; pret. ako bih učinio), a ne oblik aorista (ako učinih) s toga, što aorist može zastupati i perfektivni prezenat (ako učinih = ako učinim; isp. sprijed § 13. str. 19.), pa se ne bi znalo, zastupa li aorist perfektivni prezenat ili je njegov preterit. Tako se za aorist „zapeh“ u primjeru: Ako *zapeh* str'jele moje, ustr'jelit ću tebe, Janko (N. pj. I, 181.) —, kad se kao preterit od „ako učinim“ upotrebljava kondicional „ako bih učinio“, može pouzdano kazati, da zastupa perfektivni prezenat (zapnem), a kad bi se i kao preterit od „ako učinim“ upotrebljavao aorist „ako učinih“, tko bi mogao odlučiti, da li u navedenom primjeru aorist „zapeh“ zastupa perfektivni prezenat (= zapnem) ili mu je preterit (dakle = zapeo bih)? Kondicionalni oblik ima dakle i ovdje preterit perfektivnoga prezenta samo jasnoće radi (isp. moju raspravu o kondicionalu u „Radu“ knj. 127., § 15.)

Po onom, što je u netom pomenutoj raspravi rečeno u § 15. i u Dodatku, a ovdje sprijed u § 15.[a], lako se razumije, kako se

može u kondicionalu nahoditi i imperfektivni glagol (isp. sprijed u § 32. primjer iz N. prip. 260.)

35. Što u hipotetičkim rečenicama perfektivni prezenat već sa supozitivnim značenjem prelazi u preterit (kondicional), otuda izlazi, da se u rečenici s „ako“ i kondicionalom suponira isto, kao i u rečenici s „ako“ i perfektivnim prezentom, jer se tim, što se mjesto „ako učinim“ kaže „ako bih učinio“, hoće samo to da pokaže, da je ono vrijeme, u koje bi se kazalo „ako učinim“, prošlo; sve drugo, dakle i to, što se suponira, ostaje tim netaknuto. Tako se u navedenom primjeru iz N. pj. IV, 437. u rečenici „Ako *bismo* njega *prevarili* i Jakova živa *uvatili*“ — suponira isto, što bi se suponiralo u rečenici „Ako njega *prevarimo* i Jakova živa *uvatimo*“ — t. j. u jednom i u drugom slučaju suponira se vršenje radnje glagolâ „prevariti, uhvatiti“ u neko neodređeno vrijeme. Sva je razlika samo u tom, što je u rečenici s kondicionalom izrečena i sumnja, da će se radnja ovih glagola vršiti, a u rečenici s perfektivnim prezentom ova sumnja nije izrečena. Odatle i dolazi fundamentalna razlika između ovih hipotetičkih rečenica s kondicionalom i onih, o kojima se govorilo sprijed u § 33. U hipotetičkim rečenicama s kondicionalom, koji bi bio preterit futura, suponiralo bi se doista nešto drugo nego li u hipotetičkim rečenicama s futurom. U hipotetičkim rečenicama s futurom suponira se gotovost subjektova za vršenje neke radnje (isp. sprijed § 13.) a u hipotetičkim rečenicama s kondicionalom, koji bi bio preterit futura, suponirala bi se spremnost ili sposobnost subjektova za vršenje neke radnje (isp. sprijed § 33.) A nije li spremnost isto, što gotovost?[1] Nije. Gotovost je više od spremnosti (bar u značenju, u kojem ja ovu riječ u ovoj raspravi upotrebljavam, isp. § 13) Spreman je do duše udariti i onaj, tko kaže: udarit ću —, i onaj, tko kaže: udario bih —, ali prvi je i gotov udariti, a drugi nije t. j. prvi ne vidi nikakve smetnje vršenju svoje radnje, a drugi vidi tomu neku smetnju. Misao na ovu smetnju i čini, te futur prelazi u kondicional. Da bi se ono, što je ovdje rečeno, još bolje vidjelo, neka se isporede n. pr. ove rečenice: Ako *ćeš* me *udariti*, ja ću otići. — Ako *bi* me *udario*, ja ću otići.[2] — U prvoj se rečenici suponira gotovost subjektova

[1] Za sposobnost jamačno ne će nitko misliti, da bi bila isto, što gotovost.

[2] Ja fingiram obje rečenice, da bude razlika evidentnija, premda bih za prvi slučaj mogao navesti koji od onih primjera, što su navedeni u § 14.; isp. i § 33.

za vršenje radnje glagola „udariti“ t. j. suponira se, da je u subjektu sve, što je potrebno za to, da vrši radnju glagola udariti, da dakle nema ništa, što bi vršenju te radnje smetalo; a u drugoj se rečenici suponira samo spremnost subjektova za vršenje radnje glagola „udariti“ t. j. suponira se, da onoga, što mu je osim spremnosti još potrebno za to, da vrši radnju glagola „udariti“, subjektu nedostaje, da dakle vršenju te radnje nešto smeta. Kad bi se htjelo da izreče i ono, što vršenju rečene radnje smeta, moglo bi se to učiniti ovako: Ako bi me ti udario, *da možeš*, ja ću otići. Tu bi rečenica sa „da“ pokazivala, čega subjektu za vršenje radnje glagola „udariti“ nedostaje, što vršenju te radnje smeta. U hipotetičkim rečenicama s kondicionalom, koji bi bio preterit futura, suponiralo bi se dakle doista nešto drugo nego li se suponira u hipotetičkim rečenicama s futurom. A u hipotetičkim rečenicama s kondicionalom, koji je preterit perfektivnoga prezenta, ne suponira se ništa drugo nego u hipotetičkim rečenicama s perfektivnim prezentom, kao što je sprijed pokazano.

36. Ostaje još pitanje, kako to, da premda u svima navedenim primjerima kondicional u podložnoj rečenici znači isto, ipak u jednima u glavnoj rečenici dolazi kondicional, a u drugima futur ili željni (zapovjedni) oblik glagolski. Upravo bi valjalo svagdje očekivati kondicional. Ako je prošlo vrijeme, u koje bi se u podložnoj rečenici upotrebio perfektivni prezenat, prošlo je i vrijeme, u koje bi se u glavnoj upotrebio futur; jer u koje bi se vrijeme u podložnoj rečenici upotrebio perfektivni prezenat, u ono bi se i u glavnoj upotrebio futur. To se vidi odatle, što perfektivni prezenat u podložnoj rečenici prati futur u glavnoj rečenici; n. pr. Ako *zgubiš* mlada zatočnika, čestita *ću* tebe *učiniti*. N. pj. II, 144/5. (isp. § 15.) Tako bi i Janković Stojan, kad bi mislio, da će onomu, ko će poći u Tursku Udbinu, malo biti ono, što mu obećava (N. pj. III, 145.), kazao ovako: Ako mu i to *bude* malo, bijelu *ću* mu *načiniti* kulu na livadi kraj mora sinjega. Ali otkad on misli, da mu to ne će biti malo (ili otkad sumnja, da će mu to biti malo), prošlo je i vrijeme, u koje bi onako kazao, pa s toga valja, da „ako bude“ prijeđe u „ako bi bilo“, ali i „načinit ću“ valja da prijeđe u „načinio bih“, jer u koje bi vrijeme kazao „ako bude“, u ono bi kazao i „učinit ću“, pa ako je to vrijeme prošlo za podložnu rečenicu, prošlo je i za glavnu. Za to Janković Stojan i kaže: Ako *bi* mu i to malo *bilo*, b'jelu *bih* mu *načinio* kulu na livadi kraj mora sinjega.

Tako valja razumjeti kondicional u glavnoj rečenici u svima sprijed u § 32. pod 1. navedenim primjerima osim prvoga i posljednjega (iz N. pj. II, 136. i iz Vuka, Dan. 1827. str. 87.), koji se u tom od ostalih razlikuju. U primjeru iz N. pj. II, 136. valja za glavnu rečenicu podložne rečenice: ako bi mu bilo za nevolju — držati rečenicu: koji bi mu bio u nevolji. U ovoj pak rečenici dolazi kondicional samo s toga, što visi o negativnoj rečenici: a junaka sa sobom ne ima ni jednoga od roda svojega —, jer u relativnim rečenicama, koje vise o negativnim rečenicama, dolazi kondicional, o čemu će se govoriti na drugom mjestu (isp. Miklošićevu Sintaksu str. 813, e). A kad je kondicional u glavnoj rečenici, t. j. kad je prošlo vrijeme, u koje bi se u glavnoj rečenici upotrebio futur, ili: kad je prošlo vrijeme, u koje bi se posljedak kazao futurom, prošlo je i vrijeme, u koje bi se uvjet kazao perfektivnim prezentom. S toga i u podložnoj rečenici dolazi kondicional. Tu dakle kondicional ne pokazuje, da govornik sumnja, da će onomu, o kome govori, biti za nevolju, nego stoji samo s toga, što je glavna rečenica, jer visi o negativnoj rečenici, došla u kondicional. Da relativna rečenica ne visi o negativnoj rečenici, ne bi ni u njoj ni u rečenici s „ako“ bilo kondicionala (n. pr. a junaka sa sobom ima od roda svojega, koji *će* mu *biti* u nevolji, ako mu *bude* za nevolju). Analogan je i primjer iz Vuka Dan. 1827. str. 87., samo što kondicional u rečenici: odmah bi ga pogubili — ne dolazi za to, što bi visjela o negativnoj rečenici, nego za to, što je apodoza hipotetičke protaze sa „da“.

A za što ipak toliko puta, kad u podložnoj rečenici s rečenoga razloga mjesto perfektivnoga prezenta dolazi kondicional, u glavnoj ostaje futur (isp. primjere u § 32. pod 2.)? Evo i tomu razloga! Tko n. pr. kaže: Ako zgubiš mlada zatočnika, čestita ću tebe učiniti (N. pj. II, 144/5.) —, on futurom izriče sadašnju gotovost svoju za vršenje radnje glagola „učiniti“. Ali ova gotovost valja da mu ostane sve dotle, dok ne izvrši radnje glagolske, inače je ne može izvršiti. Dakle govorio u koje mu drago vrijeme, koje stoji između sadašnjosti i onoga vremena, u koje se radnja glagolska vrši, on će opet svoju gotovost za vršenje radnje glagola „učiniti“ moći izreći kao sadašnju t. j. on će opet moći kazati „učinit ću“. Tako će on moći kazati još i tada, kad se radnja podložne rečenice bude već izvršila, jer se radnja glagola „učiniti“ jamačno ne će izvršiti tako naglo iza radnje glagola „zgubiti“, da ne bi između vršenja jedne i druge radnje ostao momenat, u kojem

bi se radnja glagola „učiniti" još uvijek mogla izreći kao buduća. Isp. kako onda, kad je Miloš doista zgubio zatočnika, car opet kaže: Idi, sinko, te se napij vina, čestita *ću* tebe *učiniti*. (N. pj. II, 147.) Tako se, ako je i prošlo vrijeme, u koje bi se u podložnoj rečenici upotrebio perfektivni prezenat, u glavnoj ipak još uvijek može upotrebiti futur. To se može učiniti s tim lakše, što se, kao što je sprijed pokazano, tim, što je perfektivni prezenat u podložnoj rečenici prešao u preterit (kondicional), supozicija nije promijenila ništa. Dakle uz kondicional u podložnoj rečenici može u glavnoj dolaziti i kondicional i futur prema tomu, hoće li se da pokaže, da je subjekat glavne rečenice već tada bio gotov vršiti svoju radnju, kad još nije bilo prošlo vrijeme, u koje se u podložnoj mogao upotrebiti perfektivni prezenat, u kojem slučaju zajedno s perfektivnim prezentom (u podložnoj reč.) i futur (u glavnoj reč.) dolazi u preterit (kondicional), — ili da za to, što je prošlo vrijeme, u koje se u podložnoj rečenici mogao upotrebiti perfektivni prezenat, subjekat glavne rečenice nije prestao biti gotov vršiti svoju radnju, u kojem slučaju pored toga, što u podložnoj rečenici perfektivni prezenat dolazi u preterit (kondicional), u glavnoj ostaje futur. Kad bi (u primjeru iz N. pj. IV, 437.) Asan-bego htio da kaže, da je Grahovo bilo gotovo ruke objesiti već tada, kad se u podložnoj rečenici moglo kazati: ako njega *prevarimo* i Jakova živa *uvatimo* —, on bi sada, kad o tom sumnja, te je prošlo vrijeme, u koje se moglo tako kazati, svoju misao izrekao ovako: Ako *bismo* njega *prevarili* i Jakova živa *uvatili*, Grahovo *bi* ruke *objesilo*. A kad hoće da kaže, da za to, što on sumnja, da će Jakova prevariti (ako *bismo prevarili*), Grahovo nije prestalo biti gotovo ruke objesiti, on izriče svoju misao ovako: Ako *bismo* njega *prevarili* i Jakova živa *uvatili*, Grahovo *će* ruke *objesiti*.

Što je ovdje rečeno za futur, to vrijedi i za imperativ i za svaki željni ili zapovjedni oblik glagolski. Imperativom ili makar kakvim željnim ili zapovjednim oblikom glagolskim izriče se do duše sadašnja želja ili zapovijed govornikova, ali ona valja da ostane njegova želja ili zapovijed sve dotle, dok se ne izvrši. S toga, ako uz perfektivni prezenat u podložnoj hipotetičkoj rečenici u glavnoj dolazi imperativ itd., on može ostati i onda, ako s rečenoga razloga perfektivni prezenat valja da prijeđe u preterit (kondicional), i to s tim lakše, što prijelaz perfektivnoga prezenta u preterit (kondicional) supozicije ne mijenja ništa. Ostati može u tom slučaju u glavnoj rečenici i futur, kao što smo sprijed vidjeli, ali futur

može i sam prijeći u preterit (kondicional). Imperativ pak i drugi željni ili zapovjedni oblici ne mogu prijeći ni u kakav preterit, jer za njih u jeziku preterita nema. Oni dakle moraju u rečenom slučaju ostati nepromijenjeni, a da i mogu ostati, te bi (sudeći po futuru) jamačno često ostali i onda, kad ne bi morali, pokazano je sprijed. Kad n. pr. u primjeru iz N. pj. IV, 4. Perović-Radul ne bi sumnjao, da ne će Ćorović-Osmana živa uhvatiti, on bi kazao: Ako li ga *ne uvatim*, *udri* koji, rodila ga majka! — A budući da sumnja, da ga ne će živa uhvatiti (t. j. nada se, da će ga uhvatiti), perfektivni prezenat (ako *ne uvatim)* valja da prijeđe u preterit (kondicional — ako *ne bih uvatio)*, a imperativ *udri* ostaje, premda je tim, što govornik sumnja, da ne će Ćorović-Osmana uhvatiti živa, prošlo vrijeme, u koje bi kazao „ako ne uvatim“, a s njim i ono, u koje bi kazao „udri“, jer bi ovo kazao u isto vrijeme, kao i ono. Ali što je prošlo to vrijeme, tim zapovijed, koja se izriče imperativom „udri“, nije prestala biti njegova zapovijed, te bi imperativ mogao ostati i onda, kad bi jezik poznavao i kaki preterit imperativa. S toga Perović-Radul kaže: Ako li ga *ne bi* uvatio, udri koji, rodila ga majka! — Zanimljiv je primjer iz N. pj. IV, 115., gdje u podložnoj rečenici dolazi i perfektivni prezenat i kondicional prema različnomu mišljenju govornikovu, a u glavnoj imperativ.

37. Osim futura i željnoga ili zapovjednoga oblika glagolskoga dolazi, uz kondicional u podložnoj rečenici, u glavnoj i prezenat. Takova su od navedenih primjera samo 3, i to iz N. pr. 107 pa iz Vuka Rj. 67[a] (s. v. vještica) i Rj. 304[b] (s. v. krmača). Što se prvoga primjera tiče, što djevojka traži da car napiše, ono valja shvatiti kao carevu misao, jer djevojka traži, da car to kao svoju misao napiše, pa on to doista i čini. Dakle da car ne sumnja, da će se kadgođ na nju rasrditi i od sebe je otjerati, on bi kazao: ako se kadgođ na te *rasrdim* i od sebe te *otjeram*, ti *si* gospođa uzeti iz moga dvora ono, što ti je najmilije. A budući da sumnja, da će se kadgođ na nju rasrditi, valja da perfektivni prezenat prijeđe u preterit (kondicional), a *si* u glavnoj rečenici ostaje, jer tim, što je poradi sumnje careve prošlo vrijeme, u koje bi on kazao „ako se rasrdim“, nije djevojka prestala biti gospođa uzeti iz dvora ono, što joj je najmilije, ona to ostaje sve dotle, dok god ne učini ono, što je učiniti gospođa. S toga car kaže: Ako *bih* se kadgođ na te *rasrdio*, ti *si* gospođa uzeti iz moga dvora ono, što ti je najmilije.

U primjeru iz Vuka Rj. 67.[a] mislim da je u glavnoj rečenici prezenat „misli se“ ostao s toga, što je rečenica apstraktna, te se hoće da kaže, da se svagda, kad bi se god dogodilo, da sjutridan dođe kaka žena da ište soli, *misli*, da je ono ona sinoć bila. Da pisac o onom što suponira, ne sumnja, on bi kazao: Ako se *dogodi*, da sjutridan dođe kaka žena da ište soli, onda se za cijelo *misli*, da je ono ona sinoć bila. Ali kad on o onom, što suponira, sumnja, valja da perfektivni prezenat „ako se dogodi“ prijeđe u preterit (kondicional), a prezenat „misli se“ u glavnoj rečenici ostaje, jer rečenica jednako ostaje apstraktna, ono, što se njom izriče, jednako vrijedi za svaki slučaj vršenja onoga, što se u podložnoj rečenici suponira, a u podložnoj se rečenici kondicionalom suponira isto, što bi se suponiralo perfektivnim prezentom. S toga pisac kaže: Ako *bi se dogodilo* da sjutridan dođe kaka žena da ište soli —, onda se za cijelo *misli* da je ono ona sinoć bila. — Taki je i primjer iz Vuka Rj. 304.[b]

38. Prema velikomu broju primjera s „ako“ i perfektivnim prezentom, za čudo je malen broj primjera s „ako“ i kondicionalom. Ja mislim, da je tomu uzrok u tom, što se s rečenicama, u kojima je „ako“ s kondicionalom, u značenju gotovo posve slažu rečenice, u kojima je „da“ s indikativom ili „kad“ s kondicionalom (što će se opširnije razložiti na drugom mjestu, a dotle isp. moju raspravu o kondicionalu u „Radu“ knj. 127. str. 31. 33. osob. ot.), pa ove posljednje sve većma istiskuju one prve. S toga i nalazimo u starijem jeziku hrvatskom mnogo više primjera s „ako“ i kondicionalom nego u današnjem, o čemu se svatko može uvjeriti iz Akad. rj. I, str. 48, β; 49, γ. U starijem jeziku ima i irealnih hipotetičkih rečenica s „ako“ i kondicionalom, kakve u današnjem jeziku nijesmo našli nijedne; n. pr. *Ako* ne bi bio krivac, ne bismo izdali njega tebje. N. Ranj. Lekc. str. 192. (Rešet.) Iv. 18, 30. (Vuk: *Kad* on ne bi bio zločinac, ne bismo ga predali tebi). — *Ako* bih ne bio došal i ako bih njim ne govoril, grijeha ne bi imali. ib. str. 291. Iv. 15, 22. (Vuk: *Da* nijesam bio došao i govorio im, ne bi grijeha imali). Akad. rj. I, 49, γ. Prvi primjer pokazuje, da je prošlo vrijeme, u koje bi se kazalo: Ako *ne bude* krivac, *ne ćemo izdati* njega tebi —, a prošlo je ne po tom, što govornici sumnjaju, da (Isus) ne će biti krivac, nego po tom, što je došlo već i ono vrijeme, za koje bi se kazalo: ako ne bude krivac —, a govornici su se uvjerili, da on jest krivac. S toga „ako *ne bude*“ prelazi u „ako *ne bi bio*“. Ali i ono vrijeme, za

koje bi se kazalo: ne ćemo izdati njega tebi —, već je ne samo došlo, nego i prošlo, jer su ga de facto već izdali Pilatu; pa s toga i *„ne ćemo izdati* njega" prelazi u *„ne bismo izdali* njega". Doista se dakle dogodilo protivno od onoga, što je izrečeno kondicionalom (on jest krivac; mi jesmo njega izdali tebi), te je kondicionalna radnja i u podložnoj i u glavnoj rečenici irealna. Analogan je i drugi primjer; samo što se radnja podložne rečenice vrši u prošlosti, a radnja glavne u sadašnjosti, dok se u prvom primjeru radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti, a radnja glavne u prošlosti. Irealna je pak kondicionalna radnja i u drugom primjeru u jednoj i u drugoj rečenici, jer istina je protivno od onoga, što se izriče kondicionalom (došao sam; imaju grijeh); cf. moju raspravu o kondicionalu u „Radu" knj. 127. str. 34. 35. osob. ot.

39. Napose valja i ovdje govoriti o primjerima, u kojima se u rečenicama s „ako" i kondicionalom nalazi deliberacija (cf. § 16.) Takovi su ovi primjeri: Ah! moja vodo studena! i moja ružo rumena! Što s' tako rano procvala? Nemam te kome trgati: *Ako* b' te majci trgala, u mene majke ne ima; *ako* b' te seji trgala, seja se moja udala; *ako* b' te bratu trgala, brat mi je oš'o na vojsku; *ako* b' te dragom trgala, dragi je od men' daleko. N. pj. I, 225/6. — Ljubičice, ja bih tebe brala, nemam draga, kome bi te dala; *ako* bih te Ali-begu dala, Ali-beg je ponosita glava; on ne nosi cv'jeća svakojaka, osim jednu ružu i karanfil. I, 227. — Ja razmišlja misli svakojake: *Ako* bi mu dolamu uzela, mlad je zelen, bojim se ozepst će; *ako* bi mu maramu uzela, maramu sam u milosti dala; *ako* bi mu tamburu uzela, tamburu su moja braća dala. I, 352. — Jaoj, Andro, moje čisto zlato! *Ako* bih te u pjesmu pjevala, pjesma ide od usta do usta, pa će doći u pogana usta; *ako* bih te u rukave vezla, rukav će se odmah izderati, pa će tvoje ime poginuti; *ako* bih te u knjigu pisala, knjiga ide od ruke do ruke, pa će doći u pogane ruke. I, 404. — „Sluge moje, lale i veziri! Moje su se sestre osužnjile u hajdučkoj prokletoj Maltiji: il' ćemo ih silom otimati, il' ćemo ih blagom presipati, ili ćemo roblje mijenjati?" Vele njemu lale i veziri: „Sv'jetla kruno, care gospodine! Da bismo ih blagom presipali, u kaura dosta blaga ima; *ako* bismo roblje mijenjali, njihovo se roblje isturčilo; već ćemo ih silom otimati". III, 86/7.

I ovdje (kao i u § 16.) mislim da valja polaziti od pitanja s kondicionalom u 1. licu. Glagolska pitanja s kondicionalom u 1. licu veoma su rijetka. Ja sam našao samo ova dva primjera: „Sad me

svituj, što ću učiniti, *bi* li tebe caru *opravio*, al *bi* njemu na megdan *hodio?*" Vidosava njemu govorila: „Aj Momčilo, duko od Osika! Ako 'š dragi mene poslušati, bolje ti je mene opraviti". N. pj. izd. Mat. hrv. I, 203. — Mili Bože i mila Marijo! *Bi* l' ja ovdi sad *pravio* roblje, silno roblje, od Turaka groblje? ib. 290. — Više primjera imam za pronominalna pitanja, n. pr. Mislila sam (o zlu ne mislila), što *bih* dragom od milosti *dala*: da bih njemu vezen jagluk dala, tu je dragu odveć malo dara itd. N. pj. herc. 109. — Misli misli proiguman Vaso, đe *bi* mrtva *saranio* Marka, misli misli, sve na jedno smisli. N. pj. II, 444. — „Nu hod', dive, da mi promislimo, evo ide dijete Jovane, kako *bismo* njega *izgubili*, pa mi tader da ašikujemo". A div joj je riječ govorio: „Učini se bez nevolje bona —". II, 31. — Kad se nanovo videše i sastaše, počeše se opet razgovarati kako *bi pobegli*. Onda reče carev sin njojzi: „Kad dođe zmaj, pitaj ti njega, gde je dobio onoga konja". N. prip. 22.

Ovi primjeri jasno pokazuju, da se kondicionalom u 1. licu ne pita ništa drugo nego futurom u 1. licu (cf. § 16.) t. j. kondicional se u takovim pitanjima (kao i futur) može zamijeniti izrazom *valja* + *da* —; tako n. pr. bi li tebe caru opravio, al bi njemu na megdan hodio = valja li da tebe caru opravim, ili valja da njemu na megdan hodim; bi l' ja ovdi sad pravio roblje = valja li da ja ovdje sad pravim roblje; što bih dragom od milosti dala = što valja da dragom od milosti dam; kako bi pobegli (dir. kako bismo pobjegli) = kako valja da pobjegnu (dir. kako valja da pobjegnemo) itd. To se vidi i otuda, što se u odgovoru na takova pitanja, ako se u opće na njih odgovara, upotrebljava imperativ ili izraz, kojim se zamjenjuje imperativ; isp. primjere iz N. pj. II, 31., N. prip. 22., a u primjeru iz N. pjes. izd. Mat. hrv. I, 203. „bolje ti je mene opraviti" znači isto, kao: opravi mene! Ali sada se pita, ako se kondicionalom u 1. licu ne pita ništa drugo nego futurom u 1. licu, za što se u opće u takovim pitanjima upotrebljava kondicional, a ne futur? Na to pitanje nije teško odgovoriti, ako se uzme na um, kakva je razlika u opće između futura i kondicionala, koji je preterit futura; a da je kondicional u našim pitanjima preterit futura, vidi se otuda, što u takovim pitanjima pored kondicionala ne dolazi nikakav drugi oblik glagolski osim futura. Razlika pak između futura i kondicionala može se kazati da je u tom, da se futurom kazuje gotovost, a kondicionalom spremnost ili sposobnost subjektova za radnju glagolsku (isp. § 17. moje rasprave

o kondicionalu u „Radu“ knj. 127., pa §§ 13., 33. i 35. ove rasprave). Po tom mislim, da pitanje s futurom u 1. licu, n. pr. hoću li učiniti? — upravo znači: gotov sam učiniti, pa (te, se) pitam, valja li da učinim (isp. § 16.); a pitanje s kondicionalom u 1. licu, n. pr. bih li učinio? — znači upravo: spreman sam učiniti, pa (te, se) pitam, valja li da učinim.[1] Tako u primjeru iz N. pj. izd. Mat. hrv. I, 203. pitanje: bi li tebe caru opravio, al bi njemu na megdan hodio? — znači: spreman sam tebe caru opraviti i njemu na megdan hoditi, pa te pitam, valja li da tebe caru opravim, ili da njemu na megdan hodim; u primjeru iz N. pj. izd. Mat. hrv. I, 290. pitanje: bi l' ja ovdi sad pravio roblje? — znači: spreman sam ovdje sad praviti roblje, pa se pitam, valja li da ovdje sad pravim roblje; u primjeru iz N. pj. II, 444. pitanje: đe bi mrtva saranio Marka, ili dir. gdje bih mrtva sahranio Marka? — znači: spreman sam mrtva sahraniti Marka, pa se pitam, gdje valja da mrtva sahranim Marka. U opće se dakle može kazati, da u pitanjima s kondicionalom u 1. licu kondicional pokazuje, da je pitalac spreman (ili sposoban) vršiti radnju glagolsku, a pitanjem traži odluku, valja li da je vrši.

[1] U prvom slučaju govornik misli: ja ću učiniti (= gotov sam učiniti), ako zapovjediš (a ja nemam razloga sumnjati, da ćeš zapovjediti); u drugom slučaju govornik misli: ja bih učinio (= spreman sam učiniti), da zapovjediš (a ja sumnjam, da ćeš zapovjediti). U jednom i u drugom slučaju vršenje je radnje, koju znači glagol, koji je u prvom slučaju u futuru, a u drugom u kondicionalu, stalo do nečije volje. To lice (koje je često on sam) govornik pita. Ali on pitanjem ne će da izazove odgovor, koji bi potvrđivao ili poricao ono, što znači glagolski oblik, kojim pita, jer da će učiniti (= da je gotov učiniti), ako onaj, koga pita, zapovjedi, i da bi učinio (= da je spreman učiniti), da onaj, koga pita, zapovjedi, to on sam najbolje zna. Nego pitanjem hoće da izazove odgovor, koji će pokazivati, je li onoga, koga pita, volja, da on vrši radnju, koju je vršiti gotov resp. spreman, ili: je li ispunjen uvjet, do kojega je vršenje radnje glagolske stalo. Budući da on hoće učiniti, ako onaj, koga pita, zapovjedi, i da on bi učinio, da onaj, koga pita, zapovjedi, on tim, što pita hoću li učiniti? — i tim, što pita: bih li učinio? — pita, zapovijeda li onaj, koga pita, (ili u opće: valja li), da on učini, ili ne. S toga i onaj, koga pita, odgovara imperativom ili drugim oblikom glagolskim, kojim se kazuje volja. U pitanju dakle: hoću li učiniti? — futur pokazuje, da je pitalac gotov učiniti, a samo pitanje, da je vršenje radnje glagola „učiniti“, stalo do volje onoga, koji se pita; a u pitanju: bih li učinio? — kondicional pokazuje, da je pitalac spreman učiniti, a samo pitanje, da je vršenje radnje glagola „učiniti“ stalo do volje onoga, koji se pita.

Tako mislim da valja razumjeti i navedene deliberativne rečenice s „ako" i kondicionalom u 1. licu. Istina, da se one ne prislanjaju uz pitanja s kondicionalom u 1. licu, kao što smo u § 16. vidjeli da se rečenice s „ako" i futurom u 1. licu često prislanjaju uz pitanja s futurom u 1. licu, ali ja mislim, da tih pitanja samo za to nema, što bi sva bila takova, da bi na njih valjalo odgovoriti negativno. Tako bi se u primjeru iz N. pj. I, 225/6. djevojka mogla pitati: bih li te majci trgala? bih li te seji trgala? itd., ali bi na sva pitanja morala odgovoriti: ne (trgaj), jer majke nema, seja se udala itd. Upravo za to bi u svima pitanjima i bio kondicional, što djevojka ne samo sluti, nego upravo zna, da joj na njih valja odgovoriti negativno. Njezina je misao: Ja bih te majci trgala (= spremna sam te majci trgati), da se na to odlučim, ali se na to ne ću odlučiti, jer majke nemam. Otuda se vidi, da bi pored onoga, što bi iza njih dolazilo, pitanja bila zališna. U primjeru iz N. pj. III, 87. car Ibrahim doduše pita lale i vezire: il' ćemo ih silom otimati, il' ćemo ih blagom presipati, ili ćemo roblje mijenjati? No lale i veziri odlučili su prije nego mu odgovaraju, da ih ne će ni blagom presipati ni roblje mijenjati, pa s toga bi i njima na pitanja: bismo li ih blagom presipali, ili bismo roblje mijenjali? — valjalo odgovoriti negativno.

Po tom rečenice s „ako" i kondicionalom u 1. licu n. pr. u primjeru iz N. pj. I, 225/6. upravo znače: ako valja da te majci trgam, a spremna sam te majci trgati, ako valja da te seji trgam, a spremna sam te seji trgati itd. Suponira se svagda potreba, da se radnja glagolska vrši, a kondicional pokazuje, da je govornik spreman vršiti tu radnju. Suponira se dakle isto, kao i u rečenicama s „ako" i futurom u 1. licu, samo očekivanje govornikovo, da će se radnja glagolska vršiti, u ovom je slučaju manje nego u prvom, ili nikakvo.

U glavnoj rečenici može biti futur, n. pr. u primjeru iz N. pj. I, 352.: ako bi mu dolamu uzela, mlad je zelen, bojim se ozepst će —, gdje se može za glavnu rečenicu uzeti: ozepst će —, a: mlad je zelen, bojim se — shvatiti kao umetak. Onda čitava rečenica znači: ako valja da mu dolamu uzmem, on će ozepsti t. j. dopuštam (suponiram) da mu valja dolamu uzeti, pa s toga tvrdim: ozepst će. Tako i u primjeru iz N. pj. I, 404. Ali se može za glavnu rečenicu držati i: mlad je zelen — (a u primjeru iz N. pj. I, 404.: pjesma ide od usta do usta itd.), pa onda imamo i ovdje, kao i u svima drugim primjerima u glavnoj rečenici smetnju,

te valja svezu između podložne i glavne rečenice shvatiti onako, kao u analognim primjerima iz § 16. Po tom valja primjer iz N. pj. I, 352. razumjeti ovako: Dopuštam (suponiram) da valja da mu dolamu uzmem, pa s toga tvrdim, da mi smeta to, što je mlad zelen itd. (pa i onda, ako se kao glavna rečenica shvati „ozepst će“, može se ono, što se u njoj izriče, držati za smetnju; tako i u primjeru iz N. pj. I, 404.), ili primjer iz N. pj. I, 225/6 ovako: Dopuštam (suponiram) da valja da te majci trgam, pa s toga tvrdim, da mi smeta to, što u mene majke nema. To vrijedi i za druge navedene primjere.

Iz svega, što je rečeno, vidi se, da Daničić nije dobro učinio, što je rečenice s „ako“ u ovim primjerima držao za koncesivne u Akad. rj. I. 50, e.

40. Napokon valja spomenuti i primjere, u kojima je rečenica s „ako“ i kondicionalom koncesivna. Takovi su primjeri veoma rijetki. Evo cigla tri: Jest Ilija luda adžamija, ono boja nije ni viđelo, a kamo li s kime učinilo, ta *ako* bi ono i izišlo, al' mu ne da ostarila majka. N. pj. II, 460. — Đevojka se krivo bratom klela: Živ mi bratac, nikad s' udat' ne ću; *ako* bih se počem i udala, živ mi bratac, na konja mu ne ću; *ako* bih mu počem uzjahala, živ mi bratac, sjahati mu ne ću itd. N. pj. herc. 209. — *Ako* bi put i nečist bio, osvetit će se danas sudovima. Daničić, Sam. I, 21, 5. U sva tri primjera rečenica s „ako“ pripada među supozitivne koncesivne rečenice, i to među repugnativne. Ali u prvom je primjeru kondicional preterit futura (cf. § 9.), a u druga dva preterit perfektivnoga prezenta (cf. §§ 10. i 17.) U prvom se dakle primjeru po onom, što je sprijed u §§ 33. i 35. rečeno, u rečenici s „ako“ i kondicionalom suponira spremnost subjektova za radnju glagolsku. A ono, što se u glavnoj rečenici izriče, nalazi se s tom supozicijom u adversativnoj svezi. Dakle: Dopuštam (suponiram), da je spremno izići, ali mi ta supozicija ne smeta, da ne bih tvrdio: ne da mu majka. U druga dva primjera kondicional je preterit perfektivnoga prezenta. S toga ga valja shvatiti onako, kao takav kondicional u hipotetičkim rečenicama s „ako“ (cf. § 34.) A koncesivno značenje dolazi samo otuda, što je sveza između jedne i druge rečenice adversativna (a ne kausalna; isp. §§ 10. i 17.) Da djevojka nije odlučila, da se ne će udati, kazala bi: Ako se počem i *udam*, živ mi bratac, na konja mu ne ću (cf. dalje (stiha radi?) stih 8.: ako me silom sajahaše = sajašu; st. 10. uvedoše = uvedu; st. 14. ležem). Ali budući da je tako odlučila,

prošlo je vrijeme, u koje bi to kazala, te „ako *se udam*“ prelazi u „ako *bih se udala*“. Ali futur može u glavnoj rečenici ostati sa svim tim (cf. § 36.) Analogan je i treći primjer (govornik sumnja, da će njegov put biti nečist.)

41. Osim hipotetičkih i koncesivnih rečenica dolazi kondicional i u onim vrstama rečenica s „ako“, o kojima se sprijed govorilo od § 18. do 21., ali u opće rijetko.

Tako ga nalazimo u interogativnim rečenicama, ali samo u indirektnima, i to u starih pisaca (15. i 18. vijeka) i u današnjem čakavskom i kajkavskom dijalektu, n. pr. Barem da sme i on onde ostat, ale da vidi ono stvorenje, da ga pita, ča će mu s kćerun učinit i *ako* bi ju smel kadgod pohodit. N. prip. Mikul. 4. — Sad mu govori kralj, da je na školjiću još jedan drugi zmaj, a pu njega njegova kćer zasužnjena, i pita ga, *ako* bi ju mogal oslobodit. N. prip Mikul. 38. Isp. Akad. rj. I, str. 50, 6, b. i Zimu, Sint. razl. 128. — Kod prvoga primjera otac misli, da bi kćer kadgod pohodio (t. j. da ju je spreman kadgod pohoditi), da smije (ali sumnja, da će smjeti; s toga i stoji u glavnoj rečenici kondicional; a da ne sumnja, mislio bi, da će kćer kadgod pohoditi, ako smjedbude). Kad bi pitao, ako bi kćer kadgod pohodio, pitao bi, ako je spreman kćer kadgod pohoditi, što sam najbolje zna, ili ako valja da kćer kadgod pohodi (cf. § 39), što on ne će da pita. Da bi pitao ono, što hoće da pita, valja da glagol „smjeti“ dođe u istu rečenicu, u kojoj je glagol „pohoditi“. Ali onda mora glagol „pohoditi“ doći u infinitiv S toga mora glagol „smjeti“ doći u kondicional, koji valja u rečenici da ostane kao znak, da pitalac sumnja, da će smjeti učiniti ono, što je spreman učiniti. Kraće bi se moglo kazati i ovako: Da otac ne sumnja, da će kćer smjeti kadgod pohoditi, pitao bi, ako *će* je *smjeti* kadgod pohoditi; a kad sumnja, valja da pita, ako *bi* je *smio* kadgod pohoditi. U jednom i u drugom slučaju pitao bi isto i dobio bi isti odgovor (smjet ćeš, ili: ne ćeš smjeti); razlika bi bila samo u tom, što bi u prvom slučaju već u pitanju pokazivao, da ne sumnja, da će je smjeti pohoditi, a u drugom, da sumnja, da će je smjeti pohoditi. Ali rečenica s „ako“ po onom, što je u § 19. rečeno, nije upravo interogativna, nego hipotetička, te znači (ako se mjesto „da ga pita“ metne: „da mu reče, neka mu kaže“): — da mu reče, neka mu kaže, ako bi kćer smio kadgod pohoditi; ili upravo: da mu reče ako bi kćer smio kadgod pohoditi, neka mu kaže (da bi je smio kadgod pohoditi). — Tako se i drugi primjer osniva

na tom, da kralj misli, da bi onaj mladić njegovu kćer oslobodio (t. j. da ju je spreman osloboditi), da može. I tu s istoga razloga glagol „moći“ u pitanju valja da dođe u istu rečenicu, u kojoj je glagol „osloboditi“, i to u kondicional. Da kralj ne sumnja, da će mladić moći njegovu kćer osloboditi, pitao bi, ako *će* je *moći* osloboditi, a kad sumnja, valja da pita, ako *bi* je *mogao* osloboditi. A u jednom i u drugom slučaju pitao bi isto i dobio bi isti odgovor (moći ću, ili: ne ću moći). Rečenica s „ako“ i tu je upravo hipotetička te znači (ako se „pita ga“ zamijeni izrazom: „reče mu, neka mu kaže“): reče mu, neka mu kaže, ako bi je mogao osloboditi,; ili upravo: reče mu, ako bi je mogao osloboditi, neka mu kaže (da bi je mogao osloboditi). — U jednom i u drugom primjeru dakle kondicional je preterit futura, a stoji s toga, što pitalac sumnja, da će smjeti ili moći bud sam bud onaj, koga pita, učiniti ono, što je spreman učiniti. Ali u jednom i u drugom primjeru valjalo bi da u kondicionalu stoji onaj glagol, koji je u infinitivu, a glagol „smjeti“ ili „moći“ stoji u kondicionalu samo s toga, što je onaj glagol poradi njega došao u infinitiv (cf. moju raspravu o kondicionalu u „Radu“ knj. 127. str. 57. osob. ot.)

Među interogativne idu i finalne rečenice s „ako“ n. pr. Gre sad po svitu, [da vidi,] *ako* bi ih kako mogla nać. N. pr. Mikul. 19. (isp. Maretića Vezn. str. 113. osob. ot.)

42. Ako je kondicional u indirektnim pitanjima s „ako“ preterit futura, a ono je u rečenicama s „*već ako*“ (izvan —, nego (li) —, nu ako = nâko) preterit perfektivnoga prezenta. Sprijed u § 20. pokazano je za takove rečenice s perfektivnim prezentom, da je u jednima „ako“ prava hipotetička konjunkcija, a u drugima partikula. Pa tako je i onda, kad se perfektivni prezenat zamjenjuje kondicionalom.

„Ako“ je prava hipotetička konjunkcija n. pr. u ovom primjeru: Da je ne će Vilip pokrstiti, *nako* bi joj s dobre volje bilo. Pjev. crn. 156. (Akad. rj. I, 57/8, 1). To znači: Da je ne će V. pokrstiti, nu V. će je pokrstiti (ili V. bi je pokrstio), ako bi joj s dobre volje bilo. Da govornik ne sumnja, da će joj biti s dobre volje, kazao bi: nako joj *bude* s dobre volje. Ali budući da on o tom sumnja, okreće se perfektivni prezenat u preterit (kondicional): nako *bi* joj s dobre volje *bilo*. U glavnoj rečenici (apodozi), koja se sama sobom razumijeva iz rečenice: da je ne će V. pokrstiti —, mogao bi dolaziti ili kondicional ili futur (isp. § 36.). Više takovih primjera ima u starih pisaca, n. pr. Ni će u družbi djevičkoj biti,

ni one osobite djevičke slave imati, ***nego li ako*** bi se na pravi put obratile. B. Gradić, Djev. 26. — Ne sagrišujemo, ***već ako*** bismo voljom pristali. L. Vladimirović, Slavod. 50. — U starih pisaca ima i takovih primjera, u kojima je apodoza rečenici s „ako“ izrijekom kazana, n. pr. Ovo su grisi smrtni, ***već ako*** bi što god poželio od male stvari, tada bi bio grih lak. A. Bačić 136. (Ovo su grijesi smrtni = ovo nijesu grijesi laki, već tada bi bio grijeh lak, ako bi što god poželio od male stvari). Isp. Akad. rj. I, str. 56, h. i 57, i.

Partikula je „ako“ u ovim primjerima: Čuvajte (novce) kako sad tako do suda božjega, ***već ako*** ja ***da*** bih došao po njih. Vuk, Živ. i ob. 239. — No došlo to kako mu drago, ja bih rekao, da u knjigama tako ne pišemo, ***već ako kad*** bi ko htio pisati što samo jednijem narječijem. Vuk, Gram. i polem. spisi III, 1, str. 207/8. — I on po pravdi nije mogao ni od jednoga uzeti ništa od nje (baštine), ***već ako kad*** bi kaka porodica zamrla sa svijem. Vuk, Rj. 826.ª. — Rečenica s „da“ ili s „kad“ pripada k „već“, a „ako“ je partikula sa značenjem: dopuštam = možda. Kondicional pak zamjenjuje (im)perfektivni prezenat, jer govornik sumnja, da će se vršiti radnja glagolska. Da on o tom ne sumnja, kazao bi: već ako ja da ***dođem*** po njih; već ako kad ko ***hoće*** pisati što samo jednijem narječjem; već ako kad kaka porodica ***zamre*** sa svijem; — kao što u primjerima navedenima u § 20. u takom slučaju doista dolazi perfektivni prezenat.

43. I u željnim rečenicama s „***da ako***“ (o kojima isp § 21.) dolazi kondicional, ali veoma rijetko. Meni su iz narodnoga govora poznata samo ova dva primjera: Pros'jecimo krilo od Turaka, ***da ako*** bi ko god skapulao. N. pj. V, 103. — Hajde k mene u Javorje ravno, ***dako*** bi nam bog i sreća dala, da uskoke braću osvetimo. Ogled srb. 439. (Akad. rj. I, 57, k.) Rečenica s „ako“ željna je rečenica, postala od uvjetne načinom pokazanim sprijed u § 21. A kondicional zamjenjuje perfektivni prezenat s toga, što govornik sumnja, da će se uvjet (želja) ispuniti. Da on o tom ne sumnja, upotrebio bi perfektivni prezenat, kao i u primjerima navedenima u § 21.

44. I u rečenicama s „***neka***“ dolazi kondicional, ali vrlo rijetko. Ja iz narodnoga govora poznajem samo ova dva primjera: Potkuj i mene, mladi junače! ***neka*** bih konjem u goru utekla. N. pj. I, 88. — A đevojku drugi preprosiše. ***Neka*** bi je junak preprosio, neg' mi s dvora kučka poručuje, da će mi se udavati mlada na

mom konju, u kavadu mome. N. pj. I, 375. — U prvom primjeru rečenica s „neka“ znači želju (isp. sprijed § 24.), a u drugom pristajanje (isp. § 23.) U prvom primjeru dolazi u rečenici s „neka“ kondicional mjesto perfektivnoga prezenta s toga, što govornik (žaba) sumnja, da će mu se želja (upravo: uvjet) ispuniti. U drugom pak primjeru u rečenici s „neka“ ne dolazi kondicional s toga, što bi govornik sumnjao, da će se izvršiti ono, na što on pristaje, nego s toga, što je prošlo vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „preprositi“. Da on govori prije onoga vremena, u koje su mu djevojku drugi preprosili, on bi kazao: neka je junak *preprosi* (= ako je preprosi, neka!). Ali pošto govori poslije onoga vremena, u koje su mu djevojku drugi preprosili, prošlo je i vrijeme, u koje bi on tako kazao. S toga: neka preprosi — prelazi u preterit (kondicional): neka *bi preprosio*. Tim on ne izriče sadašnje pristajanje na vršenje radnje glagola „preprositi“, nego samo to, da bi, kad bi govorio prije onoga vremena, u koje su mu djevojku drugi preprosili, pristao na to, da je preprose. Kad bi htio da izreče sadašnju svoju misao, on bi mogao samo kazati, da mu ne smeta to, što su mu drugi djevojku preprosili, dakle: Neka ju *je* junak *preprosio!* Proces mora dakle biti ovaj: Govornik uzima rečenicu, kojom bi izrekao svoju misao (pristajanje) prije nego mu je djevojku drugi preprosio, pa je meće u preterit, jer je prošlo vrijeme, u koje mu je djevojku drugi preprosio. Psihologički doista interesantan proces! Ujedno je ovaj primjer najbolji dokaz za to, da doista perfektivni prezenat već sa supozitivnim značenjem može prijeći u preterit (isp. §§ 34. 35.). Jer tu je bez ikakve sumnje prešla u preterit rečenica, koja je imala ovakav smisao: ako je junak preprosi, neka! Kondicionalan je pak oblik preterit od perfektivnoga prezenta „preprosi“ dobio s toga, što bi aorist „prèprosî“ s „neka“ mogao značiti i to, da govorniku ne smeta, što mu je junak djevojku preprosio (neka je junak prèprosî). Kondicional stoji dakle mjesto aorista i ovdje, kao svagdje, samo jasnoće radi. Kako se kondicionalom u našem primjeru izriče radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo, imao bi kondicional u onim dijalektima, u kojima takav kondicional u opće dolazi, oblik „preprosio bi bio“ (neka bi je bio junak preprosio!); isp. moju raspravu o kondicionalu u 127. knj. „Rada“, § 19

45. Hipotetička rečenica s *„li“* i kondicionalom meni nije poznata nijedna. Ali često dolazi kondicional u interogativnim rečenicama s „li“, o kojima isporedi sprijed § 28., i to kao preterit

futura, dakle sa značenjem spremnosti ili sposobnosti (isp. moju raspravu o kondicionalu u 127. knj. „Rada“, § 17. 18.), n. pr. Daj, Limune, dvije puške male, da ja vidim, bi *l'* mi uisale. N. pj. III, 452. — Bi *li* dakle pošao sa mnom k tome kralju, eda bi mi kako djevojku isprosio? N. prip. 164. — U prvom primjeru kondicional znači sposobnost; pitalac pita, jesu li mu puške sposobne (mogu li) uisati (= dolikovati); — u drugom primjeru kondicional znači spremnost; pitalac pita, je li onaj, koga pita, spreman poći s njim. Ali pitanja su upravo hipotetičke rečenice te znače: bi l' mi uisale, da vidim (da bi mi uisale); bi li pošao sa mnom k tome kralju, kaži mi (da bi pošao).

I pitanja s „li“ i kondicionalom analognih onim pitanjima s „ako“ i kondicionalom, o kojima se govorilo u § 41., ima, n. pr. Bih *li* ja mogao tu malo samljeti? N. prip. 159. Kondicional stoji s toga, što pitalac sumnja, hoće li moći tu malo samljeti; a da ne sumnja, kazao bi: Hoću li ja moći tu malo samljeti? Ali pitanje je upravo hipotetička rečenica te znači: bih li ja mogao tu malo samljeti, kaži mi (da bih mogao). Odgovor glasi: „Bi, za što ne bi“ (sc. mogao).

Prijegled sadržaja.

§ *1.* Metodički uvod. — § *2.* „Ako“ kao partikula. — § *3.* „Ako“ kao koncesivna konjunkcija (kompensativne rečenice). — § *4.* O primjerima §§ 5. i 6. u opće. — § *5.* a) Primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti. — § *6.* b) Primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti. — § *6.*ª Samostalne koncesivne rečenice. — § *7.* Repugnativne koncesivne rečenice. — § *8.* a) Primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti. — § *9.* b) Primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti. — § *10.* Primjeri s perfektivnim prezentom u podložnoj rečenici. — § *11.* „Ako“ kao hipotetička konjunkcija. — § *12.* a) Primjeri, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u sadašnjosti ili u prošlosti. — § *13.* b) O primjerima, u kojima se radnja podložne rečenice vrši u budućnosti, u opće; razlika između rečenica s „ako“ i futurom i rečenica s „ako“ i perfektivnim prezentom. — § *14.* α) Primjeri s „ako“ i futurom. — § *15.* β) Primjeri s „ako“ i perfektivnim prezentom. — § *15.*ª Primjeri s „ako“ i imperfektivnim prezentom u bezvremenskom značenju. — § *16.* Deliberativne hipot. rečenice. — § *17.* Tumačenje primjera navedenih u § 10. — § *18.* „Ako“ kao kausalna konjunkcija. — § *19.* Interogativne rečenice s „ako“. — § *20.* Rečenice s „već ako“. — § *21.* Rečenice s „da ako“. — § *22.* Koncesivne rečenice s „*neka*“, u kojima „neka“

znači „ne smeta mi ništa". — § *23.* Koncesivne rečenice s „neka", u kojima „neka" znači „pristajem na to". — § *24.* Željne rečenice s „neka". — § *25.* „Neka" s genitivom i s dativom. — § *26.* „Neka" ne dolazi kao hipotetička konjunkcija. — § *27.* Hipotetičke rečenice s „li". — § *28.* Pitanja s „li". — § *29* Disjunktivno „li". — § *30.* „Li" kod komparativa. § *31.* Osvrt na predašnje ispitivanje. — § *32.* Primjeri za kondicional u hipotetičkim rečenicama s „ako". — § *33.* Kondicional je u svima primjerima preterit (im)perfektivnoga prezenta, ne futura. — § *34.* Za što kondicional? — § *35.* Kad je kondicional preterit perfektivnoga prezenta, suponira se u rečenici s „ako" isto, što bi se suponiralo, kad bi u rečenici bio perfektivni prezenat. — § *36.* Za što nije u glavnoj rečenici svagda kondicional? — § *37.* U glavnoj prezenat. — § *38.* Primjeri iz starijega jezika za irealni kondicional. — § *39.* Kondicional u deliberativnim hipot. rečenicama s „ako". — § *40.* Kondicional u koncesivnim rečenicama s „ako". — § *41.* Kondicional u interogativnim rečenicama s „ako". — § *42.* Kondicional u rečenicama s „već ako". — § *43.* Kondicional u rečenicama s „da ako". — § *44.* Kondicional u rečenicama s „neka". — § *45.* Kondicional u rečenicama s „li".

Primorski lekcionari XV. vijeka.

Čitano u sjednici filologijsko-historijskoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 23. listopada 1896.

Napisao dr. Milan Rešetar.

§ 1. Početak srpske ili hrvacke književnosti sredńega doba još nam je vrlo slabo poznat. Neću da spomińem pitańe, gdje se je zametla umjetnička poezija, a još mańe pitańe o međusobnom odnošaju naših najstarijih spleckijeh i dubrovačkijeh pjesnika, ali je dosta svratiti pažńu na ono tako interesno svjedočanstvo, što ga je iznio u najnovije vrijeme prof. Jireček (u Jagićevu arhivu XIX. 59—61), po kojemu izlazi da su mladi dubrovački vlasteličići već u prvoj polovici XV. vijeka sastavļali stihove u dvanaestercima, pa je lako uvidjeti da ono, što mi obično zovemo ‚početkom' sredńega doba naše književnosti, uprav je ‚početak' samo za nas koji nakon nekoliko vijekova gledamo na to, ali u istinu nije nikakav početak već plod dugog pripravļańa i razvijańa kojemu dandanas na žalost ne možemo da uhvatimo traga. Svakako već po onome, što nam je otprije sačuvano, mogli smo pouzdano kazati da nijesu pjesnici najprvi upotrebili srpski ili hrvacki jezik u našim primorskijem gradovima, da namiruju duševne potrebe onoga dijela građanstva, koji nije uopće ili nije rado čitao starijem slovima, glagolskijem na sjeveru a ćirilskijem na jugu. Lekcionari, životi svetaca, crkvene pjesme, što su nam sačuvane iz XV. vijeka a mahom su prijepisi, jasno nam pokazuju da se je u primorskijem gradovima svakako već u polovici XV. vijeka, dakle u vrijeme kada se naši prvi (poznati!) pjesnici tek rodiše, dosta živo pisalo našim jezikom a latinskim slovima, i ako se je to pisańe stezalo na stvari koje su na narodnom jeziku trebale i u latinskijem crkvama (lekcije, pjesme), pa na živote svetaca namijeńene bez sumńe u prvom redu manastirskijem zborovima. Može se nadaļe barem misliti da su se još prije Marulića i Menčetića prikazivala u crkvama ili

pred ńima i pobožna ‚prikazańa', pa je lako moguće da se i za tu granu poezije nađe koje svjedočanstvo starije od ńih dvojice.

Međutim može se već sada pristupiti proučavańu spomenikâ, koji su nam sačuvani od ovoga ‚predmarulićeva' knńiževnoga rada u našem primorju. Među ńima zauzimļu po mojemu mišļeńu prvo mjesto lekcionari, jedno s toga, što nam svojom sadržinom i međusobnom svezom davaju vrlo interesan prilog za historiju službe božje na našemu jeziku i za međusobni odnošaj pojedinijeh primorskijeh krajeva u knńiževnom pogledu, a drugo s toga, što su oni po svoj prilici pisani u samijem primorskijem gradovima, pa nam tako davaju priliku da vidimo, kako je koji udešavan prema govoru mjesta gdje je pisan. Ja sam dakle nakan da pregledam jezik i sadržaj našijeh primorskijeh lekcionara XV. vijeka, ali budući da će nam tek ńihov jezik dati tvrde temeļe, od kolikih i kakvih česti sastoji svaki lekcionar i kako te česti stoje jedna prema drugoj a jedan lekcionar prema drugomu, to ću se ja u ovoj raspravi baviti prije svega oko jezika, a ostavļam da do druge prilike pokažem, kakva im je sadržina i kako su postali.

§ 2. Lekcionarâ, za koje možemo slobodno kazati da su postali u XV. vijeku, imamo uprav tri. Najstariji je po postańu zadarski što je negda bio svojina frańevačkoga manastira u Zadru a sada se čuva u dvorskoj biblioteci u Beču. Nega sam ja izdao g. 1894. (u XIII. knńizi djelâ jugoslav. akademije: Zadarski i Rańinin lekcionar, str. 1—95), a nazvao sam ga zadarskim ne samo s toga, što je u Zadru nađen, već i s toga, što je po svoj prilici negdje u polovici XV. vijeka i pisan u Zadru ili u ńegovu kotaru.[1] Drugi je po redu poznati lekcionar što ga je otac Bernardin Spļećanin štampao god. 1495 u Mlecima, gdje je još dva puta izdan (g. 1543. i 1586.); god. 1885. preštampao ga je prof. Maretić (okrenuvši ga na sadašńu ortografiju) u V. knńizi djelâ iste akademije, pa se po tome izdańu ovdje svuda i spominńe. Treći je, po prijepisu najmlađi, Rańinin lekcionar što ga je god. 1508. u Dubrovniku pre-

[1] Ovdje ću da ispravim neke štamparske pogreške u mojemu izdańu, koje sam na žalost tek docnije opazio: strana 9 (vrsta 19) mjesto *gnegovi*: čitaj *gnegoui*; 10 (2) *poui*: *poni*; 15 (25) *tehe*: *tebe*; 41 (4 ozdo) *smul-*: *smu-*; 44 (16) *Reco*: *Rece*; 48 (25) *uidit ida*: *uiditi da*; 75 (9 ozdo) *ueplacasce*: *neplacasce*; 75 (15 ozdo) *yerc*: *yere*; 77 (14) *herso*: *berso*; 77 (11 ozdo) *gistiuoga*: *gistinoga*; 85 (2 ozdo) mjesto „č. içemaglski" čitaj „s ispravkom"; 86 (9) *rucu*: najprije je bilo napisano *nicu* pa je docnije ostrugana tačka, tako da se može čitati *rucu*; 87 (13) *uogih*: *tuogih*; 94 (15 ozdo) *sudili*: *suditi*.

pisao mladi dubrovački vlastelin Nikša Rańina. Po godini postańa svojega on uprav ne ide u XV. vijek, ali kakav je u ńemu jezik (dokle ga Rańina nije mijeńao!), može se bez ikakva straha reći da je i rukopis, što nam je sačuvan u Rańininu prijepisu, postao negdje u drugoj polovici XV. vijeka. I ńega sam ja izdao u XIII. knjizi djelâ (str. 99—320).[1] Osim ova tri potpuna lekcionara sačuvan nam je iz XV. vijeka još jedan odlomak koji se sada čuva u franevačkom manastiru na Otoku kod Korčule, a izdao ga je gosp. Fr. Radić u članku: „Odlomak starog slovenskog rukopisnog evangelijara . . .“ (u Glasniku zem. muzeja za Bosnu i Herc. III, 254—262).[2] U tome se odlomku nalazi gotovo cijela služba za posvećeńe vode na Vodokršte kako nam se je sačuvala i u zadarskom lekcionaru (korčulanski odlomak ide od zadńih riječi 241. broja [na str. 83.] pa sve do kraja 251. broja [na str. 87.] mojega izdańa) te se sa zadarskijem lekcionarom slaže gotovo od riječi do riječi, tako da se ne može sumńati da su potekli iz iste matice, i ako među sobom nijesu u neposrednoj svezi. Po pismu (dokle se može suditi po faksimilu prve strane koji je rukom crtan) ovaj odlomak pripada također XV. vijeku, a već po tome, što je sačuvao neke tragove samoglasnoga *l* (isp. s. 142[63]), mislim da je bliži matici nego li sam zadarski lekcionar. Gdje ovdje što iz ńega spomińem, biležim ga slovom *K*.

§ 3. Kako ću drugom prilikom pokazati i dokazati svi ovi lekcionari u glavnome prikazuju različite stepene u razvijańu jedne iste stvari. Negdje se je u primorju lekcionar s latinskoga preveo

[1] U tekstu mojega izdańa treba još ispraviti ove štamparske pogreške: strana 110 (vrsta 19) mjesto *pridu: čitaj pridu;* 111 (10 ozdo) *vidi(v): vidi; pusti: i pusti;* 119 (3) *ſubiti: ſubi ti;* 125 (14 ozdo) *utine: u tine;* 127 (3 ozdo) *ſdedjj: ſledjj;* 148 (6 ozdo) *trnbgie: trubgie;* 155 (10) *ne mogahu: nemogahu;* 182 (1) *veče: veće;* 186 (23) *govoroće: govoreće;* 223 (11) *kakato: kakoto;* 231 (12 ozdo) *Nemu: Ńemu;* 238 (13) *i uši: u uši;* 239 (9) *Jeruzalemu: Jeruzalema;* 239 (15 ozdo) *poče trista: po četrista;* 241 (24) *brijeme: brjeme;* 277 (4) *sa mnome: za mnome;* 304 (5 ozdo) iza *neprijateļa* izbriši *i od ńe —;* 305 (1) ispred *i od ńegovijeh* izbriši *govijeh neprijateļa;* 317 (5 ozdo) [1] *ih: [1] ich; [2] recc: [2] rece;* napomena „[3] *prjbljſa*“ odnosi se na riječ *približa* u 13. vrsti. Osim tijeh pogrešaka, gdje tekst rukopisa nije tačno iznesen, ja bih dandanas na još nekoliko mjesta ispravio ili drugovačije ispravio rukopis.

[2] Tekst nije dobro izdan; već (tačni?) faksimil prve strane (str. 256) dosta se često ne slaže s transkripcijom; bilo bi stoga potrebito da se još jednom isporedi s originalom.

na naš jezik, pa je taj prijevod prepisan za crkve u raznijem primorskijem gradovima. Pri tome prepisivańu prvašńi mu se je oblik sve više mijeńao: najviše i najlakše je mijeńan sam jezik, jer je svaki prepisivač nešto hote a nešto nehote glasove, oblike, riječi a i rečenice, koje mu nijesu bile obične, zamjeńavao onakim, kake su se govorile u ńegovu kraju ili u ńegovo vrijeme. Mijeńan je nadalje i tekst, jer je prepisivač dosta često krivo pročitao ili krivo razumio koju riječ u matici, pa je prema tome i sasvim drugovačije udesio cijelu rečenicu, a opet se je koješta i s namjerom mijeńalo, jer su savjesniji prepisivači ispoređivali svoj tekst s latinskijem originalom te ispravljali pogreške kojim su se mogli dosjetiti; dosta je često također dodavana i po koja riječ, da smisao rečenice bude jasniji. Napokon u trećemu je redu dirano i u sadržaj lekcionara, te su dodavane kojekakve lekcije ili ńihove česti, koje su prema običaju mjesta ili vremena bile potrebite a u matici ih nije bilo; s druge su strane pak ispuštavane lekcije koje nijesu više trebale. Na taj je način lako razumjeti da je prvi prijevod čestim prepisivańem u raznijem mjestima i u razno doba dobio i dosta različit oblik, tako da je već za naša tri lekcionara, koji se vremenom razlikuju samo za nekolike desetice godinâ, često teško kazati za kojugod lekciju, pripada li ona prvašńemu prijevodu te je samo više ili maňe prerađena, ili je tek docnije na svoju ruku prevedena ili dopuńena.

§ 4. Uopće naši lekcionari ni sami sobom ne sačińavaju nikakvo jedinstvo: u svakome (barem od ovijeh, koji su nam sačuvani) može se lako konstatirati, kako su sastavljeni od raznijeh česti. Tomu je bez sumńe uzrok jedno, što relativno poveći posao, kao što je potpun lekcionar, nije u jedan put do kraja izvršen već u više navratâ, a drugo, što se u starije doba nije prezirao ni mali komadić od oštećene knige, već se je rado upotrebljavao, da se ńime dopuni nova knìga. Što su naši lekcionari sastavljeni od raznijeh česti, to je naravski vrlo važno i za prosuđivańe ńihova jezika, jer se tada ne smijemo čuditi, što se u svakome od ńih nalazi usporedo takih jezičnih pojava, kojim se u djelu j e d n o g a i s t o g a čovjeka ne bismo nikako nadali.

Za zadarski lekcionar (koji ja ovdje biležim slovom *Z)* ja sam u uvodu k izdańu (str. VI.) kazao da je u glavnome pisan od tri različite ruke: jedna je pisala prvijeh 40 listova rukopisa pa listove 98—117, druga listove 41—75 (do kraja 166. broja) a treća listove 75—96; osim toga još su drugom rukom zapisani brojevi

234 i 235 na listovima 96 i 97 i dva zadńa blagoslova (broj 286 i 287) na listu 117. Nego u onome, što je prva ruka pisala, treba da razlikujemo pravi lekcionar (listove 1—40) od posvećeńa vode na vodokršte s dodacima (l. 98—110) i od službe na cvjetnu nedjelu s dodacima (l. 110 - 117), jer se već po ortografiji (isp. s. 97[18].) jasno vidi, da ovo dvoje nije prepisano s iste matice, s koje je prepisano prvijeh četrdeset listova, već s druga dva rukopisa, koji se opet ni među sobom ne slažu. Te različite česti zadarskoga lekcionara ja u ovoj raspravi ovako biļežim:

1) Z^1 = sve što je prva ruka pisala; pa gdje treba, to ovako razlikujem:

Z^{1a} = prva polovica pravoga lekcionara, u štampanom izdańu str. 1 - 31 (od broja 1 do riječî *i u oga(n)g* u 21. stihu 63. broja);

Z^{1b} = služba na vodokršte s dodacima, u štamp. izdańu str. 82—89 (brojevi 236—259);

Z^{1c} = služba na cvjetnu nedjelu s dodacima, u štamp. izdańu str. 89 95 (brojevi 260—285);

2) Z^2 = što je pisala druga ruka, u štam. izdańu str. 31—61 (od riječî *i uodu* u 21. stihu 63 broja do kraja 166. broja);

3) Z^3 = što je pisala treća ruka, u štamp. izdańu str. 62 - 81 (brojevi 167 - 233). — One sitnije dodatke pisane još drugom rukom (broj 234. 235. 286. 287.) ne biļežim osobitim znakom.

Kako je to bilo da su t r i ruke pisale zadarski lekcionar, to se naravski ne može reći. Ali budući da Z^{1a} ide baš do kraja jednog tabaka, slobodno je nagađati da su druga i treća ruka dopunile oštećeni egzemplar lekcionara što ga je bila pisala prva ruka dok se za treću ruku jasno vidi da je (bog zna s kojega uzroka!) prihvatila posao druge ruke, jer ona nastavļa usred lekcije na istoj stranici rukopisa. Što iza treće ruke opet prihvaća prva, to je lako protumačiti: kako sam naime već kazao u uvodu k izdańu (str. V), ne može se sumńati da su Z^{1b} i Z^{1c} (t. j. zadńa dva tabaka od rukopisa) nekad bili za se, pa su tek docnije spojeni s lekcionarom u jednu knjigu. Lako dakle može biti da se je od onoga, što je pisala prva ruka, sačuvala samo prva polovica od lekcionara pa nekad samostalni komadi Z^{1b} i Z^{1c}; a može napokon i to biti, da je prva ruka napisala n a j p r i j e ta dva dijela, pak zatim stala pisati lekcionar, pri čemu je doprla samo donekle te (s ma kojega uzroka!) prestala.

§ 5. Za Bernardinov lekcionar (koji se ovdje naznačuje sa *B)* već mu je novi izdavač, prof. Maretić, kazao (na str. XII. svojega

izdańa) da prijevod nije posao jednoga čovjeka a da mu je Bernardin bio samo urednik, te je nalazio jak dokaz za to u tome, što je u početku (do 58. strane ńegova izdańa) svuda sačuvano *l* na kraju sloga, dok se dańe *l* miješa sa *o*. Ali po onome, što će se pokazati u ovoj radńi, izlazi da je Bernardinov lekcionar baš nekako čudno skrpan. Svakako je prof. Maretić dobro opazio da se u nekom dijelu drži bez promjene *-l* a u drugome se opet miješa sa *-o*, pa je to i meni glavni osnov, po kojemu dijelim ovaj lekcionar najprije u dvije nejednake polovice: u stariju, gdje se bez promjene drži *-l*, i u mlańu, gdje se uz *-l* nalazi i *-o*. Nego niti je svaka polovica na okupu niti je u sebi jednaka, već se opet svaka dijeli na tri dijela koji se u jezičnom a naročito u ortografskom pogledu ne slažu sasvim među sobom, a tako su poredani, da se redovno izmjeńuje po jedan komad starije redakcije i po jedan komad mlańe. Kako i čime se ti razni dijelovi razlikuju, kazaće se na kraju ove radńe (v. § 166); ovdje ću naprosto da ih nabrojim i naznačim:

1) B^1 = starija redakcija, koja ima samo *-l*, a sastoji se iz ova tri dijela:

B^{1a} = prva trećina pravoga lekcionara, u Maretićevu izdańu str. 1 – 57;

B^{1b} = službe pojedinijeh svetaca *(proprium sanctorum)*, str. 144—163;

B^{1c} = služba na vodokršte s dodacima, str. 186—192;

2) B^2 = mlańa redakcija, koja ima *-l* i *-o*, a sastoji se iz ova tri dijela:

B^{2a} = zańe dvije trećine pravoga lekcionara, str. 58—144:

B^{2b} = službe zajedničke svecima *(commune sanctorum)*, str. 163—186;

B^{2c} = služba za veliku nedjeļu, str. 192—201.

Kako se imaju tumačiti ove razlike u Bernardinovu lekcionaru? Ne mislim da idu na ńegov račun, jer ne bi prepisujući jedno isto djelo (ako je uopće dao kakav svoj rukopis u štampariju!) ili nadzirući štampańe toga djela (jer je sva prilika da se ima i to razumjeti pod onijem riječima „. . . . emendata et diligenter correcta per fratrem Bernardinum Spalatensem"), — ne mislim, veļu, da bi on mijeńao ortografiju i druge stvari u jeziku, pa pri tome tako redovno izmjeńivao jednu redakciju drugom. Stoga mislim da tomu treba tražiti uzroka izvan samoga Bernardina. Najlakše bi bilo kazati da je Bernardin predao štampariji ili za ńu

prepisao ujedno komade od raznih rukopisa, a to za to, što nije imao pri ruci *jedan* i to *potpun* rukopis za sve ono, što je on htio da izda. Ali s druge strane opet bi bilo čudno da je trebao toliko (najmanje šest!) raznijeh komada, pa da se opet ti komadi, što se jezične redakcije tiče, nekakvim divnim slučajem izmjenjuju: komad, što piše samo *-l* (B^{1a}), dopunio je komadom što miješa *-l* i *-o* (B^{2a}), pa je *proprium sanctorum* (B^{1b}) uzeo opet iz rukopisa one prve vrste, dok je *commune sanctorum* (B^{2b}) našao u rukopisu ove druge vrste; napokon službu za vodokršte (B^{1c}) izvadio je opet odnekle, gdje se piše samo *-l*, a službu za veliku nedjelu (B^{2c}), gdje se piše oboje, *-l* i *-o*! Moglo bi se doista promisliti da su ona tri dijela od B^1, odnosno od B^2, premda se u jeziku ne slažu sasvim među sobom, opet uzeti iz jednoga istoga rukopisa, jer je moglo lako biti da je jedan isti rukopis prepisan od više rukû (kao što je zadarski lekcionar!), ili da je pisan jednom rukom ali sastavljen od raznijeh elemenata (kao što je Rañinin lekcionar!), ali kako će se tumačiti da je rukopis, na kojemu se osniva redakcija B^1, bio nepotpun na tri mjesta, od kojih su dva po srijedi, i to tako pravilno, da su mańkale dvije zadńe trećine od pravoga lekcionara, ali je bio sačuvan u cjelini *proprium*, da je mańkao sasvim *commune*, a opet u cjelini bila sačuvana služba za vodokršte? — Koliko se meni čini, ne može se dokazati da razne česti od B potiču od raznijeh prevodilaca. Istina, gdje se ista lekcija nalazi na dva različita mjesta, tu se prijevod ne slaže od riječi do riječi; isp. 2 Mojs. 15, 27—16, 7 na str. 68 i 192; 4 Mojs. 20, 2. 3. 6—13 na str. 48 i 187; Izaija 7, 10—15 na str. 3 i 178; Mat. 21, 1—9 na str. 68 i 193 itd. Ali i gdje se nalazi isti komad dva puta u istome dijelu jedne iste redakcije, tu se također prijevod ne slaže sasvim; isp. 1 Kor. 11, 20—31 i 11, 23—29 na str. 84 i 122. Po svoj prilici prevodilac se redovno nije ni osvrtao na svoj prvašńi prijevod, nego kada je prevodeći naišao u latinskom tekstu po drugi put na istu lekciju, on ju je redovno snova prevodio. Budući dakle da se razlike među pojedinijem čestima Bernardinova lekcionara najviše tiču ortografije i nekijeh glasova, to ja mislim da je moguće, ili da je Bernardinu više ljudî u isto doba prepisivalo rukopis što je on htio dati u štampu, ili da je više naših slagara slagalo lekcionar u Mlecima. Ovo zadńe ne bi bilo baš čudno, jer znamo da su već god. 1478 Dubrovčanin Boninis i Kotoranin Paltašić bili štampari u Mlecima.

§ 6. Od raznijeh elemenata sastavljen je napokon i Rañinin lekcionar (koji se ovdje bilježi sa *R)*, ali ovdje stvar stoji sasvim drugovačije nego li u prva dva. Dok razne česti od *Z* i *B* sačinjavaju više ili manje cjeline koje se ne miješaju s ostalima, u *R* se njegovi razni elementi isprepliću, tako da se u njemu moraju spominjati pojedine lekcije što pripadaju svakomu dijelu. Rukopis je doista pisan sav jednom rukom, ali opet nije cijeli tekst, koji je prepisan od Rañine, potekao iz jednoga istoga izvora. Po mojemu mišljenju treba u njemu razlikovati barem tri različita elementa, naime:

1) R^1 = osnovni lekcionar koji je u našemu prijevodu došao odnekle iz sjeverne Dalmacije u Dubrovnik, te je tu (bez sumnje malo po malo) okrenut na dubrovački govor i inače mijenan;

2) R^2 = lekcije kojim je dopunjen R^1 a uzete su iz Bernardinova lekcionara. Ovo su te lekcije: br. 7. 12—15. 16 (samo prva polovica!). 17. 37. 58. 59. 78. 149—151. 159. 169—172. 177. 231. 233—238. 278 289. 324. 326. 327. 339. 367. 369. 379. 384 (samo početak!). 389. 390. 398. 402. 417. 420. 421. 472. 475., svega 57 brojeva. Nego po svoj prilici bile su prepisane iz Bernardina i lekcije 173—176 koje su bile zapisane na ona dva lista, što su se iz Rañinina rukopisa izgubili, a tada bi R^2 obuhvatao 61 broj.

3) R^3 = lekcije koje su tek u Dubrovniku prevođene s latinskoga na naš jezik, da se i njima dopuni R^1. Amo idu ove lekcije: br. 16 (druga polovica!). 41. 43. 94. 206. 213. 216. 237. 239. 310. 322. 323. 355. 357. 359. 386. 392. 400. 406. 408. 415. 418. 424. 426. 430. 439. 441—446. 451—455. 457. 459. 463. 477. 479. 480., svega 43 broja.

Za ova 43 broja čini mi se da se može slobodno uzeti da nijesu prerađivani po prvašnjemu prijevodu koji je došao iz sjeverne Dalmacije, već da su samostalno prevedeni u Dubrovniku. Ali ih ima još, za koje nije lako kazati, imaju li se brojiti među one prve *(R^1)* ili među ove druge *(R^3)*. To se meni čini za ove lekcije: br. 304. 330. 341—343. 347. 358. 364. 384. 385. 391. 405. 409. 428. 431. 432. 434. 435. 438. 447. 468. 478., svega 22 broja. Nego u ovoj raspravi ja ih ne odvajam od lekcija što pripadaju R^1, jer pod R^3 uzimljem samo one, za koje se može s priličnom sigurnošću kazati da nijesu prerađivane po dalmatinskom tekstu.

Što se tiče pitańa, kako su ovi razni elementi sastavljeni zajedno, ovdje ću spomenuti samo to, da je lekcijama od R^2 i R^3 dopu-

ńavan izvorni lekcionar *(R^1)*, i to redovno ili su dodavane službe, kojih u R^1 uopće nije bilo, ili su cjelinom sad prepisivane iz *B* a sad opet snova prevođene onakove lekcije, koje se u lekcionaru ponavljaju, pa se samo na jednom mjestu nalaze cijele, dok se na drugijem spomińe samo početak od lekcije a inače se upućuje na ono mjesto u lekcionaru, gdje se lekcija nalazi cijela. Što pak lekcije prepisane iz *B* zovem R^2 a lekcije samostalno prevedene u Dubrovniku — R^3, tomu je uzrok što je lekcija 16 u prvoj polovici prepisana iz *B*, pa ide daļe onaka redakcija, koju ja zovem R^3. Po svoj prilici ide amo i lekcija 384, koja je opet u svojoj prvoj polovici prepisana iz *B*, pa nastavļa redakcija, za koju se može svakako misliti da pripada R^3. Sva je prilika dakle da je R^1 dopuńavan prije lekcijama prepisanim iz *B*, pa tek docnije lekcijama snova prevedenim. Je li oba ta posla jedan isti čovjek izvršio i ko, o tome se pitańu neću ovdje baviti.

§ 7. Naprotiv mislim da će biti dobro da već ovdje makar jednim samo primjerom pokažem, kakve su te tri česti, za koje ja uzimļem da sastavļaju Rańinin lekcionar. Budući da nam je dalmatinski tekst (tako zovem tekst koji nalazimo u *Z* i *B)* sačuvan u dvije redakcije, to ću jednim primjerom pokazati, kako se *R* nekad boļe slaže sa *Z* a nekad opet sa *B*, koje po mojemu mišļeńu dokazuje da ni jedan od naša tri lekcionara nije zadržao bez promjene prvašńi prijevod nego je u svakome mnogo toga mijeńano, tako da se gdjekad sva tri lekcionara slažu, gdjekad samo dva, a gdjekad opet ni jedan.

U ovom prvom primjeru *R* se boļe slaže sa *Z* nego li sa *B*. U prvoj je vrsti latinski tekst vulgate, pa dolaze tri vrste s tekstom naših triju lekcionara, i to najprije *Z*, pa *R*, pa onda opet *B*. tako da je *R* između *Z* i *B*, a to za to, da se uzmogne odmah vidjeti, gdje se *R* slaže s gorńim tekstom (sa *Z)* a gdje opet s dońim (sa *B)*.

1) Rimļ. 1, 1—6.

Vulgata:	(1) Paulus	servus	Jesu	Christi,	vocatus	Apostolus,
Z br. 1: Bratja!	Paval	sluga	Isukrstof,		zvan	apustol.
R br. 21: Bratjo!	Sluga	Isukrstov	Pavao,		zvan	aposto,
B str. 7: Bratjo!	Paval	sluga	Isukrstof,		ki se zove	apostol,

segregatus	in	Evangelium	Dei,	(2)	quod	ante	promiserat
odlučen	u	vanđelji	božjem,		ča	prija	obećal biše
odlučen	u	vanđelju	božijem,		što	prije	obećano mu bješe
odlučen	na	proslafļenje	božje,		ča	prvo	biše bog obitoval

per Prophetas suos in Scripturis sanctis (3) de filio suo,
po prorocih svojih u pismih svetih od sina svoga,
po prorocijeh svojijeh u pismijeh svetijeh od sina svoga,
po svojih prorocih u sfetih pismih od sina svojega,

qui factus est ei ex semine David secundum carnem,
ki učińen jest ńemu od simena Davidova po puti,
koji stvoren jest ńemu od sjemena Davidova po puti,
ki učińen bi ńemu od Davidova simena po puti,

(4) qui praedestinatus est Filius Dei in virtute
ki prija naređen jest sin božji f kriposti
koji prije spovidjen jest sin božiji u krjeposti
ki obran bi sin božji u kriposti

secundum spiritum sanctificationis ex resurrectione mortuorum
i po duhu posvećenja od iskrsnutja mrtvih
kako duh posvećenja od uskrsnutja mrtvih
po svetom duhu posvećenja od uskrisenja mrtvih

Jesu Christi Domini nostri,
Isukrsta gospodina našega,
Isukrsta gospodina našega,
Isukrsta gospodina našega,

(5) per quem accepimus gratiam, et Apostolatum
po kom prijali smo milost, i apustolstvo
po kom uzesmo milost, i apostolstvo
po komu smo prijali milost, i apostolstvo

ad obediendum fidei in omnibus gentibus
na obsluženje vere u fsih ļudeh
na obsluženje vjere u svijeh narodeh
da poslušni budemo u viri meju fsimi narodi

pro nomine ejus, (6) in quibus estis
za jime ńegovo, u kih jeste
radi imena ńegova, u kojijeh jeśte
za slavu imena ńegova. meju kimi jeste

et vos vocati		Jesu Christi.	
i vi zvani		Isukrsta	gospodina našega.
i vi zvani		si Isukrstom	gospodinom našijem.
i vi zvani		Isukrsta	gospodina našega.

U ovome primjeru vidimo dakle, gdje se *Z* i *B* ne slažu, ondje da *R* ponajviše pristaje uz prvoga, ili da ide svojim putem; *R* slaže se sa *B* samo u tome, što u 4. stihu nema onoga *i* između *in virtute* i *secundum spiritum* kojega ima u *Z*.

§ 8. U ovom drugom primjeru *R* se naprotiv donekle bolje slaže sa *B* nego li sa *Z*.

2) Mat. 11, 25—30.

Vulgata:	(25) In illo tempore		respondens	Jesus dixit:
Z br. 188:	U ono vrime		odgovori	Isus (i) reče:
R br. 380:	U onoj brijeme		odgovorivši	Jezus reče:
B str. 172:	U ono vrime		odgovarajući	Isus reče:

Confiteor	tibi,	Pater,	Domine coeli	et terrae,
Spovidam	se tebi,	gospodine, kralu	neba i	zemle,
Ispovijedam	se tebje,	otče, gospodine	neba i	zemle,
Spovidam	se tebi,	otče, gospodine	neba i	zemle,

quia abscondisti	haec	a sapientibus	et	prudentibus
jere sakril si	ova	od mudrih	i	razumnih,
jere skrio si	ovaj	od mudarca	i	razumnih,
ki si zakril	ova	od razumnih	i	mudrih,

et revelasti	ea	parvulis.	(26) Ita,	Pater,
i obočitoval si	ona	malahnim.	Tako,	oče,
i objavio si	ovaj	djetci.	Takoj,	otče,
a očitoval si	je	malim.	Tako,	otče,

quoniam	sic	fuit placitum	ante	te.
jere	tako	ugodno bi	prid	tobom.
jere	takoj	drago bi	prid	tobom.
jere	tako	je bilo ugodno	prid	tobom.

(27) Omnia	mihi	tradita sunt	a Patre	meo.
Fsaka	meni	podana jesu	od oca	moga.
Sva	meni	dana jesu	od otca	mojega.
Fsaka	su meni	pridana	od otca	moga.

Et nemo novit Filium, nisi Pater:
I nigdore zna sina, nere otac:
I nitko ne pozna sina, nego otac:
I nitkore ni poznal sina, nego otac:

neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit
ni oca gdo zna, nere sin, i komu hoti
ni otca (tko pozna), nego li sin, i komu hotiti bude
ni otca nitkore ne pozna, nego sin, i komu bude hotiti

Filius revelare. (28) Venite ad me omnes, qui laboratis,
sin obočitovati. Hodite ka mni fsi, ki težite,
sin objaviti. Pridite k meni svi, koji trudite se,
sin očitovati. Hodite k meni svi, ki se trudite,

et onerati estis, et ego reficiam vos.
i naprćeni jeste, i ja zadovolno učińu vam.
i naprćeni jeste, i ja upokojim vas.
i naprćeni jeste, a ja ću izpokojiti vas.

(29) Tollite jugum meum super vos, et discite a me,
Vazmite jaram moj svrhu vas, i učite se,
Uzmite brjeme moje svrhu vas, i učite od mene,
Vazmite jaram moj sfrhu vas, i učite se od mene.

quia mitis sum et humilis corde,
jer krotak jesam i umiļen srca,
jere krotak jesam i snižen srdca,
jer krotak jesam i ponižena srdca,

et invenietis requiem animabus vestris.
i najdete pokoj dušam vašim.
(i nađete pokoj dušam vašijem).
i najti ćete pokoj dušam vašim.

(30) Jugum enim meum suave est,
Jere jaram moj sladak jest,
Brime bo moje slatko jest,
Jere jaram moj ugodan jest,

et onus meum leve.
i tegiña moja jest lahka.
i naprćenje moje lako.
i brime moje lagahno.

Premda se redovno *R* više drži *Z* nego li *B*, opet u ovom drugom primjeru vidimo, da gdjegdje biva i obratno. Tako za *pater, domine B* i *R* imaju *otče gospodine* a *Z gospodine kraļu*, nadaļe *cui voluerit B* prevodi sa *komu bude hotiti* a *R* sa *komu hotiti bude*, dok *Z* mjesto toga ima *komu hoti*; za *qui laboratis B* pak ima *ki se trudite* a *R koji trudite se, Z* naprotiv *ki težite;* napokon riječi *et ego reficiam vos B* prevodi sa *a ja ću izpokojiti vas* a *R* sa *i ja upokojim vas,* dok *Z* mjesto toga ima *i ja zadovoļno učińu vam.*

§ 9. U trećemu redu pokazaću, kako se u *R* razlikuje ista lekcija koja je jedan put prerađena po dalmatinskom tekstu a drugi put prepisana iz *B*. U prvoj je vrsti Bernardinov tekst, u drugoj prijepis od toga kako se nalazi u *R* (R^2), a u trećoj isti tekst kako je prerađen u *R* (R^1).

3) Mat. 16, 13—19.

B str. 154: U ono vrime (13) pride Isus u strane Cezarije
R^2 br. 339: U ono brijeme pride Isus u strane Cezarije
R^1 br. 319: U onoj brijeme pride Jezus u strane Čezarije

Filipa i pitaše učenikof svojih govoreći: koga ļudi govore
Filipa i pitaše učenikov svojijeh govoreći: koga ļudi govore
Filipove i pitaše učenike svoje govoreći: koga govore ļudi

da je sin človičaski? (14) A oni rekoše:
da je sin človičanski? A oni rekoše:
da je sin božiji? A oni rekoše:

nici Jivana krstiteļa, a nici Iliju, a nici u jistinu
njeci Ivana krstiteļa, a njeci Iliju, a njeci u istinu
njeci Ivana krstiteļa, njeci Iliju, njeci

Jeremiju ali jednoga od prorokof.
Jeremiju ali jednoga od prorokov.
Jeremiju a njeci jednoga od prorokov.

(15) Reče jim Isus: da vi, koga mene govorite?
Reče im Isus: da vi, koga me govorite?
Reče ńim Isus: vi zato, koga mene pravite?

(16) Odgovarajući Simun Petar reče: ti jesi Isukrst
Odgovarajući Šimun Petar i reče: ti jesi Isukrst
Odgovori Šimun Petar i reče: ti si Krst

sin boga živoga. (17) Odgovori Isus i reče ńemu:
sin boga živoga. Odgovori Isus i reče ńemu:
sin boga živoga. Odgovori Jezus i reče ńemu:

blaženi jesi, Petre bar Jona, zač človik ni krf
blaženi jesi, Petre bar Jona, zač človik ni krv
blaženi jesi ti, Šimune bar Jona, jere ni puot ni krv

ne očitova tebi, nego otac moj, ki jest na nebesih.
ne očitova tebi nego otac moj, ki jest na nebesijeh.
ne kaza tebje, nego otac moj, ki jest na nebesijeh.

(18) A ja govoru tebi da si ti Petar,
A ja govoru tebi da si ti Petar,
A ja govoru tebje: ti jesi Petar,

i svrhu ovoga kamena uzidati ću crikvu moju
i svrhu ovoga kamena uzidati ću crkvu moju,
i vrh ovogaj kamena budu zidati crkvu moju,

a vrata paklena ne primogut protiva ńoj. (19) A tebi
a vrata paklena ne primogut protiva ńoj. A tebi
i vrata pakljena neće primoći suprotiv ńoj. I tebje

ću dati kl̥uče kral̥efstva nebeskoga. I ča godi zavežeš
ću dati kl̥uče kral̥estva nebeskoga. I što godi zavežeš
ću dati kl̥uče od kral̥estva nebeskoga. I što godjer zavežeš

na zeml̥i, bude zavezano i na nebesih, a ča godi odrišiš
na zeml̥i, bude zavezano i na nebesijeh, a što godi odriješiš
na zeml̥i, (bude zavezano i na nebesih, a ča godi odrišiš

na zemļi, bude odrišeno i na nebesih
na zemļi, bude odriješeno i na nebesijeh
na zemļi,) biti će odriješeno (i) na nebesijeh.

§ 10. Napokon hoću jednijem primjerom da pokažem, što ja razumijem pod redakcijom R^3. U tu ću svrhu na ovaj način isporediti broj 116 i broj 239: onaj je prvi po mojemu mišļeńu prerađeni dalmatinski tekst a ovaj drugi samostalni dubrovački prijevod.

4) Luk. 4, 38—44.

Vulgata: (38) Surgens autem
R^1 br. 116: U onoj brijeme ustavši
R^3 br. 239: U onoj brijeme ustavši se

Jesus de synagoga, introivit in domum Simonis Socrus autem
Jezus od borišta i uljeze u kuću Šimuna. Puonicu tadaj
Isus iz sinagoge uljeze u kuću Šimunovu. I svekrva

Simonis tenebatur magnis febribus; et rogaverunt illum
Šimunovu držaše velika trešńa; i moliše ńega
Šimunova imaše febru; i moliše Jezusa

pro ea. (39) Et stans super illam imperavit
za ńu. I tutako svrhu ńe zapovidje
za ńu. I pođe Jezus svrhu ńe i zapovidje

febri; et dimisit illam.
trešńi; i pusti ńu.
nemoći da se dijeli; i nemoć se dijeli oni čas i pusti ju oni čas.

Et continuo surgens, ministrabat illis. (40) Cum autem sol
I ončas ustavši, služaše ńim. Kada ve suonce
I dviže se goru, i servaše ih. I kako sunce

occidisset, omnes, qui habebant infirmos variis languoribus,
tadaj isteče, svi, koji imahu nemoći razlike bolježńive,
zađe veće, bješe nemoćnika oda svacijeh nemoći,

ducebant illos ad eum. At ille singulis manus imponens,
privođahu ńih ki Isusu. A on na njekolicijeh ruku postavivši,
i vođahu ih Jezusu. I svijema stavļaše ruku na glavu,

curabat eos.
izliječi ńih.
i ozdravļaše ih.

(41) Exibant autem daemonia, clamantia et dicentia:
Ishođahu tadaj nepodobe, iz mnozijeh upijući i govoreći:
I od mnozijeh djeļevahu se neprijateļi i vikahu:

Quia tu es Filius Dei; et increpans non sinebat
jere ti jesi sin božiji; i karajući ih ne dopustivše
ti jesi sin božiji; Jezus ih uhićaše i ne davaše

ea loqui, quia sciebant, ipsum esse Christum
ńim govoriti, jere znahu ńega da je Krst.
im govorit, zašto i oni znahu, da jest Isukrst.

(42) Facta autem die egressus ibat
Učinivši se dan izide poći
I on čas koji bi, djeļevahu se u dne,

in desertum locum; et turbae requirebant eum,
u pustińe mjesto; i narodi iskaše ńega,
i hođahu u jedno mjesto dezerto; i mnoštvo iskaše ga,

et venerunt usque ad ipsum, et detinebant illum,
i dođoše do ńega, i uzdržahu ńega,
i dođoše do ńega, i držahu ga,

ne discederet ab eis. (43) Quibus ille ait:
da ne pođe od ńih. Kojim on reče:
da se ne dijeli od ńih. Jezus reče ńim:

Quia et aliis civitatibus oportet me evangelizare
jere i u druzijeh gradovijeh od potrjebe je menje navještevati
trjebuje mi i u druge gradove prjepovijedati

regnum Dei, quia ideo missus sum.
kraļevstvo božije, jere na toj poslan jesam.
od svijeta božijega, zašto sam za to došao i poslan.

(44)	Et erat	praedicans	in synagogis	Galilaeae.
	I bješe	prjepovijedajući	na zborijeh	galilejscijeh
	I hođaše	pripovijedati	po sinagogah	od Galilee.

Ja mislim da ne treba tek dokazivati da lekcije 116 i 239 u *R* nijesu potekle od istoga čovjeka. Što više, prijevod u br. 239 tako je slobodan na nekijem mjestima, da bi se gotovo moglo promisliti da prevodilac nije ni imao pred očima latinskoga originala već je ili onako iz glave prevodio ili parafrazirao stariji naš prijevod (u ovom slučaju *R* br. 116) koji je možebit bio napola upamtio. Nego nije ovdje mjesto da se o tome na dugo govori: meni je dosta što sam za sada pokazao na ovom jednom primjeru da u *R* ima doista i takijeh lekcija, za koje se nikako ne može uzeti da su postale onako, kao što su postale lekcije redakcije R^1 (prerađivańem dalmatinskoga teksta) i redakcije R^2 (prepisivańem iz Bernardina).

§ 11. Ja mislim da sam ovako dovoļno opravdao, kako dijelim svaki lekcionar. Dokle se pak ti dijelovi po jeziku razlikuju, pokazaće ova studija, u kojoj baš ištem da s jedne strane na osnovu jezika utvrdim razne sastavine u našim lekcionarima, da tako bude lakše i razumjeti, kako je koji postao, dok s druge strane ńom ištem da pokažem. kako se lekcionari u pogledu jezika razlikuju jedan od drugoga a svi opet od današńega govora, te time ištem da prinesem prilog dialektologiji i historiji našega jezika. Da se sve to boļe potvrdi, ja sam u nekim glavnijim tačkama ispoređivao jezik naša tri lekcionara s jezikom najstarijih pisaca, za koje se sigurno zna da su bili iz ona tri primorska grada, gdje su po svoj prilici i naša tri lekcionara postala, naime jezik zadarskoga lekcionara sa Zoranićevim, jezik Bernardinova lekcionara s jezikom Marulićevim a jezik Rańinina lekcionara s jezikom Š. Menčetića i Ġ. Držića. Time mislim da će se i s jezične strane potvrditi misao koja nam se sama sobom nameće, netom uzmemo u obzir mjesto postańa svakoga lekcionara, naime misao da nam *Z* prikazuje zadarsku redakciju našega lekcionara, *B* spļecku a *R* dubrovačku, te da je u svakoj sadržaj udešen prema običaju a jezik prema govoru odnosnoga grada. Ali što se jezika tiče ne možemo nikako tvrditi da nam svaki lekcionar vjerno prikazuje jezik svojega grada i svojega vremena. Specijalno za *Z* možemo samo nagađati da je postao u Zadru ili ńegovoj okolici, a za *B* i *R*, i ako znamo da je Bernardin bio Spļećanin a Rańina Dubrovčanin, opet već po načinu, kako su naši lekcionari postajali, lako nam je razumjeti

da u svakome od ńih može biti i stvarî koje su prepisivači zadržavali iz starijih matica, i ako ih sami nijesu više govorili, pa opet i takijeh stvari, koje su prepisivańem prelazile iz jednoga mjesta u drugo, — jednom riječju lako nam je razumjeti da u ńima može biti i elemenata koji su zadńemu prepisivaču — bilo vremenom bilo mjestom — tuđi. U drugom redu, i ako možemo s razlogom misliti da se u svakom gradu osjećala žeļa i potreba da jezik lekcionara ne odstupa previše od mjesnoga govora, da bi tako prosti narod što lakše razumio riječ božju, to opet ne bi nikako smetalo da je maticu Bernardinova ili Rańinina lekcionara udesio za potrebe grada Spļeta ili Dubrovnika ne pravi Spļećanin ili Dubrovčanin već neko iz ńegove okolice. Premda dakle možemo slobodno uzeti da nam svaki lekcionar u glavnome prikazuje govor svojega mjesta i vremena, moramo opet priznati da u svakome od ńih može biti koješta što se ili nije više govorilo u doba, kada je lekcionar baš prepisan, ili se govorilo negdje (bliže ili dale) izvan samoga mjesta gdje je lekcionar pisan.

Pristupajući sada k prikazivańu i tumačeńu jezičnijeh osobina naših lekcionara, treba mi još spomenuti da broj uz slova *Z*, *B*, *R* znači stranu štampanoga izdańa, a gdje je broj u uglastim zagradama (to redovno biva samo kod *R*), to znači da je riječ, na koju se broj odnosi, od mene tako ispravļena; gdje se pak uz broj strane nalazi još jedan broj u oblim zagradama, to znači da se odnosni oblik nalazi na onoj strani onoliko puta, koliko kaže broj što je u oblim zagradama.

* * *

Ortografija.

§ 12. Ortografijom se mislim ovdje baviti samo dotle, dokle nam ona može pomoći da razlikujemo razne česti jednoga istoga spomenika. Tako odmah za *Z* možemo konstatirati da se svaka ńegova čest barem nečim razlikuje od ostalijeh. Od tri dijela pravoga lekcionara Z^{1a} i Z^2 mnogo su bliži među sobom nego li sa Z^3, premda i među ńima dvoma ima nekih razlika: 1) Z^{1a} glas *š* piše redovno sa *ss* ili *s*, dok Z^2 ima često *sc*; 2) Z^2 ima katkada *th* za glas *t*: *çlath* 32, *puth* 32. 36. 39, *púth* 39 (2), *sobothgni* 33, *brath* 33, *nithchor* 39, *çamidosthi* 41 itd.; 3) Z^2 piše gdjegdje *j* mjesto *y* (uprav je to ligatura, n. pr. *ıy* mjesto *ny*): *mj*, *umj*. *menj*, *gçenj* 48, *chragliestuj* 49, *gnegouj* 51; 4) od dvostrukijeh suglasnika Z^{1a} ima češće samo *cç* ili *çc* (= *c-č*): *oçca* 6, *occi* 7,

diçca 27, *oçce* 6, *prisaçci* 6. 8, *pasçci* 8, *mlaçci* 21 itd., i to redovno gdje je pred *c-č* ispao zubni suglasnik, ali ima i *ocçi* (oči) 15; inače Z^{1a} piše vrlo rijetko dvostruki suglasnik: *uelle* 5. 15, *pyllat* 17 (3), dok uprav ne idu ovamo primjeri kao *stran|nah* 5, *um|merl* 19, *mar|ria* 25, gdje je suglasnik zapisan jedan put na kraju vrste a drugi put na početku iduće vrste, ili primjeri kao *ur(r)u* 23, *man(n)u* 31 itd., gdje je suglasnik zapisan na svojemu mjestu pa opet poviše ńega metnut ńegov znak skraćeńa; još je rjeđi u Z^{1a} dvostruki samoglasnik: *siih dan* 2, *sa sebee* 5, *naám* 13, *çapee* 17, *uáas* 22. Z^2 naprotiv ima ne samo *çc-cç* kao Z^{1a} već dosta često i dvostruki suglasnik i dvostruki samoglasnik; osobito često ima *ss* za glas *s*: *yessu* 31, *possici* 32, *yessi* 34. 35, *cessara* 37, *iessu, dilnicissu* 41 itd., ali ima i *sybba* 32, *bratte* 36, *recce* 40, *suitta, gorru* 45, *irrece* (i reče), *onno* 46, *dilla* 47, *bille* 55, *della* 59, *ranno* 60 itd., a s druge strane opet *glaas* 35, *suud, puut, daán* 36, *paás glaás* 45, *paas* 47 itd. — Z^3 razlikuje se od Z^{1a} i Z^2 ovim stvarima: 1) redovno samoglasno *r* piše sa *er*, dok ńih dvoje pišu obično *ar* a mnogo rjeđe *er*; 2) vrlo rijetko biļeži akcenat nad samoglasnikom: *úse* 66, *pút* 67, *urát* 72, *grád* 76, a Z^{1a} i Z^2 to čine dosta često; 3) nema slovâ *k* i *z* (osim *makabeou* 80); 4) mnogo rjeđe nego li Z^{1a} i Z^3 slovom *ç* biļeži glasove *z* i *š*, već ih češće piše sa *s*; 5) slogove *ka-ko-ku* češće piše sa *ca-co-cu* nego li sa *cha-cho-chu* kao što pišu prve dvije česti; 6) osim primjerâ, gdje se zbiļa može uzeti da je glas *ļ* zamijeńen glasom *l* (isp. § 74), Z^3 dosta često po svoj prilici samo piše *l* mjesto *gl* (ļ): *smisleuati, nepriatel, lasliuaç* 62, *lubit* (3), *uala, prosuitlen* 63, *lubaui* 65 (2) itd.; 7) sa Z^2 slaže se u tome, što ima kao i on dosta često *j*, ali se opet od ńega razlikuje što ima rijetko *ss* za glas *s*, a od Z^{1a} opet se razlikuje time, što nema *ss* za glas *š* (osim *prissastyu* 70); 8) uopće gotovo nema dvostrukijeh slova; izuzeci su rijetki: *tillo* 74 (3), *tellu* 76, *della* 80. — Z^{1b} i Z^{1c}, premda su pisani istom rukom kojom i Z^{1a}, u pogledu ortografije ne slažu se sasvim s ńim. Još Z^{1b} dosta mu je blizu, ali opet nema *ss* za *š* niti ima akcenata. Z^{1c} naprotiv slaže se boļe sa Z^2, jer ima obično *sc* za *š* a rijetko *ss*: *rechosse* 90, *uslissi* 91, *dusse* 91. 94; ima nadaļe katkada *th* za *t*: *suith* 88, *sedamdeseth* 90, *puth* 91, i dvostruko slovo: *sicco* 90, *pissan, millosti, uello, tilla* 91, *stuppoſ, tellesno, dillo* 92, *stoppe* 93, *maartue* 94; napose od Z^{1b} razlikuje se Z^{1c} i time, što (kao Z^{1a} i Z^2) ima gdjegdje zabiļežen akcenat: *siná, áronu, gladóm, móm, dán, áron, gné* 90, *nója, síni* 91, *chíte, údi* 92, *éruagna* 94.

§ 13. Bernardinovu ortografiju prikazao je prof. Maretić u „istoriji hrv. pravopisa“ na str. 1—7, nego odatle se ne može razabrati, imaju li kakve razlike među pojedinim partijama. Budući pak da je u Maretićevu izdańu, koje sam jedino imao pri ruci, stara ortografija okrenuta na novu, ja sam mogao isporediti način pisańa raznijeh česti Bernardinova lekcionara samo u pogledu dvostrukijeh slova koja i prof. Maretić u svojemu izdańu biļeži (kurzivnim slovom). Probama na dohvat mogao sam dakle konstatirati da B^1 ima više od dva dvostruka slova na svaku vrstu, dok ih B^2 ima nešto malo više od jednoga. Ako se pak odbije dvostruko *i* i dvostruko *s*, kojih ima najviše u obje redakcije, tada izlazi da je broj ostalijeh dvostrukijeh slova, koja se rjeđe pišu od dvostrukog *i* i *s*, u B^1 razmjerno još viši nego li dvaput toliki koliki je u B^2. Primjera radi da spomenem lekciju Izaija 9, 10—15 na str. 3—4 *(B^1)* i na str. 178 *(B^2)*: u prvoj ima 26 putâ dvostruko slovo a u drugoj samo 4, pa i to su dva dvostruka *i* i dva dvostruka *s*! Naravski nije svuda razmjer tako nepovoļan za B^2, ali svakako izlazi da je u B^1 mnogo više dvostrukijeh slova nego li u B^1.

I Rańininu je ortografiju prof. Maretić obiļežio u istoj knizi na str. 7—11 po ńegovom drugom rukopisu od g. 1507, u kojemu su pjesme Š. Menčetića i G. Držića. Pri prepisivańu lekcionara ja nijesam našao kakvijeh razlika ni među ńim i tijem drugijem ńegovijem rukopisom ni među pojedinijem čestima samoga lekcionara. Oko mi je zapelo samo za jednu razliku u pisańu kratkoga *s* i dugoga f: u koledaru, koji je Rańina najprije zapisao u knigu (gotovo je cio štampan u originalnoj ortografiji na str. 323—328 mojega izdańa), i u prvijeh jedanaest lekcija, koje sve pripadaju redakciji R^1, ima često kratko *s* (isp. originalni prijepis 1. lekcije na str. 321); naprotiv lekcije 12—17, koje su prepisane iz *B*, nemadu ni jedan put kratko *s* već samo dugo f! Kratkog *s* nemaju ni lekcije 18—23, premda i one pripadaju redakciji R^1; tek odatle daļe opet se miješa *s* sa f, ali kratkoga *s* ima rijetko gdje: u mnogijem lekcijama nema ga ni jedan put; ni jedan put nema ga ni u popisu lekcijâ ni u biļeškama o porodici, koje je sve zapisano u knigu tek pošto je cijeli lekcionar bio prepisan. Vidi se dakle da je Rańina sve maņe pisao kratko *s*, dok ga je napokon sasvim ostavio. Svakako nije dabome slučaj ni samovoļa što lekcije 1—11, koje pripadaju redakciji R^1, imaju vrlo često *s*, dok lekcije 12—17, koje su prepisane iz *B*, nemaju ga ni jedan put. Na račun samoga *B* to ne može ići, jer — kako se barem vidi

iz originalnoga prijepisa jedne lekcije na str. 202. 203 Maretićeva izdańa — u *B* obično je ſ ali ima nerijetko i *s*. Vala dakle da je tu razliku u pisańu slova *s* i ſ Rańina našao u matici, s koje je prepisivao, a to bi opet bio još jedan znak da nije sam Rańina prepisao iz *B* te lekcije već neko drugo prije ńega, koji je pri prepisivańu iz *B* konzekventno pisao samo ſ. Inače u daļim lekcijama, koje pripadaju redakciji R^2, nalazi se pored svega toga opet po koji put kratko *s*, n. pr. u br. 58. 59. 78. (u ovoj često!) itd.

Glasovi.

I. Samoglasnici.

§ 14. Samoglasnik *a*. – Poznata je osobina čakavskoga govora da u korijenima *rast-*, *krad-*, *vrab-*, mjesto *a* ima *e*. Tako je i u *Z* i *B*: *reste Z.* 58 *B.* 19. 73. 93. *restiše Z.* 6 56. *B.* 13, *resti Z.* 71. *B.* 108, *restenje B.* 158, *porestaju Z.* 61, *narestite Z.* 86, *proreste B.* 93, *ùzrêsta* (g. sg.) *B.* 98 itd.; *ukredu Z.* 19. *B.* 24. 74, *ukredi B.* 46, *ukrede* 117, *kredi* 18; *rebac Z.* 64. 69 (2). *B.* 169, *rebca Z.* 64, *vrebca B.* 169; jedini je izuzetak u ovom pogledu *ukradu B.* 24. *R* ima uvijek bez promjene *a*, pa i R^2 redovno ńim zamjeńuje Bernardinovo *e*: *narastc* 119, *rastc* 120, *uzrasta* 201, *izrasti*, *prorastu* 245; bez promjene je ostavio *resti* 227 i *proresal* 248. Tako sa *a* imaju i svi pozniji dubrovački pisci, pa je zato vrlo čudno što Vuk tvrdi (Kovčežić 19) da je u Dubrovniku slušao *restem* i *vrebac*, jer se u Dubrovniku dandanas govori samo *rástem* i (metatezom) *brávac*. Stoga ja mislim da je Vuk možebit tako čuo u Dubrovniku ali ne od Dubrovčanina, ili da se prosto prevario, kao što se n. pr. prevario, kad je u rječniku zabiļežio da je u Dubrovniku slušao *tjeca* mjesto *tica*. Zašto je u ova tri korijena u čak. govoru *a* postalo *e*, ne može se znati, ali sigurno nije puki slučaj što je u sva tri ispred *a* glas *r*.

§ 15. *A*, koje se razvilo od poluglasa, imaju redovno sva tri lekcionara. Što se u *Z* i *B* nalazi i *meč* mjesto *mač* (*R* ima samo *mač*), i to u prvoga redovno: *meč Z.* 6. 12 (2). 16, *meči* 16 itd., a u drugoga uz obično *mač*: *meč B.* 51. 53. 133. 166 *mečem* 153, a *mač* 53. 71, *mača* 57, *mačem* 67 itd., — tu nije *e* postalo od poluglasa, već je *mečь*, kako je pokazao Oblak (Archiv f. slav. Phil. XVI, 170), stara dubleta prema *mьčь*, koja je poznata i drugijem Slavenima a naročito najbližim susjedima čakavaca, Slovencima. Oblik pak *najemi R.* 120 mjesto *najmi*, ako nije kakva

pogreška, vaļa izvoditi iz korijena u obliku *jem-* a ne *jьm* (isp. *najemnik* uz *najamnik)*; svakako pisarska pogreška biće *kede R.* 249 mjesto *kade*, jer neće nikako biti da ima kakva posla sa *e* koje se za staro *ь* nalazi u dubrovačkijem poveļama još u prvoj polovici XV. vijeka (Arch. f. slav. Phil. XVI, 348). Naprotiv za *prafden-pravden,* koje *Z* i *B* imaju često uz *pravadan*, i za *pravedan*, koje je mjesto oboga u *R* (s čega i R^2 prepisuje *pravedni* 292 mjesto Bernardinova *pravadni)*, na prvi bi se mah reklo da je tu zbiļa *e* zamjenik poluglasu. Ali za *pravdeи* ne može se sumńati da je postalo onako kao i mnogi drugi pridjevi u našemu jeziku, t. j. izjednačivańem nastavka **-ьнъ** (i **-ѣнъ**) s nastavkom **-єнъ** n. pr. *molitreni*, *kletveni*, *sileni* itd. Teže je protumačiti *pravedan*, gdje bi trebalo zbiļa kazati da sasvim iznimice naše *e* stoji prema staroslov. poluglasu: Oblak je mislio da je možebit tamo *e* došlo u povodu za korijenom *-ved* (Arch. f. slav. Phil. XVI, 182), ali je to teško vjerovati. Moglo bi biti da se je tu stariji izgovor poluglasa u našem jeziku (koji je bio bliži glasu *e* nego li poznijemu *a)* utvrdio u puno *e*, kao što je možebit i u *nĕrâst* prema *nárast* (isp. Miklošićev Etymol. Wörterbuch s v. *ners-)*, gdje se je samoglasnik između *n* i *r* po svoj prilici isto tako sekundarno razvio kao u *narav.*

§ 16. U pogledu sekundarnoga *a* lekcionari se malo razlikuju od poznijega običaja. Jedno je, čim odstupaju od sadašńega govora, što ženske osnove na *-i*, koje u nom. sg. imaju sekundarno *a*, obično zadržavaju to *a* u instr. sg.: *misalju B.* 50. *R.* 241. 300, *bolizanju B.* 94, *boljezanju R.* 197, *bojazanju B.* 169, ali opet i *bojaznju R.* 202. (U *Z* slučajno nema ovakijeh obika). Tako imaju obično i stariji i mlađi spomenici XV.—XVII. vijeka, te je samo još iz jednog rukopisa, za koji se misli da je pisan XVI. vijeka, posvjedočeno jednom *mislju* (Daničić, ist. obl. 40). Tu je *a* bez sumńe zadržano prema nom. sg., da se ukloni grupa od tri suglasnika: *mislju*, *bolёznju* itd. S istoga je razloga zadržano *a* i u *nevestacu Z.* 76, *nevistacu B.* 176, dok inače to u nas redovno biva samo kod onijeh imenica na *-ac*, koje pred nastavkom imaju koju drugu grupu osim *št* — *zd* — *št* (isp. *vještac* — *vješca*, *čistac* — *čisca*, *grozdak* — *groska* itd.).

U drugijem prilikama *Z* i *B* odvajaju se od *R* i od običnoga štokavskoga govora. Tako prema stslov. **кѣдѣ** *Z* i *B* imaju uz običnije *gdi* katkada i *kadi* (isp. § 147), dok *R* ima samo *gdje.* Isto tako u *R* u dat. loc. sg. od *ja* konzekventno je provedena

analogija prema gen. i acc., dakle uvijek *meni* — *menje* prema *mene*. U *Z* naprotiv uz redovno *meni* (bez prijedloga) ima nekoliko puta prema stsl. мьнѣ i oblik *mani* (10. 16. 27 36), a taj je oblik — ali bez sekundarnoga *a*! — pravilo iza prijedloga: *va mni* 14. 22. 30. 39 (2). 40. 50, *u mni* 27. 50. 57 (6). 65(3). 78, *o mni* 15, *po mni* 33. 44. 50, samo što uz *ka mni* 11. 24. 31. 41. 50. 64. 68. 81 (2) s druge strane stoji i *k meni* 11. 27. 39. 45. 53. U *B* opet nalazimo redovno *meni*, i kad je zamjenica sama i kad je iza prijedloga, a stariji je oblik sačuvan samo iza prijedloga къ: *u mni* 64. 69. 70. 75. 76. 82. 115. 142 (2), *va mni* 16. 46. 151. 158 (2), i jednom iza къ: *ka mni* 74. Inače za oblik *mani* nije sigurno, je li se u ńega *a* razvilo direktno od poluglasa: ja bih rekao da je *mni* stariji oblik a da je *mȁni* tek tada nastalo, kad je ovaj oblik zamjenice *ja* (u povodu za [u pogledu akcenta također novijim] oblicima *tȅbi sȅbi)* postao dvosložan i dobio akcenat na prvom slogu. U instr. sg. ni *Z* ni *B* (a *R* po gotovo nikako!) nemaju oblika *manom* već samo *mnom: sa mnom Z.* 15, *B.* 70, *prida mnom Z.* 41. *B.* 152 itd. — Prema stsl. ваньй a sadašńemu *vȁpâj-vȁpâja* stariji je oblik bez sekundarnoga *a* u *vapja* (g. sg.) *B.* 176. — Za stsl. зълъ, kojega osnova u *Z* i *B* obično glasi *zal-* uz rjeđe *zl-*, treba uzeti da je *a* prešlo iz n. sg. m. u cijelu osnovu zbog ńene jednosložnosti; znamo da to isto biva i kod jednosložnih imenica. *R* ima prema štok. govoru (osim *zao)* samo *zl-* (primjer *zala* [293] nije siguran!). Isto se je tako *a* utvrdilo u osnovi i u *pritači B.* 40. 112, *pritačeh* 113 (uz *pričeh* 21).

§ 17. *Z* i *B* imaju *a* često na kraju prijedloga samo pred dvostrukim suglasnikom; tako redovno *oda*, *iza*, *prida*, *sa* pred *fs-(sf-): oda fsega Z.* 2. 6. *B.* 9. 12. 19. 21, *oda fsih Z.* 9. 11. 25. 28. *B.* 11. *oda fsakoga Z.* 29, *oda fsake B.* 8, *oda sfake B.* 199 *(od* je ovdje vrlo rijetko: *od fsake Z.* 1, *od fsega Z.* 61); *iza fsih Z.* 5. *B.* 164, *prida fsimi Z.* 16. *B.* 17. 72, *nada fsimi B.* 153, *sa fsom Z.* 11, *sa fsimi B.* 11 itd., pa i inače pred dvostrukim suglasnikom: *sa vladafci Z.* 21, *sa mnom Z.* 15. *B.* 36. 43 (2), *poda mnom B.* 25, *prida dnem B.* 104, *oda dne B.* 25, *oda sna B.* 1. 39, *oda zla B.* 32; rijetko u drugim događajima: *sa učenici Z.* 14, *sa Isusom Z.* 16. *B.* 161, *poda se B.* 25, *oba ńu B.* 89, a može ga i ne biti gdje bismo mu se nadali: (s) *Stipanom Z.* 3, (s) *strane* 7, (s) *slugami* 16 itd. *Z* i *B* razlikuju se u tome, što prvi ima vrlo često *ka: ka Rimḷanom* 1, *ka Titu* 1. 2,

ka Zudejem 5, *ka Ebreom* 2, *ka Isusu* 4. 11, *ka Irudu* 8 itd., a *B* ga ima rijetko: *ka fsim* 34 (2). 133. 144, *ka fsakomu* 67, *ka mni* 74, *ka Isusu* 21 itd., već redovno piše *k* i pred *k-g*: *k gospodinu* 5, *k Korintjanom* 20, *k kralu* 44, *k kim* 64, *k kući* 86 itd. — U *R* nalazi se od prilike kao u *Z* i *B* sekundarno *a* pred grupom suglasnikâ: *sa mnome* 277, *sa mnom* 281, *iza svakoga* 225, *iza sve* 319, *prida svijem* 118, *prida svijemi* 243, *oda sna* 99. 162, *oda svijeh* 133, *oda svakoga* 197, *odasvuda* 152. 236, *oda zla* 192. 233, *oda zlijeh* 153, *oda dne* 121. 223, *oda dva* 164, *oda tme* 276 itd., a slaže se s *B* što je i u njega *ka* vrlo rijetko: *ka svijem* 136, *ka Marti* 162, *ka vladaocem* 180, *ka Isusu* 146. 148. 175. 232. 255. 271. 283. U ovom pogledu vrlo je karakteristična osobina u *R* što uz prijedloge *k* i *s*, kada se nalaze pred riječju što počiňe sa samoglasnim, redovno piše još jednom taj samoglasnik uz prijedlog: *ki Ivanu* 101, *ke Ezaiji* 125, *ko ovcam* 111. 133, *ki Irudu* 115, *ki Isusu* 122. 131, *ko oksitu* 125, *ku ubogomu* 273, *ku učenikom* 319, *si Isukrstom* 106, *si Isusom* 175. 186, *so ovijem* 189. 305, *so oružjem* 175 (2). 186, *su učenici* 155, *su ufanjem* 220, *so očiju* 208. 259 itd.; pače i *ki Jezusu* 151. 194, *ki Jordanu* 317, *ku vladaocem* 259, *ke Helizeu* 146. 160, gdje su suglasnici *j* i *v* pomiješani sa samoglasnicima *i* i *u* (po staroj ortografiji oboje pisano bez razlike *i-u*), dok je u *Helizeu* možda *h* tek docnije dodano (isp. s. 81) a najprije bilo pisano *ke Elizeu*. Izuzeci su, osim gore nabrojenijeh primjera *ka Isusu*, vrlo rijetki: *k otaru* 234, *k idolom* 237. Što se pak jedan put nalazi i *kado one* 311, to je po svoj prilici samo pisarska griješka. Inače cijela ova stvar naravski nije g l a s o v n a već samo ortografska osobina. Dobro je pak znati da ovako ima i R^2: *so onimi* 201, *so obućom* 203, *sa Azarijom* 227. Prof. P. Budmani opomiňe me da se ova ortografska osobina nalazi i u Divkovića.

U prilikama, u kojim je prijedlog sastavljen s drugom riječju ujedno, u lekcionarima je od prilike kao i sada: *izabrani Z.* 24, *sabraše* 19, *obasja* 2, *izagnaše* 12, *sažganje B.* 21, *sagriši* 31. 32, *izagnaše* 45, *izagnal* 96, *razaspe* 43, *odaslafši* 51, *obastriše* 74, *razapeše R.* 188, *uzazna* 301 itd. Napose treba spomenuti glagol *ići*: u oblicima, koji postaju od korijena *šьd-*, redovno u sva tri lekcionara nalazi se sekundarno *a*: *izašad Z.* 22. *R.* 120, *izašadši R.* 195, *izašli B.* 2 (2), *izašla* 13. 31, *izašal* 30, *izašadče* 82, *izašao R.* 215, *odašla B.* 21. 83, *uzašli* 67, *uzašle* 79 itd., već ako je uz *šьd-* iz ostalijeh oblika pristalo *i-*: *izišad Z.* 17. *R.* 144.

176, *izišlo Z.* 25, *izišal* 28, *izišla Z.* 41. *R.* 160, *izišadče B.* 48, *odišal Z.* 19, *uzišal Z* 40. *B.* 30. 165, *uzišad R.* 290, *obišli* 301 (prema tomu i *išad R.* 234). Naprotiv u oblikâ, koji postaju od korijena *i-*, *id-*, u *Z* i *R* još se ne nalazi sekundarno *a: otidite Z.* 9, *iziti* 33. 76, *izide Z.* 1. 2. 4. 11. 32. 45. *R.* 107, *uzide R.* 107, *side* 116 itd. osim *saći R.* 304, dok se u *B.* miješa *i-* i *aj-: izide* 29. 30. 42, *uzide* 8. 32. 53 itd. i *uzajdi* 30, *uzajdimo* 3, *nadajde* 35, *izajti* 3. 4. 44, *sajde* 15, *sajdet* 129, *odajde* 168 itd.

§ 18. Prema stsl. **къ-**, **кь-** poznato je da u našemu jeziku ili suglasnik *v* ostaje sa sekundarnijem *a* ili bez ńega, ili se pak *v* pretvori u samoglasno *u*. Kako se sada govori, zna se da štokavci redovno imaju *u* a iznimice *va*, dok od čakavaca samo sjeverni sačuvaše *v*, a inače i sjeverni i južni miješaju *va* i *u*. Nego sva je prilika da su i dalmatinski čakavci imali u starije doba i *v* kao što ga sjeverni imaju. Iz starijih spomenika pisanijeh latinicom to je doista teško razabrati, jer oni glasove *v* i *u* bez razlike pišu istijem znakom, a za glagolske moglo bi se još posumńati da su se, gdje pišu *v*, povodili za crkvenom ortografijom Ali ima nešto, po čemu možemo barem za *Z* kazati da u ńega slovo *u (v)*, kada stoji prema stsl. **къ-**, **кь** , treba čitati baš *v* a ne *u*, naime to, što *Z* vrlo često mjesto takoga *u* piše i *f*, kao što i inače vrlo često piše mjesto običnoga *v*, dok mjesto samoglasnika *u* ni u kojoj prilici ne piše *f* (isp. § 78): *f kriposti* 1, *f to* 6, *fzimļe 8, fstani* 7. 8, *f novom* 15 itd. Za *Z* dakle ja uzimļem da se ovako *u (v)* redovno izgovaralo zbiļa kao *v*, ali može vrlo lako i to biti, da se uz starije *v* čulo i mlađe *u*. Naprotiv za *B* mislim da ńegovo *u* ove vrste treba i čitati *u*, jer u ńega nema primjera gdje bi mjesto takoga *u* bilo napisano *f*, premda inače i on vrlo često piše *f* mjesto običnoga *v* (isp. § 78).

Što se tiče zamjene staroga **къ-**, **кь-**, na prvi bi se mah reklo da se *v (u B)* i *va* bez razloga miješaju, ali kad se stvar pobliže pregleda, izlazi da za to ima dosta jak zakon: pod akcentom poluglas se je razvio u *a*, a u slogu bez akcenta nestalo ga je. Zato imamo i u *Z* i u *B*, kao uopće u čakavskom govoru, samo *vȁzda*, *vȁspet*, *vâni* — *vân(i)ka*, *vȁpaj Z.* 5. 76. 77, *vȁpaļ B.* 25, *vȁpiti*, *vȁzam.*[1] Amo ide i što se pored *vȁžgâni Z.* 88, *vȁžgîne* 88 (2) na-

[1] U Vukovu je rječniku zabiļežen akcenat *vàpiti*, *vàzam*, ali ja sam u Dalmaciji slušao *vȁpiti*, *vȁzam;* i Budmani piše u svojoj gramatici (s. 83) *vȁpiti*, *ȕpiti.*

lazi *vžiže Z.* 74, *vžgȁti* 88, premda ima i *važìžu Z.* 73. Prema gorńemu je pravilu i to, što se nalazi samo *vȃ-ń Z.* 81. 82. 90. *B.* 16. 49. 51. 55. 57. 79. 152, *vȃ-č B.* 193, a tako se mogu tumačiti i primjeri *va me Z.* 40. 80. *B.* 118. 145. 151. 152. 158 182 (uz *u me Z.* 14. 40), *va te Z.* 39. *B.* 4. 193, *va se Z.* 44 *va ńe* 31. 32. 43, jer je tu možebit od starine bio akcenat na prijedlogu (isp. Arch. f. slav. Phil. XVII, 195). Inače se *va* (uz *v-u*) nalazi još samo za prijedlog *vъ* pred grupom suglasnikâ: *va mni Z.* 14. 22. 30. 39 (2). 40. 50. *B.* 16. 46. 151. 153 (2), *va fsem Z.* 2. *B.* 34, *va fsih Z.* 26. *B.* 166, *va vsih B.* 9, *va fse B.* 185. 198 (2), *va fsakih Z.* 86, *va sni* 1. 8, zatim pred *v: va višńih Z.* 89. 93. *B.* 3. 8. 9. 25 itd., *va vike Z.* 5. 80. 81. *B.* 4. 6. 9 12. 20 itd. (uz *u vike Z.* 65), *va vaše B.* 198; drugi kakvi primjeri su rijetki: *va ńu B.* 32, *va Izraeli Z.* 50, *va ogań* 57, *va Isukrstu* 66, *va onih* 72, *va ime B.* 186 (2). 188. Napose treba spomenuti oblik *‚ufnidete‘ Z.* 22, jer je tu prijedlog dva puta zapisan, jednom kao *v* a drugi put kao *f,* tako da se čini kao da je drugi put nehote ispravljeno ono prvo. Vrlo je čudan oblik *vȁdrîmo (‚uadrimo‘) Z.* 22 mjesto *udrimo*, jer tu nije prijedlog *vъ* već *u;* tu se dakle etimološko *u* pomiješalo s onakijem *u* koje je postalo od *vъ*. Sličan je primjer u Zoranića *vägļeni (‚uagleni‘)* 27.

§ 19. *R* ima prema stsl. **къ-**, **кь-** svuda i uvijek *u* osim *vȁzda vâni - vânka, vȁs* (sav), u kojim je oblicima bez sumńe akcenat uzrokom što poluglas nije iščezao *(vȁs* zbog deklinacije ne bi mogao drugovačije ni glasiti!), kao što je i u *vȁpiti, vȁzduh* koji su oblici vrlo dobro poznati štokavcima. Što je pak u *R* redovno *upiti* (vrlo često) prema *vapiti* koje je u *Z* i *B,* možebit da treba uzeti da se je uz *vȁpiti* izgovaralo i *ùpiti* a u staro doba *upîti;* Vuk zbiļa ima u rječniku uz *vȁpiti* i *ùpiti* (u C. G.); a možebit da je stari akcenat bio *vъpîti - vȇpijem* (ispr. dvostruke oblike *vâš - vȁši* i *ûš - ûši*, koji sigurno kažu da je otprije akcenat bio *vâš - vši*). Isto tako vaļa možda protumačiti što uz *vazam* u *Z* i *B*, u *R* je uvijek *uzam;* vaļa da se je zbiļa nekad izgovaralo uz *vȁzam* i *ùzam (uzȁm);* inače, ako je **възьмъ** zbiļa u svezi sa **възати**, lakše je razumjeti da u kraju, gdje se govori *vazeti*, prevlađuje oblik *vazam,* a u kraju, gdje se govori *uzeti,* oblik *uzam.* U R^2 Bernardinovo *va* obično je mijeńano u *u: u* 172. 173, *uzmete* 120. 246, *uzmu* 120 *(vazmu B).* 202 *(vaze B), uzmemo* 120, *uzeše* 171, amo ide i *uzamše* 245 *(jamše B);* rjeđe je zadržano *va: vazmeš* 226, *vazmite, vazmi* 245. U pogledu dakle zamjene sloga *vъ - vь*,

naročito u *vzẹti*, *R* se slaže i s dubrovačkijem poveļama XIV. XV. vijeka i s dubr. prozaistima XVI. vijeka (Arch. f. slav. Phil. XVII, 23), a od ńih donekle odstupa samo što se tiče glagola *vzpiti*: dok *R* ima uvijek oblik *upiti*, B. Gradić ima redovno *vapiti*: *vapijući* lib. djev. 28, *vapila* 103, *vapile* 160 itd. Ali da se u Dubrovniku govorio i oblik *upiti* vidi se po tome, što ga ima i A. Gučetić pri kraju XVI. vijeka: *zaupi* roz Jez. 328.

§ 20. Samoglasnici *e* i *o*. — U usklicima *evo*, *eto*, *eno*, kako je poznato, miješa se u prvom slogu uz starije *e* i mlađe *o*, koje je udešeno prema *ovaj* - *onaj*. Nego se u tom poslu lekcionari ne slažu: *B* ima redovno *e*· *ero* (vrlo često), *eto* 200, a vrlo rijetko *o*: *ovo* 35. 50. 66. 111. 176, *oto* 88. 102. Naprotiv u *R o* je pravilo: *ovo* (vrlo često), *oto* 103. 106. 112. 114 (2). 115 (2) itd., *ono* 109. 152; *e* je u ńega izuzetak: *evo* 102. 132. 170. 179 (2). 199 (2). 205, 311, *eto* 177; zato i R^2 ima *ovo (evo B)* 201. 202, *oto (eto B)* 200. Vrlo je čudno što *Z* obično ima *eovo* (vrlo često), jedan put ima pače i *eov* (ov, ovaj) 16, ali ima dosta često i *o*: *ovo* 2. 7 (2). 8. 15. 22. 33 (2). 41 itd, *oto* 2, a sasvim rijetko i *e*: *evo* 44, *eto* 16. Oblik *eovo* nije inače nigdje potvrđen u našemu jeziku: teško je vjerovati da je tu sastavļeno *e* i *ovo*, a još mańe prilično istini da je pisańem *eo* naznačivan kakav osobit izgovor samoglasnika (muklo *e* ili što tako), jer *ovo* nije postalo od *evo* razvijańem glasa *e* u *o*, već je tu od *evo* odmah načińeno *ovo* prema *ovaj*.

Što u *B* ima *stepli* 57, *tepline* 100. 149 (u *Z* i *R* nema te osnove), to naravski nije nikakav prijelaz od *o* u *e* već stara dubleta prema *topl-*. Može biti da je isto tako i sa *grob* - *greb*, koje se miješa u *R* kao kod svijeh starijih dubrov. pisaca, dok *B* ima redovno *greb* a *Z* opet redovno *grob* osim *grebof* 18; ali budući da u ostalijem slav. jezicima nema oblika *greb*, može biti da je taj oblik postao tek u oblasti našega jezika u povodu za *grebem* - *grepsti*, a tada se i u *grob* - *greb* ne izmjeńuju glasovi već osnove. Prije će biti neki prijelaz od *e* na *a* u *učara B.* 141 mjesto *(j)učera*, kao što se i inače nalazi u čakavaca; prof. Jagić misli da je *učara* postalo od *učŗa* kao *četare* od *četŗe* t. j. prelažeńem samoglasnog *r* u *ar*.

E mjesto *o* iza mekih suglasnika redovno se nalazi u sva tri lekcionara; izuzeci su rijetki: *Zebedejom, Zebedejove Z.* 34, *biļovita R.* 100 (uz *biļevito* 242. 250. 274. 290. 316). Tragovi negdašńe mekoće grupe *št* vide se još u *tašte* (sg. sredńeg roda) *R.* 314,

navještevati 149. 189. 229, *navještevaše* 209, ali ima već i *navještovati* 136, *navještovaše* 209 gdje *o* stoji prema tvrdijem osnovama. — Od *o* biva muklije *u* u *tuko Z.* 3, *tukoje* 64. 67. 73. 80.

§ 21. Grupa *ję*. — Da u čakavskom govoru prema stsl. *ę* iza mekijeh suglasnika mjesto običnoga našega *e* stoji *a* to se odavna zna, ali je teško kazati, zašto je tu *a*, dok iza tvrdijeh suglasnika i u čak. dialektima imamo *e*. Po svoj prilici treba uzeti da se općeslav. *ę* izgovaralo kao otvoreno nosno *e*, jer se tako najlakše tumači, kako se iz ńega razvilo u slav. jezicima i *e* i *a* (isp. Arch. f. slav. Phil. XVI, 431); ali pored svega toga nije lako razumjeti, zašto se u čak. govoru (kao što i u češkom) od *ę* razvilo to *e* to opet *a*. — *Z* ima iza mekijeh suglasnika bez izuzetka *a: jati* i *prijati* (vrlo često), *obja* 35, *zajal* 94 *jazik* 14, *počati* (često), *počalo* (početak) 10, *počalu* 3 itd., *počatki* 68, *počatak* 87 itd., *začala* 39, *začata* 52, *často* 31, *časte* 51, *žađan* 9 (2). 14, *žađna* 9 (2), *žađamo* 57, *žađaju* 68, *žatva*, *žatve*, *žatvu* 60. *B* već miješa: u nekijem osnovama ima još redovno *a*, naime u glagolu *-jęti* (bez prijedloga nema ga u *B*): *prijati* (vrlo često), *najal* 19, *obujale* 10, *obujat* 12, *poja* 22, zatim u korijenu *žę-* (metere): *požati* 133 (2). 157, *požali* 120, *žatve* 19 (2). 49. 120. 121. 167, *žatvi* 49, *žatvu* 167, *žatalcem* 63, *žatelca* 134, *žatelicam* 19, pa u *językъ: jazik* 33. 69. 125. 130. 153 itd.; jedini su izuzeci: *žetva* 167 i *jezik* 5. U drugijem osnovama ima pojednako *a* i *e*: u *čę-* obično je *a* a rjeđe *e: počati* 23, *poča* 62. 63. 65. 68. 70. 71. 76. 78 (2). 85. 107. 129. 141, *počaše* 42. 66. 70. 71. 76. 77. 78 (2). 81. 83. 88. 94. 95. 107. 115. 119. 123, *počal* 86, *priča* 139, *začati* 3. 178, *zača* 142, 184, *začata* 160, a uz to *početi* 84, *poče* 2. 29. 49 (2). 58. 78. 113, *počeše* 27. 58. 102, *začeti*, *začela* 4, *začet* 13. 191, *začetje* 8, dok je u *počęlo* redovno *a* a u *počętьkъ* opet *e: počalo* 9 (2). 26. 86. 93. 100. 111, *počala* 9 28. 98. 119. 144. 177. 178, *počalu* 9, naprotiv *početak* 36. 39. 160. 185, *početka* 47, a iznimice samo *počela* 171 i *počatki* 185. Isto se tako miješa *a* i *e* u korijenu *žęd-: žaji* 195, *žajan* 29. 89, *žadna* 29, *žadni* 165, *žadnoga* 190, *žadnici* 97, *žajati* 48. 158 i *žeji* 20, *žedan* 17. 28. 62, *žedna* 28, *žedni* 5, *žednim* 189, *žejati* 48 (2), *žejaju* 171, *žejajući* 80. U *częstъ B.* ima samo *e: često* 20. 135, *čestu* 159. — Da je jednovito *a* zad. lekcionara starije od mješovitoga *a - e* Bern. lekcionara, o tome se ne može sumńati, a potvrđuje se i time, što i Zadranin Zoranić već miješa oba glasa: uz *jazik* 4. 67. 87 (2). 88 itd. ima i *jezik* 55. 67, uz *počah* 56.

počaše 47. 52, *začafši* 38 48 itd ima i *poče* 18. 21. 23, *početi* 18, *početak* 31. 41. 85 itd. a samo *česta* 17, *često* 30. Po svoj prilici mlađe je *e* došlo čakavcima od ńihovijeh susjeda, ikavskijeh štokavaca, u kojih je od početka *ę* redovno u svijem prilikama postalo *e*.

§ 22. Nego u *Z* i *B* nalazi se od česti i iza tvrdijeh suglasnika za *ę* drugovačiji refleks nego li bismo se nadali, naime u korijenima *klęk-*, *klę-* i *ględ-*. U prvome *Z* ima *ļa* i *la: pokļaknufši (‚pocglacnufsy‘)* 4, *klaknufši (‚clachnufsi‘)* 22, dok *B* ima samo *le: pokleknufše* 101, *pokleknufši* 142, ali i Marulić ima *klače* 50 (doista u rimu sa *stače)*. U druga dva glagola *Z* miješa *ļe* i *le: prokļeti* 9, *zakļet* 94, *zakļeta* 94 (2) i *prokleti* 10; pače (sigurno u povodu za *-kļeti) Z* ima i *prokļinani* 57, *zakļinam* 82. 85 (5), *zakļinanih* 85 uz *zakliňam* 94 (2); nadaļe *gļedanje* 57, *razgļedanje* 62, *razgļedanja* 67[1] i *pogledavši* 77. *B* naprotiv ima samo u *gļed-* obično *ļe: pogļedafši* 10, *ugļeda* 42, 89. 96, *pogļeda* 50. 82, *nagļedal* 75, *obgļedah* 80, *gļedajući* 114. 118 itd. a mnogo rjeđe *le: razgledafši* 53, *pogleda* 63, *gledajmo* 67, *gledajući* 79, *razgledala* 82 *pogledafši* 97. 172, *ugledaše* 103, *progledaš* 146, *pogledaš* 200; dobro je zabiļežiti da od tijeh primjera sa *le* samo su dva u *B*[1] *razgledafši* 53 i *progledaš* 146. U korijenu *kļe- B* ima samo *le: prokleti* 16. 28, *kleti* 165, *zakleta* 165 itd. — U *kļaknuti - klaknuti* bez sumńe je *a* isto onako postalo kao n. pr. u *jazik*, ali je svakako čudno da je to uz *прокластво, прокласта* Kuk. spom. 247 jedan od vrlo rijetkijeh primjera gdje se može konstatirati da je u čakavaca *a* mjesto *ę* iza tvrdog suglasnika. Slovenski jezik, s kojim se i inače u gdjekojim stvarima čak. govor slaže, ima također u nekim dialektima *a* za *ę*, ali je tada to provedeno gotovo konzekventno iza svakog suglasnika. Nejasno je i to, zašto u ova tri glagola *l* može omekšati: u slovenskom jeziku od *lę* biva samo *la (gladati, klati, klaknuti)*. Stoga ja baš i mislim da se nema ovdje uzeti da je *ę* postalo *ja* ili *je*, pa zato da je omekšalo *l* pred ńim, već je sva prilika da je ovdje u našemu jeziku grupa *k, g* + *l* pretvorena u *kļ - gļ*, jer sigurno nije puki slučaj da

[1] U sva tri primjera pisano je doista *- glie -* (a ne *- gglie -*), ali ja mislim da tu jednostavno *g* nije udvojeno, kao što n. pr. nije ni u ‚*uglienof*‘ 59, koje se ne može čitati *ugljenof* već opet samo *ugļenof*. Tako mislim da je i u *B*, premda je i tamo regbi pisano samo *- glie -*: ‚*vglieda*‘ 42, ‚*obgliedah*‘ 80; prof. Maretić je svuda uzeo u tekst *- glje -*.

je *l* pred *ę* omekšano samo iza guturala a ne kada je samo *(ležati, ledina, leća)*, kao što sigurno nije puki slučaj ni to, što nema drugih primjera za slogove *kle - gle*, gdje u čak. govoru *l* ne bi bilo omekšano. Po mojemu mišljenu to su dakle samo primjeri za omekšavanje glasova *l* i *n* iza guturala, koje se i inače može dosta često konstatirati u našemu jeziku: *gļežań, gńila, gńoj, gńusan, hļib* itd. (isp. § 74).

§ 23. *R* ima za *ę* svuda redovno *e* osim glagola - *jęti*, od kojega ima nekoliko (sastavljenih) oblika samo sa *a*: *prijata* 210, *obujalo* 233, *obujat* 241, *obujati* 242, *obuja* 258. Budući da se *prijati* nalazi i u ćirilskijem dubrov. poveļama XIV. i XV. vijeka (Arch. f. slav. Phil. XVII, 13), a ima ga i B. Gradić: *prijati* lib. djev. 73. *prija* 165. to ja ne sumńam da se tako zbiļa govorilo u Dubrovniku još u XVI. vijeku. Vrijedno je istaknuti da se u tome pogledu s dubrov. dialektom slaže i hercegovački (jekavski) i bosanski (ikavski), jer i u tamošńim listinama iz XIV. i XV. vijeka nalazimo *prijati* (l. l.). Zašto je u jekavskom i ikavskom dialektu štokavskoga govora baš samo u - *jęti* *ę* u starije doba postalo *a*, to se ne može kazati: to je opet nov dokaz da se u jeziku može koješta konstatirati koje se ne može protumačiti. — Premda je R^2 za dubrov. govor mnogo maņe pouzdani svjedok nego li R^1 i R^3, opet neće biti zgorega spomenuti da i on redovno mjesto Bernardinova *a* (= *ę*) ima *e*: *žetve* 120 (2). 226. 227. 264, *žetva, žetvu* 264, *poželi* 226, *žetvelicam (žatelicam B)* 120. *poče* 172 *početka (počala B)* 202, *jezik* 297 (2), *jezikom* 202, *jezici* 203, *ždni (žadnici B)* 200; zadržano je *a* samo u *priča* 249 (koje po svoj prilici nije dobro pročitano, jer je pisano ‚*priza*'), *od počala* 227, *ujati* 243, ali je opet jednom mjesto *prijaše* napisano *primiše*, a još jednom *obujati* je pročitano *objaviti* 227. Budući pak da *R* ima samo *kleknuti, kleti, gledati*, to R^2 prepisuje *gledati (‚gljedati' B)* 249.

§ 24. Samoglasnik *ě*. — *Z* i *B* redovno imaju *i* za *ě*, ali opet dosta se često u ńih nalazi i *e*. Tako sa *e* pišu uvijek oba spomenika *cesar, cesarovati, celov, celovati, celivati, zled, obećati*, gdje je svuda od starine *e* u čak. (i štok.) govoru sve do danas, zatim *sesti - sedem* (često), pa korijen *pě-: zape Z.* 17. 23. *B.* 72. 78 (2). 82. 87, *peti B.* 97, *petja* 101 (2), *petju* 18, *peteh Z.* 15. 17 (2). 22. 23 (2). *B.* 70. 72 (2). 76. 78 (2). 81. 82 (2). 87, i u osnovi *ļuběz-: ļubezan* (subst. fem.) *B.* 142. 164 itd., *ļubeznivo Z.* 8. Redovno *e* ima *Z* i u riječi *vera* i koje su od ńe postale

(vrlo često), zatim u osnovi *těles-: telesa* 18. 59. 66. 72, *teles* 88, *telesi* 84, *telesno* 92, nadalje u *pogibel* 14. 58, *pogibeli* 66. 75 (2); *obiteli* 2. 72. 73 (2). 76 (uz *obitili* 2); *susede* 42, *susedof* 44; *nevestu* 63, *nevesticu* 74, *nevestici* 76, *nevestac* 76 (3), *nevestacu* 76 (2). *B* u tijem riječima već miješa: B^1 piše pojednako *vera* itd. i *vira* itd. (oboje vrlo često), dok B^2 redovno ima *vira* itd. a samo iznimice *verovali* 114, *verno* 198, *vernih* 199 osim komada, gdje je služba za Cvijeti (str. 192—197), koji opet ima samo *e: verujemo* 192, *verovati, veru* 193, *verujućega* 195. I *B* ima doista redovno *teles-: telesa* 15. 63. 74. 166. 170. 184, *telesih* 189, *telesno* 22. 146, *telesnim* 183. 194, ali ima i *tilesa* 89, *tiles* 190, *tilesno* 199; u *obitěli* i *pogyběli B* ima samo *i: obitili* 8. 18. 19. 20 itd., *pogibili* 6. 20 (8) itd., pa tako i u osnovi *nevěst-: nevistica, nevistac* 23, *nevistaca* 16. — Opet u drugim riječima *Z* miješa *e* i *i: delo* 58, *dela* 59. 74. 80, *del* 1. 56, *deli* 50, *delih* 2. 63. 80 *delaju* 50, *delajući* 57 itd. i *dilo* 13. 14. 71, *dila* 3. 13. 30. 73. 74 itd.; *koleno* 14, *kolena* 4. 8. 41, *kolenih* 56 i *kolino* 53, *kolina* 6. 18. 22. 55 (14), *kolin* 16. 22. 48. 60; *leta* 32, *letni* 81 i *lita* 44; *mesto* 16. 35. 39. 60, *mesta* 2. 8 itd., pa i *premešćati* 1, i *misto* 11. 18 (2). 20. 22, *misti* 29, *mist* 9; *del* 51. 56, *delak* 31 i *dil* 74, *dilnici* 92; *stena, stene* 44 i *stine* 18; *zasedaše* (3 sg. impf.) 51 i *zasidajući* 70; *telo* 64. 69 (2). 81 (4), *tela* 13 (2), *telu* 76 i *tilo* 14. 15. 19 (3). 21. 25. 26. 30. 51. 74 (3). 75, *tila* 30. 58. 91. 94 (2); *cena* 47 i *cina, cinu* 17; vrlo često napokon miješa se u *Z e* i *i* u prijedlogu *prě-: predaše* 17, *predavaše* 30, *predraže* 37, *prerođen* 40 itd. i *pridragi* 1. 2, *pristrašiše, priroženje* 2, *pribivati* 51, *pristupil* 61 *pridati* 66, *pridobri* 77 itd. U svijem tijem riječima *B* ima redovno *i* osim jedan put *kolena* 57 i nekoliko primjera u službi za Cvijeti, za koju već vidjesmo da protiv običaja redakcije B^2, kojoj i ona pripada, ima redovno *vera: tela, mesto* 194, *prelipi, děla, děli* 195. Ekavski su oblici u *B*, kojim u *Z* nema paralele, *venčaci* 102, *svećali* 56, *svećaše* 142, pa opet u službi za Cvijeti: *(va fse) veki vekom* 192 i *presnih* 195; nego u *Z* nema riječi *věnačac* (a ni *věnac)*, ni *přěsan*, pa ni *svěćati* (ali ima *viće* 14. 16. 17 (2) itd.). Naprotiv vrlo je neobičan ikavski oblik *neprafdine B.* 141, jer je u našemu jeziku od najstarijega vremena nastavak *-ěnz* izjednačen sa *-enz*, pa je tu inače u svijem govorima uvijek *e*. Komad, što nam je ostao od *K*, odveć je malen a da bi se samo po ńemu moglo što izvoditi; ali čim se isporedi s istijem komadom u *Z*, vidi se da se u pogledu zamjeńivańa sta-

roga *ě* potpuno s ńim slagao. Za *ě* *K* naime piše također redovno *i*, ali ima nekoliko puta i *e*, i to u istijem riječima i na istijem mjestima, gdje je *e* i u *Z*: *telesa* 258 *(telesi Z)*, *telesam* 259, *mestih* 260. 261. 262, *vernih* 262. Novo je što *K* u nekijem molitvama, koje u *Z* nijesu prevođene s latinskoga, ima nekoliko puta *e* u *věkъ*: *va vek vikoma* 257, *na fse veki vek*, *na fse vik vek* 25', i osim toga *tebe (tebi Z)* 259. — Za *e* na kraju prilogâ isp. § 147.

§ 25. *R* je pisan jekavskijem govorom, ali opet i u ńemu ima dosta i ekavskih i ikavskih oblika. Redovno ima *R e* kao *Z* i *B* u riječima *celov*, *celovati*, *celivati*, *celunuti*, *obećati* i *zled*, pa u osnovi *těles-*: *telesa* 166. 178. 193. 317. Osim tijeh primjera nalazi se još samo *bdenju* 121 i *odeće* 184, a obično je *bdjeti* i *odjeća*, pa zato ne sumńam da su to samo pisarske griješke. Za *e* mjesto *ě* iza *r* u kratkim slogovima isp. dale § 36, a za *e* na kraju riječi u prilogâ isp. § 147. — Ikavski oblici u *R* (izuzevši R^2 koji će se napose spomenuti) mogu se skupiti u nekolike grupe: 1) Bez izuzetka ima *i* pred *o*: *dio* 140, *Žudio* 150, *pogubio* (погыбьль) 174, *pogibio* 180, *ispovidio* 101 (2), *hotio* 142, *sio* 169. 287, *želio* 187, *dionik* 155, 159, *razdione* 144, *žudioski* 102 itd. 2) Pred *j* ima i *i* i *ie*; samo je *i* u *grijati* i *sijati*: *grijući* 182, *grijahu* 191 itd., *usije* 241 (2), *sije* 277 itd. i u komparativu; u drugijem se prilikama naprotiv miješa: *smijejati* 258. 319, *hotjejte* 207, *htjejte* 124. 136. 168, *razumjejući* 144, *razumjejte* 148. 268, *umjejući* R^2 202, *imjejući* R^2 248, i *smijati* [273], *hotij* 257, *razumiju* 122, *razumijuće* 242, *razumijući* 250.[1] 3) Redovno je *i* u slogu *prě-*: *primudre* 109, *pristarani* 153, *prižalosna* 181, *pritilo* 129, *pritilijeh* 129 (2). 169, *pritilosti* 142 143, *pribivalištu* 167, *pristanka* 136, *pridam* 123, *prista* 127, *privario* 143, *prid* 100. 102 (2). 108. 110 itd., *přida* 118, *priko* 155, *prima* 311, *priz* 237, *prizime* 262, *prístoljem* 110 (2), *prístolja* 129 itd. (često a uvijek tako), *prívari* 304; *je* se nalazi samo u *prjed* (često) a redovno u *prjeđe* 106. 141. 142 (2) itd., pa još u ovijem primjerima: *prjedragi* 311 (2), *prjedraga* 214, *prjedanje* 148 (2), *prjestrašiti* 206, *prjestrašiše* 221, *prjeko* 101, *prječe* 296, *prjetekoše* R^2 200, zatim nekoliko puta u *prjepovijedati* koje stoji mjesto *pripovijedati* (isp.

[1] Što jednom ima napisano i ‚*proljieje*' 185, mislim da se ima čitati *prolije* a ne *proljeje*, t. j. da je slog *je* griješkom dva puta zapisan, jer je u našemu jeziku od najstarijega vremena u svim govorima (i u ekavskom!) *i* iz infinitivne osnove prešlo i u osnovu sadašńega vremena.

§ 37). 4) Redovno ima *i* osnova - *vědě* - u *ispovidjeti*, *povidjeti*, *pripovidjeti*, *spovidjeti*, *zapovidjeti* (vrlo često), ali opet i tu je u sadašńemu vremenu *-vijem* (isp. § 130), a i od priloga *vědě* (zaisto) uz *vidjem* 161 ima i *vjede* 206. 5) Na kraju riječi u prilogâ: *gdi* 115. 124 (3). 164. 175. 209. 211 (2). 240. 266. 275. 295. (uz obično *gdje)*, *ordi* 105. 230. 259 (2). 273 (uz *ovdje* 110. 119. 120 itd.), *ondi* 127. 170. 179. 233. 259 272. 292. 295 (uz *ondje* 111. 124. 131 itd.), *svudi* 111 (uz *svudje* 218. 224), *njegdi* 127, *kudi* 288 (uz *kudije* 127. 138), *godi* 127. 137. 140. 147. 148. 256. 266. 301. 319 (uz *godje* 127. 148 itd.), *doli* 128. 182 (uz *dolje* 223), *gori* 204. 271 (uz *gorje* 194. 233). 6) Dosta se često nadaļe nalazi *i* u glagolskijem oblicima koji na kraju osnove imaju *ě*: *pozrivši* 182, *pozriv* 238, *hotiti* 283. 295, *hoti* (aor.) 2. 1, *hti* (aor.) 252, *dogorilo* 258, *izgoriti* 297, *vidih* 116, *vidi* (aor.) 209. 211. 233, *vidismo* 109. 129 (2). 211. 230, *vidiv* 160. 187. 255. *vidivši* 100. 162. 169. 236. 239. 267. 272, *vidivše* 182. 183. 239, *želih* 185, *živiti* 125. 234. 239, *živit* 133. 190, *oživi* (aor.) 161. 179, *sjediti* 260 (2), *nenaviditi* 117, *zapovidi* (aor.) 174. 180, uz koje se oblike može spomenuti i *psovim* (spovijem), *psovi* 296, *razumi* (razumije) 255, pa i *biše* (impf.) 111, *bihu* 108, *sjediše* (impf.) 181, *priniše* [153], *vidinja* 122. 7) Osim toga još su ovi ikavski primjeri u *R*: *brìme* 284, *tribuje* 301, *prićnami* 258, *pri* (prije) 233. 296 (2), *člov'k* 108. 211. 293 (2), *človičanski* 260, *srjedovično* 113, *svìt* 191, *svìtom* 273, *neviran* 257, *svît* 107. 167. 211 (2). 301, *gniv* 136, *razgnivnika* 236, *svist* 170, *sfišću* (svijestim) 289, *mìru* 290, *smirnoga* 195, *priciniše* [176], *priciń̂enije* 300, *scinite* 234, *sciń̂eni* 290, *bilijemi* 287, *dilaju* 290, *dìlâ* 294, *tiń̂e* 118 *tine* 125, *obitili* 307 (2). 311, *obitilju* 190, *pogibili* 258, *lip* 183, *slidi* 295, *slidite* [136], *slize* 290, *posli* 296, *prominiš* 108, *zamiń̂enje* 295, *nikoje* 290 (3), *sidši* 296, *didnici* 235. — Vrijedno je spomenuti da napose R^3 ima samo ove ikavske oblike: *zapovidje* 228, *prid* 262. 263. 288 itd. (uz *prjed* 292. 302), *ondi* 308. 309 (2). 317 (uz *ondje* 309), *doli* 216, *gdi* 301. 308. 300 (3) (uz *gdje*), *godi* 263 (2). 317.

R ima i takovijeh jekavskijeh oblika, koji su docnije (u Dubrovniku) zamjeńivani drugijem: 1) Redovno ima *je* iza *r* u kratkim slogovima: *krjepos* 102, *krjeposti* 100. 102. 106. 108 itd., *brjemena* (= ‚vremena' i ‚bremena', često), *grješnik* (vrlo često), *mrježa* 208, *mrježu* 208 (2), *strjehu* 118 225, *vrjeću* 126, *vrjeće* 165, *potrjebami* 117, *potrjebno* 111. 112. 115, *potrjebuju* 116, *pocrjepao-*

nika 150, *pocrjepati* 151, *srjednik* 239, *isrjed* 131, *nasrjed* 127. 129, *odsrjed* 127, *posrjed* 101. 110, *usrjed* 131, *u naprjedak* 131, *ukrjepeni* 293, *rježu* 266, *obrježu* 114, *urjeza* 175. 181, *srjesti* 290, *srjete* 160, *uvrjeđuju* 210 itd. itd. Vrlo je malo primjera sa *e*: *bremena* (vrěmena) 174, *grešnica* 169. R^2 246, *mreža, mreže* 208, *obrezanja* 221, *vrećice* 186, a još je rjeđe *i*: *brîme* 284, *tribuje* 301. 2) Bez izuzetka ima *je* u čestici *ně-*: *njeki* 113, *njekoji* 123. 132. 134, *njekoliko* 113, *njekada* 108. 152 itd. itd.; *R* ima *je* i u *vijenac* 177. 182. 192 (2), pa još u ovijem oblicima: *porijez* 314, *osvjen* 122, *osvjeń* 121, *sjemo* 257. R^2 244, *koljebajući* 100.

§ 26. U R^2 nalazimo u glavnome isto što i u R^1 i R^3: ikavski oblici Bernardinovi redovno su zamjeńivani jekavskijem, pa tako i oni ekavski oblici u *B*, gdje je *e* = *ě* n. pr. *sjede* 171 *(sede B)*, ili gdje je *e* shvaćeno kao *ě* n. pr. *korijen* 184 *(koren B)*, *odnijeti* 227 *(odneti B)*; sa *e* ostaje bez promjene samo *telesa* 264. 272. 299. Ali opet dosta često zadržano je Bernardinovo *i*; redovno to biva pred *o* i u slogu *prě-*: *zapovidio* 173, *htio* 285, *prihini* 105, *pribiva* 172, *sprîda* 173, *pridan* 184. *privjernoga* 200, *prîko* 202, *primjestim, pritilosti* 244, *prisvijetle* 264 itd., a jekavski su oblici samo *prjetekoše* 200, zatim *prjed* 202. 226 (2). 227. 264, *prjeđe* 200. Pred *j* i R^2 miješa *je* i *i*: *umjejući* 202, *imjejući* 248 i *imijući* 248, *htijte* 244. Često su sačuvani ikavski oblici u glagolskijem osnovama: *dažditi* 172, *viditi* 184. 247, *vidismo* 184, *vidi* (aor.) 245, *poželismo* 184, *hoti* (aor.) 184 (2), *prostri* (aor.) 200 249, *živit* 200, *zapovidi* (aor.) 203. 245, *nenavidil* 247, *oblići* 314, *ni* 104. 112 (2), 291 (2), *bihomo* 112 (2), *biše* (impf.) 244. 248 (2). 249, *bihu* 112. 171. 248. 264, *tonihu* 200, *gredihu* 264, *razuminje* 244. Osim toga zadržano je *i* još u ovijem oblicima: *rič* 101, *riči* 245, *pokripite* 103, *grih* 314, *griha* 105. 314, *sride* 105, *vrime* 246, *crikva* 299, *kripost* 314, *čovik* 105. 120. 270, *čovičanski* 270, *svitlinom* 105, *osvitlaj* 172, *svitilnaci* 248, *odvitnici* 112, *uvit* 227, *segasvitńih* 112, *svît* 171. 283. 291 (3), *svîta* 291, *svîtu* 283, *razgovito* 244, *vikovńi* 246, *vičńim* 248. 279, *svist* 248, *svît* 292, *zvizd* 298, *spovidati, navisti* 299, *cića* 104. 279, *sime* 184, *simenom* 299, *posici* 248, *sidjeli* 245, *dîle* 244, *dîl* (djêlâ) 248, *gdi* 172. 244. 264 (2). 314 (2), *pogibili* 105, *obitili* 119, *didić* 112, *udiditi* 279, *zamirki* 120, *nesmîrnom* 226, *zamirit* (zamjeran) 246, *licimire* 249, *nimi* 244, *gniv* 245, *gniva* 247, *poslidńi* 246, *slizal* 314, *uspini* 244. — Iza *r* u kratkijem slogovima R^2 ima redovno *je*: *srjedu* 104, *vrjemena* 112 (3), *posrjed* 119, *krjeposti* 120, *grješnica* 169,

vrjela 280 itd., a izuzimļu se samo primjeri *grešnica* 246 i *kripost* 314.

§ 27. Vrijedno je da se vidi, kako se naša tri lekcionara u pogledu zamjeńivańa staroga *ě* slažu ili ne slažu s najstarijim našim primorskijem pjesnicima. Zadranin Petar Zoranić (rođen god. 1508.) u svojim *Planinama*, koje su štampane tek god. 1569, ima dosta često ekavske oblike: redovno ima *e* u zled *(zled* 16), cesarica *(cesaricu* 11), obećati *(obeća* 51), celivati *(celivajući* 41), celunuti *(celunu* 51), zatim u korijenu pě-: *peh* 20, *pete* 30, *petje* 3, *petja* 3. 4 itd., *petch* 81, u korijenu sěd-: *sedoh* 7. 17, *sesti* 17 itd., *sused* 47, *suseda* 37, *susedu* 28, *susedof* 49, *susedo* 88, *susedńih* 33. 82, *prisusedih se* 71, u osnovi těles-: *telesne* 94, nadaļe u deklica: *deklica* 10, *deklicu* 12, *deklic* 3. 6 itd.; devojka: *devojko* 5, *devojak* 3. 86 (ali *divice* 74); venac: *venac* 43 (3). 51, *vencu* 60, *venče* 19, *venci* 43 itd.; ļubezan: *ļubezan* 32. 60. 63; bolezan: *bolezan* 32. 60; nesmeran: *nesmeran* 5, *nesmerna* 7, *nesmerni* 15 itd.; prez: *prez* 3. 7 itd., *prezkorisno* 3; svećati: *sfećaše* 25, *sfećaf* 78. Vrlo se često nalazi i veran i prijedlog pre-: *verno* 8. 9. 21, *vernost* 9, *veruju* 11 itd., *neprestaloj* 6, *pretrudiše* 10, *prepravni* 27, *prehitreni* 77 itd., ali opet ima i *vira* 28, *viru* 74, *neviru* 16, *pristanka* 7 (2), *prislatka* 10. Osim toga ima još pojedinijeh ekavskijeh oblika: *sled* 8 (u rimu sa *led), ujed* 8. 16 (u rimu sa *zled), obe* 10. 39 (2). 77. 83, *jinem* (dt. pl.) 44, *nezmerne* 85, *pred* 50, *ni treba* 15, *zapovedi* (iussit) 44, *imenja* 65 (u rimu sa *smiļenja), vreju* 29[1], *sfude* 22 (u rimu sa *bude), kude* 40. 48. 51, *tude* 48. 51.

Marulić ima maňe ekavskijeh oblika od Zoranića. U ńegovoj *Juditi,* koja mu je sama štampana za života, redovno se nalazi *e* u peti: *peti* 52. 62, *pet* 7, *ope* 47 (ali *pitje* 52 u rimu sa *žitje!);* sed-: *sede* 8, *posede* 16, *podsedoše* 69. 71, *obsedoše* 71 itd., pače i *sedeći* 28. 46; telo: *telo* 42, *telu* 32. 61, *telja* 58; prez: *prez* 10. 11. 15. 16 itd., *preza* 8, *prezdanje* 36, *prezpravdja* 24. Redovno je *e* i u vera i pre-: *vera* 34, *verna* 11, *vernike* 61, *verovat* 44 itd., *preohologa* 3, *presvetoj* 7, *premogu* 24, *prevridili* 24, *premaliti* 3. 12 itd., ali se nalazi i *i*: *viru* 5. 6, *virni* 62, *iznevirenjem* 33, *privraćajući* 3, *priporučenje* 3 itd. Koji se ekavski oblici još nalaze,

[1] U originalnom je izdańu ‚*ureyuyu*', koje mislim da treba čitati *vreju ju* a ne *uvrejuju* (već ako treba čitati *ureju ju,* isp. Berichte der Balkan-Commission I, 22).

ti su svi — osim *ovde* 21 i *s obitelju* 71 — u rimu: *beli (+ faćeli)* 12, *nesmerne (+ preverne + operne)* 13, *nesmerna (+ Oloferna)* 40, *železni (+ bodežni)* 13, *kada gode (+ hode)* 15, *obeda (+ zgleda)* 38, *tezmi* (i. pl. od *taj) (+ knezmi)* 38, *spovidenja (+ govorenja)* 49.

§ 28. Za dva najstarija dubrovačka pjesnika, Š. Menčetića i G. Držića, dovoljno je poznato da miješaju jekavske i ikavske oblike, ali se po sačuvanijem rukopisima ne može sigurno kazati, kako su baš u svakom slučaju napose oni sami pisali, jer se iz tijeh rukopisa vidi da su prepisivači koješta miješali, budući da se u rimu često puta nalazi jekavski oblik gdje bi trebalo da je ikavski, a i obratno ikavski oblik gdje bi trebalo da je jekavski; sva je prilika dakle da su prepisivači i drugovdje miješali, kako je ńima bilo draže ili običnije. Nego naravski ne možemo stoga posumńati da su Menčetić i Držić doista miješali ove dvije vrste oblikâ, jer inače ne bismo zacijelo nalazili to miješańe već u najstarijemu rukopisu koji je god. 1507, još za života obojice pjesnikâ, pisan od istoga Nikše Rańine, od koga imamo i lekcionar. Neprilično je i to, što je za izdańe pjesama ova dva pjesnika prof. Jagić morao uzeti kao osnov ne taj Rańinin rukopis već druge koji su od ńega mnogo ispravniji ali i mnogo mlađi (biće iz kraja XVII. ili iz početka XVIII. vijeka): Rańina je naime isto tako nemarno i besmisleno prepisivao Menčetićeve i Držićeve pjesme kao što je i lekcionar. Koliko se dakle može razabrati po tekstu, koji je u glavnome udešen po tijem boljim a mlađim rukopisima, vidi se da su Menčetić i Držić mnogo češće pisali ikavske oblike nego li jekavske. Pri tome nije vidjeti da su se držali kakvog načela ili pravila, već se ista riječ u istom obliku može naći kad po ikavskom a kad opet po jekavskom izgovoru. U ńihovu pogledu treba se zato stegnuti na neke pojedine stvari a ostaviti na strani glavno pitańe, kako stoje jedni prema drugijem ikavski i jekavski oblici.

U Menčetića i Držića redovno se nalazi ekavski *celov* itd., *zled, telesa* 164. 168, a osim toga dosta često ima *e* u venac: *venče* 10. 25. 53. 58 itd., *venčac* 4. 21. 27. 49 itd., i u veran: *vernu* 41, *verno* 157, ali su tu već običniji ikavski i jekavski oblici: *vire* 54. 56. 60, *virne* 94, *virno* 131, *virovat* 116, *viruju* 121 itd., *vjeru* 133, *vjerna* 102, *vjerovat* 121. 122 itd Pred *j* može biti također *je: htjej* 10, *htjejte* 403. 404 406, *hotjejte* 403 itd. U slogu *prě-* pravilo je *i*, ali opet ima i *predam* 46, *pred* 402 (u Rań. rkp.). *prijekor* 483 (u Rań. rkp.), a redovno je *prjeđe* 93. 128. 139. 215.

270 (2). 494. 508 itd. U kratkijem slogovima iza *r* nalazi se trojaki izgovor: ikavski, ekavski i jekavski; ona prva dva pravilo su u mlađim rukopisima, u kojim se vrlo rijetko nalaze jekavski oblici n. pr. *srjetat* 143, *nesrjeće* 309. 314, osim u riječi *krjepost* gdje su dosta česti: *krjepos* 13. 14, *krjeposti* 11, *krjepostju* 19 itd. U Rańininu rukopisu naprotiv vaļa da su pored ikavskijeh i ekavskijeh oblika dosta česti i jekavski; barem se u kritičkijem napomenama k akademijskomu izdańu i u onijem pjesmama, koje su sačuvane samo u Rańininu rukopisu, nalaze još ovi primjeri: *brjemena* 125 *(vrimena* drugi rkp.), *brjemenom* 467 (4). 468 (6) itd., *vrjemenom* 438, *razrježem* 127, *potrjebno* 106 (v. Maretić, ist. hrv. prav. 9, drugi rkp *potribno), nesrjeća* 421, *nesrjećnu*, *-ćni, -ćne* 464 itd., *srjeće* 397, *srjeći* 442 itd., *drjeven* 427, *krjepko* 438, *krjepčije* 439, *pozrjeti* 158. 475, *nazrjela* 487, *strjelice* 475. 480 (uz *strelice* 411. 480 [3]), *susrjeta* 470.

§ 29. Budući da su dubrovački pjesnici do Gundulića pod jakom sumńom da su pisali od česti ili većinom ikavski ne prema pravomu dubrovačkomu govoru, potrebito je da se osvrnemo na prve proizvode dubrov. proze iz istoga vremena. Najstarija je stvar s te strane ćirilski zbornik, iz kojega je prof. Jagić izdao nekoliko komadâ u svojim *Prilozima k hist. kńiž.* Sam pisac toga rukopisa zapisao je na ńegovoj zadńoj strani da, 8 Дубровнику бии изписано ѡвои либро' i to god. 1520. Ali je li pisac bio Dubrovčanin? Ja ne mislim da je bio g r a đ a n i n, jer tada ne bi sigurno pisao ćirilski, već negdje iz okolice dubrovačke, za koju se može pouzdano potvrditi da se u ńoj redovno pisalo ćirilski, dok nije i u ńoj preotela mah latinska azbuka koja je u samom gradu uzeta za novu kńiževnost na narodnom jeziku (isp. Arch. f. slav. Phil. XVI, 330. 331). Da je ćirilica još u XVI. vijeku upotrebļavana u dubrovačkoj okolici, vidi se po tome, što je tamo Bernardinov lekcionar dva puta u tom vijeku prepisivan ćirilski. Sudeći naime po promjenama u jeziku, koje su pri tome čińene, može se slobodno uzeti da je negdje oko Dubrovnika prepisan koliko ćirilski lekcionar što ga prikazuje prof. Leskien u svojoj raspravi *Das dalmatinisch-serbische cyrillische Missale romanum der Leipziger Stadtbibliothek*, toliko drugi ćirilski rukopis koji se čuva u biblioteci fratara bijelijeh u Dubrovniku i o kojemu je napisao sitnu vijest prof. M. Milas u 33. broju *Vijenca* od god. 1893. Da je pisac zbornika od god. 1520 bio Dubrovčanin u širem smislu, vidi se — osim po jeziku — po ńegovoj biļešci gdje govori o *‚овомуи*

нашемꙋ градꙋ дубровникꙋ (Prilozi 4)'. I ako dakle ne mislim da je pisac zbornika bio Dubrovčanin iz samoga grada, opet držim da se svakako mora uzeti da je bio iz dubrovačke okolice, pa je zacijelo dobro da se vidi, kako se u početku XVI. vijeka izgovaralo *ѣ* oko Dubrovnika. Za taj je posao ovaj zbornik zgodniji od ona dva ćirilska lekcionara, jer on nije prijepis dalmatinske kńige, već je od česti (možebit i originalni) prijevod s talijanskog a od česti je prepisan sa starijih ćirilskijeh (i glagolskijeh?) rukopisa. Nań se treba u prvom redu obazirati, što je i vremenom bliži Menčetiću i Držiću nego li su dva lekcionara; jer je lekcionar, što se čuva u Lipskom, prepisan po svoj prilici s drugoga izdańa Bernardinova[1], dakle ne prije god. 1543, a i drugi, što se čuva u Dubrovniku, teško će biti stariji.

Dubrovački zbornik, što se tiče zamjeńivańa staroga *ѣ*, u glavnome dobro se slaže s Rańininijem lekcionarom: piše dakle gotovo uvijek jekavske oblike, ali opet i on ima redovno *i* u osnovi -*vědě*- n. pr. *повидие* 24, *заповидие* 55, *ненавидиень* (4 str. predgov.) itd., ali u sadašńem vremenu *повие* 77. Bez izuzetka je *i* pred *o*, pa zato i *срио* 83; naprotiv pred *j* ima (možebit slučajno) samo ove jekavske oblike: *разꙋмиеи* 17, *насмиеꙗ се* 20, *смиеи се* 74, *проꙋмиеи* 81, dok se u slogu *prě*- miješaju oba izgovora: *придобити* 9 (2), *притарпиети* 11 (2), *прибивалища* 13, *пристолие* 22. 23, *присветомь* 17, *примꙋдри* 73. 83, *придь* 15. 78 itd. i *приение* 55, *присстꙋпи* 56, *приекраснога* 14, *приедраги* 23, *приемꙋдрости* 74 (2). 83, *приеће* (prjeđe) 22, *приедь* 56 (5), *приеко* 22. 77 itd. Inače su ikavski oblici vrlo rijetki: *гди* (pred *ю*) 24, *ниегди* 83 (uz *ниегдие* 83 [3]), *хливꙋ* 78[2], *гривь* (na str. 4 predgovora), ako je doista griješkom napisano mjesto *гнивь* a ne stoji mjesto *кривь*. Što se pak osim *целиваше* 24 nalaze još neki ekavski oblici: *повећь* (povjeđ) 18 (uz *повиећь* 19 i *повиећ* 24), *веде* (zaisto) 24, *пленише*, *повелениемь* 56, *месеца* 57, *веħа* (consilium habuit) 80, — treba bez sumńe odbiti na to, što baš ovi komadi zbornika, u kojim su ti ekavski oblici, i inače imaju dosta oblikâ crkvenoga jezika,

---

[1] To mislim po tome, što se u ńemu tekst ondje, gdje imaju razlike među prvijem i trećijem izdańem Bernardinovijem (koje su sve pobiļežene u Maretićevu izdańu), negdje slaže s prvijem a negdje s trećim izdańem.

[2] Ova riječ dubrov. prepisivaču bez sumńe nije bila poznata već ju je uzeo iz kńige koja je najprije pisana negdje na sjeveru u kojem kajkavskom kraju (isp. Jagićevu napomenu na str. 81 *prilogâ*).

s kojega su ti komadi prerađeni; zato mislim da tako treba tumačiti i primjere *предь* 56 (2). 57 i *преставлениемь* 56. U kratkijem slogovima iza *r* osim *предобити* 9 bez izuzetka je *je: крепость* 10. 11. 12, *потриебе* 12, *грiешници* 14, *несриебне* 16, *зриеза* 83 itd.; isto je tako bez izuzetka *je* u *ně-*: *нiеколико* 6, *пiеколицiехь* 10, *нiеке* 13 itd.

§ 30. U nizu dubrovačkijeh pisaca, koji su prozom pisali, prvi je Šiško Đorđić, za kojega Appendini tvrdi (II, 323) da je živio u početku XVI. vijeka i napisao nekakav molitvenik koji je tek god. 1611 štampan u Rimu: koliko se zna, od te knige nije nam sačuvan ni jedan egzemplar. I od drugoga Dubrovčanina Anđela Martini, koji umrije oko god. 1520, doprla je do nas samo vijest u Farlatija (VI, 17) da ‚officium s. Hieronymi illyrico idiomate donavit'. Tako izlazi da je najstarije, što je u prozi sačuvano u dubrov. književnosti, komedije Marina Držića, između kojih znamo n. pr. da je *Dundo Maroje* napisan god. 1550 a *Skup* god. 1555. Te su nam komedije sačuvane u jednom jedinom rukopisu, za koji izdavač Držićevijeh djela, prof. Fr. Petračić, nije mogao da odredi, u koje je doba od prilike pisan. Sudeći po tome, što je u njemu često zadržan jekavski izgovor u kratkijem slogovima iza *r*, ja bih rekao da bi mogao biti dosta star, ili da je vjeran prijepis takog starijeg rukopisa. Svakako jedno s toga, što ne znamo sigurno, kada je pisan Držićev rukopis, a drugo s toga, što je Držić bio i pjesnik te kao takav bio pod uticajem pjesničkoga govora, ja ću se radije obazreti na djela Bazilija Gradića, tim više što je Gradić i nešto stariji od Držića: Držić naime vaļa da je rođen poslije god. 1520 (isp. *Stari pisci hrv.* VII, v), dok je Gradić već prije god. 1530 bio kaluđer (benediktinac) (Appendini II, 87). Od njega su nam sačuvana dva djelca, koja su zajedno štampana god. 1567, *Libarce od djevstva i djevičkoga bitja* i *Libarce veleduhovno i bogoļubno od molitve;* god. 1565 štampan je njegov *Krstjanski život* (Lib. djev. 3. 58), ali nije sačuvan.

Gradić piše gotovo čisto jekavski, ali redovno ima *i* ispred *o*, zatim u komparativu ispred *j*, u osnovi *-vědě-*, u slogu *prě-* n. pr. *prilegajte* lib. djev. 6, *privari* 10, *pričisti* 12, *pristolje* 39, *prikor* 46, pa zato i *prid* 25. 39 (2). 47 (2). 48. 49 (2) itd., *priko* 25. 26. 48 (2). 67 itd.; jedini su izuzeci *ispred* lib. vel. 14. 16 (2), *pred* 32, *pretilosti* 71 (za *prětyl*ъ drugoga primjera nema). Inače pred *j* miješa se *je* i *i*: *razumjejte* lib. djev. 42, *razumjej* 175, *dvijeju (‚duicuh')* lib. vel. 61, *razumijući* lib. djev. 20. lib. vel. 25,

umijući lib. djev. 55, *hotijući* lib. vel. 30 itd. Još se dosta često nalazi *i* u prilogâ: *gdi* lib. djev. 19 (3). 74 (3), *di* (ispred *je)* 29 (uz obično *gdje-dje)*, *ovdi* 8. 14. 18. 21. 30 itd. (uz *ovdje* 7. 18 [2]. 19. 30 itd.), *ondi* 29. 79 (uz *ondje* 17. 29 53), *godi* 5. 32. 47. 50 (uz *godjer* 36), zatim u glagolskijem osnovama: *nenavidit* 13, *ućutili* 36. 114, *ućuti* (aor.) 172, *ćutili* 109. 174 (2). 185, *ućutih* lib. vel. 5. 60, *ćutiće* 60. U drugijem su prilikama ikavski oblici vrlo rijetki: *neprociňeno* lib. djev. 27, *divičkom* 29, *divici* 49, *odiļovaše* 30, *razdiļena* 41. 44, *misec* 82, *grihu* 127, *brime* 133, *niste* 145, *virnijeh* 174, *cić* 43. lib. vel. 19 (2). 21 (2). 23. 40. 76, *kripostih* 75[1]. — U kratkijem slogovima iza *r* Gradić ima redovno *e*: *napredak* lib. djev. 3, *potrebovat* 6, *sredovitim* 9, *obrezavši* 25, *grešnicu* 43, *grešniku* 61, *bremena* (oneris) 44, *nesreći* 61, *crepļu* 65, *nasred* 75, *zrela* 78, *mreže* 139. U osnovama *vrěmen-* i *krěp-* (naravski samo u oblicima gdje je slog kratak!) za čudo je što između jednog i drugog djela Gradićeva ima neka nesuglasica: Libarce od djevstva ima redovno *e*: *vremena* 15, *vremenite* 14, *vremenitoga*, *bremenitoj* 141 itd., *krepos* 49. 59, *kreposti* 18. 54. 56. 58, *krepostan* 55, *krepko* 35. 54, *krepkos* 56, *pokrepļuje* 114, *ukrepeni* 131 itd., a samo iznimice *je*: *vrjemena* 144 156, *brjemenitomu* 151, *pokrjepļuju* 105; Libarce veleduhovno naprotiv ima redovno *je*: *vrjemena, -nu* 8, *brjemena* 3. 10. 48. 58, *brjemenito* 14, *-te* 82, *-tijeh* 15. 81 itd., *krjepos* 87, *krjeposti* 12 (2). 67. 74. 79 (3), *-stim* 62, *krjeposno* 17 (2), *-sna* 36. 76, a samo iznimice *e*: *kreposti* 28. 69. 74, *-stim* 20. 64, *krepko* 30. 43. — Još su jekavski oblici, gdje se i sada može čuti *je*: *sagrjeha* lib. djev. 64, *sagrjehu* lib. vel. 89, *gorjeti* lib. djev. 65, *uvrjeđuje* 97. lib. vel. 54. Ekavski se izgovor u Gradića, osim iza *r*, nalazi još u *celove* lib. djev. 182 i u osnovi *těles-*: *telesnu* 9, *-snijeh* 10, *-ne* 14 itd., i u *osvem* 4. 6. 47. Naprotiv i u ńega je bez izuzetka sačuvan stariji izgovor u *ně-*: *njekolika* lib. djev. 4, *nješto* 8 itd., u *sjemo* 63. 81 i u *obje* 79 itd.; uvijek je *je* u *vjera, vjeran, vjerovati* (sve

[1] Štamparske su griješke: *Suireneia* lib. djev. 10 (mjesto *suierenia), ricci* (mj. *rieci,* kao što je i inače katkada složeno *c* mjesto *e* n. pr. *utiešcnie* 107, *paſitc* 107), *ciouick* 49 (mj. *ciouiek),* a biće i *urimie* 31 (mj. *urieme).* Možebit pače da je i od gorńih ikavskijeh primjera kojigod puka štamp. griješka kao što je n. pr. *prosfietgliniem* lib. vel. 71 (mj. *prosfietglieniem)* i kao što je bez sumńe i *urednosti* lib. djev. 122 (mj. *uriednosti).*

vrlo često), dok za *věnьcь* nema nego ovaj jedan primjer *vjenčanstvo* 27.

§ 31. Iz ovoga, što je doslie izneseno o zamjeńivańu staroga *ъ* u primorskijem lekcionarima i u najstarijih primorskijeh kńiževnika sredńega doba, izlazi prije svega da se *Z* dobro slaže sa Zoranićem a *B* s Marulićem, a zatim ńih četvero među sobom. Svi imaju naime dosta često ekavski izgovor: redovno ga imaju u *celov (celivati, celunuti)*, *obećati*, *zled*, *sesti*, *peti - peteh*, zatim ili redovno ili od česti u *vera (veran, verovati)*, *teles-*, *pre-;* dokle pak ekavski oblici idu preko tijeh granica, vidi se jasno da ih ima više u *Z* i u Zoranića nego li u *B* i u Marulića. Što pak među *Z* i Zoranićem s jedne strane a među *B* i Marulićem s druge ima opet i koja mala nesuglasica u ovom pogledu, to treba odbiti na to, što pisci zadarskoga lekcionara možebit nijesu bili baš Zadrani nego negdje iz okolice, a svakako su stariji od Zoranića. Što se Bernardina i Marulića tiče, to su oni doista obojica Splećani i nekako vršńaci, ali dok je Bernardin izdavao tuđe, Marulić je pisao svoje; osim toga Marulić je, kako se čini, koješta udešavao metra radi: da je on sam među ovom četvoricom napisao jednom u rimu *pitje* mjesto *petje*, i da je uzimao u rimu neke ekavske oblike, kojih inače izvan rima nije uzimao, to je već spomenuto (str. 114[35]); Marulić je također u svojim stihovima sasvim rijetko uzimao participe na *-o*, dok ih u prozaičkijem napomenama ima dosta često (isp. § 75). Ako se k tomu uzme da svaki pisac misli ne samo o tome, što će pisati, već i kako će to napisati, to se nećemo čuditi što se u dvojice pisaca, koji su iz istoga mjesta i iz istoga vremena, mogu naći dva različita jezična pojava; treba naime misliti da su oba jezična pojava usporedo bila, pa jedan pisac, ma s kojega uzroka, zavolio jedan oblik a drugi drugi, ili jedan pisac samo jedan a drugi obadva. U tome je pogledu vrlo karakterističan Dubrovčanin Gradić koji, kako je gore pokazano, u dva djela, koja su jedne iste godine zajedno štampana, u jednom piše redovno *krepost*, *bremena* a u drugom *krjepost*, *brjemena*. Što se dakle n. pr. u *Z* nalazi samo *divojka* (51 [3]), *bolizan* (20. 68. 77), *smiran* (61) a u Zoranića samo *devojka, bolezan*, *smeran*, to znači ili da je pisac lekcionara bio negdje iz zadarske okolice, gdje se u polovici XV. vijeka doista govorilo samo tako, dok se u samom Zadru još u početku XVI vijeka u tijem riječima čulo samo *e*, ili znači da se u Zadru i ńegovoj okolici već u polovici XV. vijeka miješao izgovor *devojka* itd. i *divojka* itd., pa (slučajno

ili nahvalice) pisac lekcionara upotrebio samo jedan izgovor a Zoranić samo drugi. Na ovaj drugi način treba nadalje tumačiti što *B* ima samo *tilo* a Marulić samo *telo*. A što *Z* ima bez izuzetka *vera*, dok Zoranić već miješa i ikavske oblike, to opet po svoj prilici neće biti drugo nego da se u XV. vijeku u Zadru i ńegovoj okolici tu govorilo samo *e* a u XVI. se vijeku već miješalo *e* i *i*.

§ 32. Mnogo je zamršenije pitańe, kako se imaju tumačiti ovi ekavski oblici u dalmatinskijem jezičnijem spomenicima XV. i XVI. vijeka. Jedino, što možemo sigurno kazati, jeste to, da su stariji od odnosnijeh ikavskijeh oblika, jer u mlađih pisaca ih nestaje, tako da se dandanas u dalmat. primorju od svijeh gore nabrojenijeh primjera čuje još samo *obećati, zled, cesar, sesti* i donekle *venac*. Nego u prva dva primjera *e* je u našemu jeziku utvrđeno od starine, jer se već u najstarijim spomenicima iz svih krajeva nalazi samo tako: * *objećati - obićati* ili * *zlijed - zlid* nije doslije, koliko je meni poznato, nigdje posvjedočeno; vidi se dakle da se je u pogledu tijeh riječi naš jezik sa svijem svojim govorima odvojio od ostalijeh slavenskijeh jezika zamijenivši *ě* prostim *e*. Za ostale primjere, gdje se u starijim čakavskijem spomenicima ili u današńim čak. dialektima nalazi ovako *e* za *ě*, prof. M. Kušar misli (*Dubrovčani jesu li Hrvati?* str. 18) da su ‚prešli u čakavštinu iz jezika slovenačkoga'; nego ekavski su oblici u čakavaca tako stari i dosežu tako duboko na jug, da o kakvom uticaju slovenskoga jezika apsolutno ne može biti ni govora, — ekavski su oblici u čakavaca bez sumńe isto tako direktni refleksi općega slavenskoga *ě* kao što su u zapadnoj Bugarskoj i Maćedoniji i u naših štokavaca ekavaca i u kajkavaca, u nekim pojedinijem primjerima jekavskoga govora, pa u većine Slovenaca. Sudeći pače po tome, što se redovno u svakom čakavskom spomeniku, što je stariji, to više ekavskijeh oblika nalazi, zatim što se je mnogo više takovijeh oblika sačuvalo u sjevernijem čak. krajevima, koji su uopće dosta jezične starine sačuvali, moglo bi se promisliti da je i u čakavaca iznajprije izgovor staroga *ě* bio bliži glasu *e* nego li *i*. Ali s druge strane ne može se nijekati da su i u najstarijim spomenicima i iz nekijeh sjevernijeh čak krajeva ikavski oblici tako pretežniji od ekavskijeh, da je teško vjerovati da su s v i čakavci (za neke sjeverne čakavce, koji su još dandanas čisti ili gotovo čisti ekavci, to se naravski ne može sumńati) negda bili ekavci u onom opsegu, u kojemu su n. pr. kajkavci ili štokavci ekavci.

§ 33. Kako god to bilo, svakako stoji da je u čakavaca u primorju sjeverne Dalmacije, koji su sada čisti ikavci, u starije doba bilo podosta ekavskijeh oblika, pa je red da pitamo, može li se naći koji razlog, s kojega je taj stariji ekavski izgovor sačuvan baš u tijem oblicima, i opet razlog, s kojega su ti ekavski oblici zamijeńeni ikavskim. Što se prvoga tiče, ne može se kazati da je u ovome poslu imao kakva uticaja kvantitet, jer među primjerima, koji se spomińu na str. 109 (30), ima i takovijeh, gdje je *ě* kratko, a opet drugijeh gdje je *ě* dugo; a što onijeh prvijeh ima više nego li ovijeh drugijeh, to se tumači time, što u našemu jeziku uopće ima više kratkijeh slogova sa *ě* nego li dugijeh. Po svoj prilici ni akcenat nije uticao, jer opet i s te strane nalazimo naglašenijeh (*věra, město, dělo, kolěno* itd.) i nenaglašenijeh slogova (*telesă, devôjka, stěnă* itd.). Prije će biti da je na to donekle uticao suglasnik koji je uz *ě*. Tako je već prof. Jagić pokazao da iza *c* u našemu jeziku od *ě* rado biva *e*, te spomenuo primjere *celov, celivati, cesar, cesta* (Arch. f. slav. Phil. VI, 94), kojim se može dodati *ceriti* (uz starije *cjeriti*) a po svoj prilici i *Cetiňe*, koje se u starije doba redovno piše sa *ѣ*. Prof. Jagić nadalje je negdje i to istakao, da se u čakavaca *e* rado drži iza *v*, i doista od gorńih primjera amo idu *vera, venac, nevesta, svećati, vek, zapovedi*. Ali opet tijem stvar nije iscrpļena, jer *e* može biti mjesto *ě* i iza svakoga drugoga suglasnika, iza kojega može uopće biti *ě*: *obed, obe; delo, del, devojka, dekla; leto, železni, bolezan, sled, koleno; mesto, smeran, imenje; peti, peteh; pre-, pred, prez, premaliti, presan, treba, vreju; sesti; telo, obitel, stena*. Ni u drugijem čak. govorima, gdje se miješa *e* i *i*, koliko su doslije poznati, ne može se naći da u tome pogledu vlada kakav zakon: prof. Leskien nije ga mogao naći za govor krasički u Hrvackom primorju (Arch. f. slav. Phil. V, 182. 183), a nema ga ni u okolici riječkoj, jer Strohal u svojoj studiji o riječkom dialektu uz ekavske primjere *venac, vetar, cev, delo, leto, len, mera, meh, sreda, seno* (Program riječke gimn. 1882/83, str. 6) spomiňe i ikavske *diver, dite, divica, rizat, vrime*, pa mješovite *svetit - svitit, lep - lip, mleko - mliko, mesec - misec, sneg - snig, repa - ripa, orch - orih, zdrebac - zdribac, pena - pina, pesice - pisice, seme - sime* (ali v. Rad 124, 108. 111). Ne može se dakle nego konstatirati da se u nekijem starijim čak. spomenicima i nekim sadašńim čak. govorima miješa *e* i *i*, pri čemu je u nekijem slučajevima utvrđen jedan od ta dva glasa a u drugijem se

opet obadva miješaju; kao u mnogijem drugijem prilikama tako i ovdje jezik jasno pokazuje da se ne da stegnuti u čvrsta pravila.

§ 34. Drugo je pitaće, kako su u dalmatinskijeh čakavaca ti stariji oblici zamijeńeni ikavskijem. To bi moglo biti na dva načina: ili je naime unutrašńim fiziološkim procesom u tijem primjerima *e* pretvoreno u *i*, ili je naprotiv spoļašńim uticajem *i* iz susjednijeh govora istislo starije *e*. Sobom bi moglo biti jedno i drugo: ako se uzme ono prvo, treba naravski uzeti da su čakavci u starije vrijeme *e*, koje je postalo od *ě*, drugovačije izgovarali od onoga *e*, koje odgovara etimološkomu *e* (i *ę*), jer inače ne bi se moglo razumjeti, kako se zamjeńivańe starijega *e* mlađim *i* u čakavaca stegnulo samo na onake slučajeve, gdje je *e* postalo od *ě*. A da su čakavci u starije doba zbiļa razlikovali u izgovoru među *e* = *ě* i *e* = *e*, *ę*, moglo bi lako biti, jer ńihovi najbliži susjedi, naši kajkavci i Slovenci, još dandanas lijepo razlikuju jedno od drugoga. Ali opet ja ne bih rekao da je to tako bilo, jer bi tada po svoj prilici i čakavci, kao što su baš kajkavci i Slovenci, sačuvali tu razliku u izgovoru dvojakoga *e* do današńega dana, dok se to ne može potvrditi. Ja barem u primorju istočne Istre nijesam mogao uhom uhvatiti kakve razlike u izgovarańu raznijeh *e*, a ni prof. R. Strohal u svojoj studiji o riječkom dialektu ne spomińe ništa takova. Ja zato baš i mislim, da su čakavci već u starije doba izjednačili *e*, koje je postalo od *ě*, s drugijem običnijem *e*, pa da su u onijem prilikama, gdje su ili redovno ili samo od česti izgovarali *ě* kao *e*, iz susjednijeh ikavskijeh govora prihvatili ikavsko izgovarańe. Tu misao potvrđuje i činenica da se *e* bolje sačuvalo u onijem čak. krajevima, koji su od štokavaca ikavaca više udaļeni, pa dok se n. pr. u okolici riječkoj, gdje se miješaju starosjedioci čakavci i uskoci štokavci, miješa *e* i *i*, u samom gradu govori se čisto ekavski (Rad 124, 106).

§ 35. U Raňininu je lekcionaru, kako je gore pokazano, vrlo malo ekavskijeh oblika: *obećati* i *zled* primjeri su gdje se u svijem našim dialektima od starine čuje samo *e*, a tako je po svoj prilici i u *celov, celivati*[1]; gdje se baš i otkada u jekavaca govori *telesa*

[1] Tek iz našega vremena mogu se potvrditi oblici *cjelivati, cjeliv*, pa je lako moguće da je tu jekavski izgovor došao iz sadašńega ruskoga izgovora crkvenoga jezika u naših pravoslavnijeh, jer mislim da se u ńih *cjelivati* čuje najviše o ikonama i takovijem stvarima, dok u katolika jekavaca toga oblika neće ni biti kao što u ikavaca nema *cilivati*.

mjesto *tjelesa*, ne umijem kazati, ali to stoji da je tako u svijeh dubrovačkijeh pisaca bez izuzetka, pa tako je još dandanas u dubrov. dialektu. Svi su ovi ekavski primjeri po svoj prilici ostaci od starijega govora kada je *ě* bilo bliže glasu *e* nego li poznijemu *je*, iz kojega se starijega govora mora uzeti da se razvio jekavski izgovor a koji se specijalno za Dubrovnik može sigurno konstatirati u najstarijim dubrov. ćirilskijem listinama XIII. vijeka (isp. Arch. f. slav. Phil. XVI, 352. 353). Takijeh starijeh ekavskijeh oblika ima inače u jekavskom govoru vrlo malo: osim *cesta* i *cesar*, što su već spomenuti, ide ovamo *golem:* barem se od XV. vijeka nadaļe nalaze samo primjeri sa *e* osim jednog primjera *голимога* Mikl. mon serb. 313 (od god. 1421), ali opet uz *golem* ima i *golijeman* (isp. akad. rječn.); amo ide napokon po svoj prilici i *mledan* koje se govori u južnoj Dalmaciji. Budući pak da se ti stari ekavski oblici redovno nalaze i u čakavaca, to se može pomisliti da je u tijem prilikama već u vrlo staro doba *ě* zamijeńeno prostijem *e,* koje se daļe nije mijeńalo.

U drugu vrstu idu primjeri gdje u *R* stoji *re* mjesto *rje* = *rě*: to su već mlađi, sekundarni ekavski oblici. U dubrov. pisaca lijepo se vidi, kako se izgovor *rje* sve više gubi ispred *re*: već je gore (str. 116[37]) pokazano da u Menčetića i Držića ima u nekoliko primjera *rje* gdje B. Gradić ima već *re*, a u pisaca XVII. vijeka s vrlo malijem izuzecima već je utvrđeno *re* kao pravilo. Mlađi su ekavski oblici u dubrov. dialektu i *neki* itd. (obično i u drugijeh jekavaca) prema starijemu *ńeki* itd. a još starijemu *njeki* itd., zatim *obe* mjesto *obje,* koje se oboje, ako se ne varam, drži sve do XVIII. vijeka; što Daničić spomińe (ist. obl. 224) primjer *obe dvije strane* iz N. Dimitrovića, to ide na račun mladoga rukopisa, po kojemu je izdańe priređeno. Amo se nadaļe mogu uzeti *ě*-padeži zamjenicâ *ovaj, taj, onaj* s umetnutijem *zi*: *ovezijem, tezijeh, onezijemi* itd. prema starijemu *ovjezijem, tjezijeh, ovjezijem*, itd. U ovu drugu vrstu mlađih ekavskijeh oblika mislim da ide još nekoliko primjera iz jekavskoga govora: sigurno amo pristaje *ceriti* i *kolebati*, jer se u starijim spomenicima nalazi redovno *cjeriti (ciriti)* i *koljebati*, a po svoj prilici i *veđa* (uz *vjeđa*), *zenica* (uz *zjenica*), *mezimac* (uz *mļezinac*), *slezena.*

§ 36. Za ove ekavske oblike u jekavskom govoru treba po svoj prilici uzrok tražiti u suglasniku koji je do *ě*: uz stare opće primjere našega jezika za *ce* = *cě*: *celov, celivati, celunuti, cesta, cesar,* lijepo pristaje mlađe *ceriti.* Isto tako i od *zě* biva *ze* u *ze-*

nica, a možebit da je i *mezimac* sa *e* postalo zbog onoga *z* koje je uz *ě*; za oblike *ovezijem, tezijem* itd. moglo bi se također to uzeti, ali će prije biti da su postali nekom disimilacijom od *ovjezijem, tjezijem* itd. gdje imamo usporedo dvaput *je* = *ě*. U starijim primjerima *zled, golem, mledan* i u mlađim *kolebati, slezena* imamo svuda *l* pred *ě*, dok je u *telesa* iza ńega, u *neki* imamo pak ispred *ě* glas *n*. U *obećati* (uz *objetati, objetovati)* vaļa da meko *ć* nije dalo da se daļe omekšava *ě*, a tako bi moglo biti i *veđa*. *Obe* napokon neće biti baš ekavski oblik, već analogija prema završetku imenice uz koje stoji: *obe žene, obe ruke* itd.

Da je *re* postalo od *rje* zbog onoga *r*, o tome se naravski ne može sumńati, jer je dobro poznato, kako naš jezik zazire od mekoga *r*, pa i od mekoga glasa uz *r*. U *R* nalazimo dakle početak procesa koji je najposlije izašao na to, da su svi jekavci gotovo svuda zamijenili starije *rje* mlađim *re*[1].

Vidi se dakle da se u jekavskom govoru dosta često *ě* ili ne razvija u *je* ili od starijega mekoga *je* biva tvrdo *e*, gdje je do *ě* meki suglasnik *ć-đ (obećati, veđa)* ili *c-z (celov* itd., *zenica, mezimac)* ili suglasnici *r-l-n (sreća* itd., *zled* itd., *neki)* koji u južnosl. jezicima odlučno nagińu da gube meki izgovor ili da ga ne trpe uza se. S ovijem pojavom u našemu jeziku lijepo se slaže što Oblak spominje (Arch f. slav. Phil. XVI, 475) da u bugarskom od *ja* =

[1] Neće biti izlišno spomenuti da se je dandanas *rje* (za *rě)* sačuvalo redovno gdje ispred ńega nema drugog suglasnika: *čerjen, gorjeti, izgorjelica, pogorjelica, ogorjelina, ogorjelište, Korjenići, korjenčić, rječit, ļeporječica, rječnik, rječi, prorječivati* (pa i *raz-rječivati), rječica, starjeti, ostarjela, starješina;* amo bi se napokon moglo uzeti i *od-rješiti* (uz *odrešito); e* je samo u *repa, rezati, rezovi* (u Dubrov. prema n. sg. *rijez), gore, sporečkati se, okoreti (-reo, -ela,* ako nije tako samo u ekavskom govoru). Naprotiv gdje ispred *rě* ima još koji suglasnik, tu vrlo rijetko ostaje *rje* bez promjene: *ogrjev, podgrjevaka* (od *podgrijevci), pogrjevaka* (od *pogrijevci), strjelica, strjelač, nadstrjeļivati* (ali *strelimke* a u Dubr. i *streličica);* mjesto *krjepost - krjepak* Vuk ima u rječniku samo *krepost - krepak*, dok za riječi, koje su postale od korijena *grěh-: grjehovan, grješan, grješnik, grješnica, bezgrješan, grjehota, pogrješivati, pogrješka*, Budmani s razlogom misli (akad. rječn. s. v. *grešan, grehota)* da je tu u pravoslavnijeh jekavaca *rje* sačuvano prema izgovoru koji je običan u pravoslavnoj crkvi; doista u Dubrovniku se govori *grešnik, grešnica, grehota*. Izlazi dakle da se *rje* redovno još samo ondje drži, gdje nikakav drugi suglasnik ispred ńega ne oteštava izgovor sloga.

ě često biva tvrdo *a* iza nekijeh suglasnika, naročito iza *c* i *r* a rjeđe iza *l*.

§ 37. Od ikavskijeh oblika, što su u *R*, da spomenem najprije prefiks *prě-*, jer su to najstariji primjeri gdje se *i* od česti nalazi već u dubrov. listinama XIII. vijeka (isp. Arch. f. slav. Phil. XVI, 352) Za to *pri* mjesto *prě* ja mislim da se je izjednačio s drugijem prijedlogom *pri*, pa da se prema tomu udvojenomu *pri* (= *prě* i *pri)* povelo i *prid*, *priko*, *prima*, *priz* što se uz *pred* - *prjed*, *preko* - *prjeko*, *prema*, *prez* nalazi u starijih dubrov. pisaca. Da je tu nastalo neko miješaće vidi se i po tome, što se obratno u *R* nalazi katkada i *prje* mjesto pravoga *pri*: *prjepovijedati* 165. 221. 224. 228. 259, *-daš* 262, *-dajući* 144, *-dajuće* 224, *-dao* 205, *-dano* 174. 180 (uz običnije *pripovijedati)*, a jednom u R^2 i *prjestupiše* 203 *(pristupiše B)*. Takovo se miješaće dandanas nalazi i u lastovskom dialektu: *preļepit*, *prekazat*, *prepovjedat* (Nast. vjesnik II, 321); da je ta promjena od *pri* na *pre* poznata i u dubrov. dialektu, kako na istom mjestu tvrdi prof. M. Kušar, toga ne spomiće prof. Budmani u svojoj studiji o dubrov. dialektu, a nije ni meni poznato koji sam rođeni Dubrovčanin. Svakako to stoji da se u starijih dubrov. pisaca nalazi, i ako rijetko, *pre-* i *pred* (isp. str. 118[39]); dok se dandanas govori samo *pri-* i *prid*, pa se prema tomu može slobodno kazati da je tu izgovor *je* - *e* barem od česti stariji od izgovora *i*. I doista u dubrov. ćirilskijem listinama XIII.—XV. vijeka miješa se *i* i *e* - *je* samo u *prě-* (Arch. f. slav. Phil. XVI, 352. 353. 358. 361. 364), *R* ima već redovno *pri-* a osim toga često *prid* (uz *prjed)*, pa *priko*, *prima*, *priz;* stariji dubrov. književnici imaju gotovo uvijek i *prid*, a dandanas se čuje samo *prema* uz *prima*, a inače uvijek *i*.

Stoga ja ne mogu nikako da pristanem uz Oblaka koji, našavši da u lastovskom dialektu od *prě-*, *prěd* biva *pr-*, *prd*, kao što redovno i od *ri* biva *r*, misli da odatle ‚za lastovski dialekt, dajbudi za kratke slogove, izlazi za starije doba ikavski ili ńemu vrlo sličan izgovor samoglasnika *ě* (Arch. f. slav. Phil. XVI, 433)'. On naime s razlogom misli da se *pr* (= *prě)* i *prd* (= *prěd)* može samo tumačiti iz izgovora *pri*, *prid*, pošto i u *pr* - *prd* nalazimo samoglasno *r* koje u lastovskom dialektu inače postaje od sloga *ri*. Pri tome je trebalo i ostati, t. j. trebalo se zadovoļiti time, da se konstatira, da se je u lastovskom dialektu isto kao i u dubrovačkom u *prě-* i *prěd* utvrdio (na Lastovu ne sasvim!) ikavski izgovor, a to (uz ikavski oblik *povidat*, koje Oblak još spomiće)

isto tako ne dokazuje da se na Lastovu u starije doba govorilo, pa makar samo u kratkijem slogovima, *i* za *ě*, kao što n. pr. to, što ekavci na istoku govore *gdi*, *nisam*, *gńizdo* itd. (isp. s. 133 [54]) nikako ne dokazuje da su ti ekavci bili u starije doba ikavci, već oboje dokazuje samo to, da nema našeg dialekta, u kojem bi se bez izuzetka *ě* na jedan isti način izgovaralo. Uopće Oblak je dao oblicima *pr̥* i *pr̥d* odviše važnosti: on je prema ńima, zatim prema *trbuh* i *čr̥ļevo* (= *črěvo*) udesio pravilo da i kratko *rě* u lastovskom dialektu biva *r̥*, ali *trbuh* nije osobina toga dialekta već se tako govori u svijem dialektima našega jezika, pa će prije biti neka stara dubleta prema *trěbuhъ* nego li od ovoga postalo; za *čr̥ļevo* pak sam Oblak dvoji ima li se tako tumačiti. Inače u svijem drugijem prilikama, gdje ima kratko *rě*, i u lastovskom se dialektu govori *re*: *vreća*, *sreća*, *sresti* *breme*, *vremena* itd., a nikako *vrća*, *srća* itd., pa to nam baš najbolje dokazuje da se u tome dialektu u starije doba *ě* nije izgovaralo kao *i* ili ńemu vrlo slično, jer da se je u starije doba govorilo *vrića*, *srića* itd., postalo bi i od toga *vr̥ća*, *sr̥ća* itd. kao što je od *pri*, *prid* postalo *pr̥*, *pr̥d*.

§ 38. Bez izuzetka ima *R i* za *ě* ispred *o* (koje je postalo od *l*), a tako je od početka u svijem jekavskijem krajevima; barem meni iz starijega vremena nijesu poznata nego ova tri primjera u dubrov. pisara N. Zvijezdića (1443–47) gdje ima *ję - e* ispred *o*: *cudueo*, *xomьco*, *xomeo* (Arch. f. slav. Phil. XVI, 361), ali je to on prepisao s poveļe, u kojoj je bez sumńe bilo napisano *cudьль*, *xomьль* (tako naime uvijek piše stariji pisar Rusko koji je napisao maticu prepisanu od Zvijezdića), pa je Zvijezdić po svojem običaju mjesto Ruskova *ь* napisao *ье - ue - e* i opet *o* na kraju mjesto Ruskova *ль*, i ne misleći da je tako izašao oblik koji ni on sam nije govorio, jer inače on ima uvijek -*но* (*-io*). Zato ne sumńam da su sadašńi hercegovački oblici *viđeo*, *lećeo*, *trpļeo*, *jeo*, *sreo*, *zreo* itd. postali tek u poznije vrijeme, po svoj prilici tek pošto je po poznatom zakonu i u ovakovijem prilikama glas *j* počeo aficirati suglasnik što je pred ńim, t. j. dokle se je govorilo *vidjela*, *letjela*, *trpjela* itd, vaļa da se je govorilo i *vidio*, *letio*, *trpio* itd., a pošto se je počelo izgovarati *viđela*, *lećela*, *trpļela* itd., nastalo je u povodu za tijem oblicima i *viđeo*, *lećeo*, *trpļeo* itd. Nego ne treba misliti da je to bilo baš u isto doba, jer se n. pr. dandanas u Dubrovniku, Boci Kotorskoj i u Crnoj Gori govori već *viđet*, *lećet* ali opet još *vidio*, *letio*. Da je u ovome događaju *-jeo* mlađe od

-io vidi se i po tome, što se govori samo *dio (dijela)*, *dioba, dionica*, a nikako *djeo* ili čak *đeo*, jer tu nije bilo drugog oblika, iz kojega bi se (kratko) *je* moglo po analogiji uvući, dok se naprotiv mjesto *dio* (od *djesti)* govori *đeo*, jer ima *đesti.*

Što se tiče razloga, s kojega mjesto *ie* ispred *o* stoji *i*, prof. Jagić izrekao je mišljeńe (Arch. f. slav. Phil. VI, 88) da se tu *ě* možebit nije nikada ni razvilo u *ie* već da je tu ostalo (po ńegovu mišljeńu) starije *i*. Ja ne mislim da je to tako, jer se jekavski govor može konstatirati već u prvoj polovini XIV. vijeka (Arch. f. slav. Phil. XVII, 35. 36), dok se *o*, koje je postalo od *l*, može potvrditi tek ispod kraja toga vijeka (o. c. XVII, 21. 22), a tada je *vidjel*, *letjel* itd. starije od *vidio*, *letio* itd.[1] Uzrok treba dakle tražiti u tome, što je iza toga starijega *-je-* ono *-l* pretvoreno u samoglasnik *o;* ako se pak sjetimo da u sličnijem prilikama, gdje god je ispred *-o* dug samoglasnik, ovaj se skrati, t. j. da se dužina, koja je prije bila u jednom samom samoglasniku, pojednako razdijeli među dva samoglasnika koji su namjesto onoga jednoga n. pr. *dâl* a *dão*, *klêl* a *klẽo*, *ùzêl* a *ùzeo*, *bîl* a *bĩo* itd., — ako se toga sjetimo, onda možemo od prilike razumjeti, zašto se je i *ie* pred *o* mijeńalo: *ie,* čim se moralo stegnuti, da dade polovicu od svoje dužine novomu samoglasniku *o*, istisnulo je jedan od svoja dva elementa, te je tako od *ieo* postalo *io*. Nego treba priznati da ovako tumačeńe boje pristaje za primjere kao *dio - dijela*, *bio - bijela*, *cio - cijela*, *donio-donijela*, gdje je *ě* dugo, dok se teže s ńim izlazi na kraj s ostalijem primjerima gdje je *ě* kratko: *vidio - vidjela*, *letio - letjela* itd.[2]; ali ja mislim da i kratko dvoglasno *ě* mora

[1] Jedini jekavski govor, u kojemu se *-l* nije pretvorilo u *-o* već je otpalo, t. j. lastovski, ima zbiļa redovno *je*: *jê*, *dȍńê*, *zàđê*, *dòspjê*, *smjê*, *vïđê*, *gòrê* itd. (Nast. vjesnik II, 322).

[2] Čakavski i štokavski govori sa starijom akcentuacijom imaju redovno dug samoglasnik u ovom glagolskom obliku, tako n. pr. na Lastovu: *jê*, *vïđê*, *gòrê*, na Korčuli: *mȍgâ*, *našâ*, *ostâ*, *nâdâ* (u Veloj Luci), na Hvaru: *imâ*, *nosî*, *razbî* (u Dolu), na Braču: *dâvâ*, *vrâtî*, *ukrê* (u Nerežišćima), na Zlarinu: *pâ*, *ostâ*, ali je to po svoj prilici tek sekundaran pojav: samoglasnik je produžen pred *l* (koje je zatim otpalo), kao što uopće u tijem dialektima samoglasnik vrlo često biva dug pred likvidnijem suglasnikom u zatvorenom slogu, gdje je inače u štokavskom govoru kratak samoglasnik n. pr. *dîm*, *dlân*, *kôń*, *jedân* itd. Zato baš i ne mislim da je u običnom štokavskom govoru bilo **jêl*, **smi̯êl*, **vidi̯êl* itd., već uzimļem da je tu *ě* bilo kratko kao i u otvorenom slogu *jĕla*, *smjĕla*, *vĭdjela* itd.

dati nešto od svoje energije novomu samoglasniku, pa to opet čini stežući se u jednostavno *i*. Što se ostali kratki samoglasnici pred *o* ne miješaju n. pr. *pao, smeo, skrio, čuo*, to biva za to, što se oni jednostavno ne mogu dalje miješati. Svakako ovako tumačeńe može se bolje dovesti u saglasje s time, što je jekavski govor i u kratkijem slogovima posvjedočen iz starijega vremena nego li promjena od *-l* na *-o*, ako se i nećemo za sada obazirati na to, da nije ama baš nikako dokazano da se je jekavski govor razvio iz ikavskoga.

§ 39. Pred *j* staro *ě* biva već u dubrov. listinama XIV. i XV. vijeka od česti *ie* a od česti *i*, pa tako isto miješaju *R* i svi stariji dubrov. pisci, ako se ne varam, sve do XVIII. vijeka gdje se, kako i sada, nalazi samo *i*. Čim se pak malo pobliže pogleda to miješańe, izlazi da se *ie* i *i* izmjeńuju samo u onijem prilikama, gdje je *ě* dugo, dok se u kratkijem slogovima gotovo bez izuzetka drži samo *i*. I doista *ie* uz *i* nalazimo samo u glagolu *smějati se*[1], u genitivu dvojine *dvěju* i *oběju*, zatim u imperativu glagola s osnovom na *ě*: *hotěj, htěj, razuměj, želiej, razgrijej* (ova zadńa dva primjera u dubrov. ćirilskom zborniku od god. 1520, isp. Daničić, ist. obl. 343) a tu je svuda *ě* dugo; naprotiv u svijem drugijem prilikama, gdje je *ě* kratko, redovno se nalazi samo *i*, dakle samo *sìjati, grìjati, vìjati* i samo *-iji* u komparativu. Jedini je izuzetak u ovome pogledu 3. lice množine i particip sadašńega vremena glagolâ s osnovom na *ě;* premda je *ě* tu kratko opet nalazimo i *ie*: *смею* (Rusko), *smjeju* (D. Rańina), *umjejući* (*R.* 202 i A. Gučetić), *razumjejući* (*R.* 144 i Matijević), *imjejući* (*R.*[2] 248) (isp. Daničić, ist. obl. 293. 358), nego je tu *ie* bez sumńe provedeno prema ostalijem licima sadašńega vremena: prema *razumiem, razumieš* itd.[2] načińeno je i *razumieju, razumiejući*. Ja mislim dakle da kratko *ě* pred *j* u jekavskom govoru nije ni prelazilo u *ie*, već da je tu direktno od *ě* postalo *i*: blizina mekoga *j* nije dala da se *ě* u kratkijem slogovima razvije u dvoglasno *ie*, već ga je *j* još više sebi asimiliralo pretvorivši ga u jednostavno *i*. U dugijem slogovima naprotiv sama

[1] U Dubrovniku je prvi samoglasnik d u g (sada *smíjati se*).

[2] Budući da je u ovakijeh glagola u ekavskom govoru na kraju *-em (razumem* itd.) a u ikavskom *-im (razumim* itd.), jekavsko *razumijem* ne smije se tumačiti da je postalo iz * *razumějem* sa *i* ispred *j* mjesto *ě*, već treba uzeti da je ovdje *ě* od osnove s nastavkom *je* sažeto u dugo *ě (razuměm),* kao što je i u glagolâ s osnovom na *a* sažeto *a* sa *je* u dugo *a;* a tada imamo potpunu paralelu *razumēm*: *davām* = *razuměju*: *davāju.*

je dužina sloga, koja uopće u svakom jeziku pomaže razvijanju dvoglasnijeh glasova, rastvorila *ě* u *je*, ali je opet i tu malo po malo *je* asimilirano glasu *j*, t. j. pretvoreno je u *i*. Da taka promjena od *je* na *i* može bivati u sasvim pozno vrijeme vidimo po tome, što se u hercegovačkom dialektu mjesto *grijeh, mijeh, lijeha* govori *grîj - grîja, mîj - mîja* (pored *grije - mije, grijek - mijek*), *lîja*: tu je dakle isto tako *i* postalo od *je* kao što je u *smijati, razumij* prema *smijejati, razumjej*.

S običnijem jekavskijem govorom ne slaže se dobro lastovski: tamo je *je* sačuvano do današńega dana ne samo u dugijem slogovima: *smejati se, razumjej, vjej, uđej*, već ga ima i u nekijem kratkijem: *grejati* (ali *sijati*), *starjeji* (inače uvijek *-iji*), *uđejen, uđeješ* (Nast. vjesnik II, 320. 321). Da je u dugijem slogovima *je* ostalo bez promjene, tomu se napokon ne trebamo čuditi, jer je lastovski govor u mnogijem stvarima išao svojim putem, pa je mogao i tu zadržati stariji jekavski izgovor; čudnije je što je u ńemu uopće postao oblik kao *grejati* ili *starjeji*.

§ 40. Između ikavskijeh oblika, koji se inače nalaze u *R*, trebalo bi prije svega odbiti oblike glagolâ 1. razreda III. vrste kao *dogorilo, vidih, živiti, nenaviditi* itd., jer se za ńih inače uprav ne smije kazati da je tu *ě* postalo *i*, već da je tu uzeto *i* na kraju osnove prema sadašńemu vremenu i prema glagolima IV. vrste, kao što često biva i u hercegovačkom i u ekavskom govoru; ali budući da se u dubrov. govoru te dvije vrste redovno ne miješaju, to će biti bolje da se za *R* uzme da je i tu baš *i* mjesto *ě*. Napose treba spomenuti dvije infinitivne osnove *vědě-* i *sědě-*: tu se već u svijem jekavskijem poveļama XIV. i XV. vijeka redovno pojavļa *i* u korijenu *-видѣти, сидѣти*, dok se *je* nalazi sasvim rijetko: *извиедити, извиедити, виедѣше* (Arch. f slav. Phil. XVI, 361. 372). Dandanas je u svijem jekavskijem krajevima također *i*: *-vidjeti, sidjeti*, ili je (po svoj prilici tek u poznije vrijeme) pridržano *je* koje je u sadašńemu vremenu *-vjedim, sjedim*, ali je zato cijela osnova prešla u IV. vrstu: *-vjediti, sjediti*.[1] Ovdje je po svoj prilici jedno od dva *ě*, što su jedno za drugim, disimilacijom pretvoreno u *i*, dok se u sadašńemu vremenu *-vjedim, sjedim*

[1] Što Daničić piše *sjedjeti*, to mislim da je on sam načinio prema ekavskom *sedeti*, jer u Vukovu rječniku nema oblika *sjedjeti*, ali ima u Divkovića *сиедиши* (Glas srp. akad. 52, 93).

ě postojano drži, jer je tu samo[1]. Neće pak biti slučajno što se pored *-vidjeti, sidjeti* mjesto *vědĕti, sědĕti* govori bez promjene *slijepjeti, nijemjeti, blijedjeti, sijedjeti, bijeljeti* (t. j. *slěpĕti, němĕti* itd.), nego će opet tomu biti uzrokom, što je u *vědĕti, sědĕti ě* kratko, dok je amo dugo, a tada bi ovo bila neka paralela prema *grijati — smijejati se*[2].

§ 41. Mnogo važniji nego li svi primjeri, koji su doslije spomińani, a koji se više ili mańe nalaze i u sadašńem dubrovačkom dialektu i u drugijem jekavskijem govorima, jesu oni ikavski oblici, koji se nalaze u *R* a dandanas se ne govore ni u kojem čisto jekavskom kraju. U tome pogledu treba se sjetiti da ikavskijeh oblika imaju ne samo dubrovačke listine XIV. i XV. vijeka već i jekavske listine hercegovačke iz istoga vremena (Arch. f. slav. Phil. XVII, 4—6), pa specijalno za dubrovački govor, da ih imaju i takovi stariji pisci, kao n. pr. B. Gradić (v. s. 119[40]), za koje se ne može vjerovati da su se u tome obziru povodili za (mješovitijem) ikavskijem pisańem starijih pjesnika. Ne može se dakle sumńati da se doista koliko u samom Dubrovniku toliko u susjednoj Hercegovini govorio uz veliku većinu jekavskijeh oblika i po koji ikavski oblik koji se dandanas više ne čuje. Nego koliko je lako konstatirati tu činjenicu, toliko je teško protumačiti je. Obično se misli da su to ostaci starijega izgovora, kada je naime *ě* u poznijih jekavaca glasilo gotovo sasvim kao pravo *i*, koje se malo po malo pretvaralo u *je*, dok je napokon novo *je* osim nekijeh određenijeh slučajeva (pred *o* i pred *j*) svuda istislo starije *i* ili *í*[3]. Nego sa starinom ikavskijeh oblika treba da smo vrlo oprezni: ko n. pr. danas u Dubrovniku sluša samo *smijati se*, samo *pri-* i *prid*, samo *(zapo)vidi*, a u pisaca XVIII. vijeka nalazi samo *dviju* i *obiju*, mogao bi lako promisliti da su to takovi ostaci od starine gdje se *ě* nije mijeńalo u *je*; ali kad se uzmu u ruke dubrov. pisci XVI. i XVII. vijeka, pa se u ńih nađe i *smijejati se* i *(zapo)vjed* i *dvijeju* i *obijeju* i *prc-* i *pred*, tada se mora priznati da je današńi samo ikavski izgovor u tijem prilikama u Dubrovniku mlađa stvar, te da je tu naprotiv *i* od česti istislo

[1] U Dubrovniku se sada uz starije *-vijem (ispovijem, pripovijem* itd.) govori i mlađe *-vidim*, koje je načińeno prema infinitu *-vidjeti* (uprav *-viděti*).

[2] Ne pristaje dobro *bješńeti* koje Vuk ima (uz *bjesniti)* u 2. izdańu rječnika, ali u 1. izdańu ima samo *bjesniti*, premda zna za *bjesneńe*, pa mislim da je možebit i *bješńeti* načińeno prema *besneti*.

*

starije *ie*. Ja tijem naravski neću da rečem da se smije stvar izvrnuti te kazati, da je svako *i* u jekavskom govoru postalo od *ie*, ali opet to dokazuje da je jekavski govor ne samo izjednačivao izgovor staroga *ě* zamjenjujući u nekijem prilikama starije *i* mlađim *ie*, već obratno da je u još drugijem slučajevima zapuštao stariji jekavski izgovor na uhar ikavskomu. Ponavlja se dakle pojav koji je konstatiran za *e* = *ě:* staro je *ě*, t. j. usko *e*, redovno zamjenjivano dvoglasom *ie* a vrlo rijetko je ostalo *e*, ali je opet gdjegdje takovo *ie* u poznije vrijeme istisnuto mlađim *e*. Prema tome ja mislim da je u jekavaca *ě* redovno postalo *ie*; po svoj prilici, kako je već prof. Jagić rekao (Arch. f. slav. Phil. VI, 88), to je bivalo najprije u dugijem slogovima a tek docnije u kratkijem, premda se ni u najstarijim spomenicima ne može više uhvatiti kakva razlika u tome pogledu. U jekavaca je dakle već u XIV. vijeku u svijem slogovima izvršen proces koji se dandanas pred našijem očima vrši u nekijem čakavskijem govorima gdje se dugo *e* rastvara u *ie;* tako se n. pr. u Starom Gradu na Hvaru govori, kako je poznato, *pi̯êt*, *šti̯ês*, *vodi̯é*, *ženi̯é* itd., a u Pazinu se govori ne samo to nego i *di̯êtě*, *ri̯ékà*, *svi̯êt* itd., jer je tamo i od *ě* redovno postalo *e*. Ali pored toga redovnoga jekavskoga izgovora treba uzeti da se u jekavaca staro *ě* usporedo izvrnulo i u *i*, i to redovno u kratkijem slogovima pred *j*, zatim pred *o* kada je *l* na kraju sloga pretvoreno u *o*. Osim toga oba su se izgovora donekle i miješala u nekijem prilikama, dokle je napokon to izravnjeno tako, da je u nekijem slučajevima prevladalo *ie* a u drugijem opet *i*. Da je u jekavaca bilo i takoga miješańa ne smijemo se čuditi, jer kad god u jeziku nastane potreba da se nešto promijeni, svaki put jezik traži da na više načinâ sebi pomogne, pa se novi jezični pojavi, koji se porode od starijega koji umire, za neko vrijeme među sobom miješaju i bore, dok samo jedan svuda probije, ili se jedan utvrdi u nekijem određenijem prilikama a drugi opet u drugijem. Tako je bilo i sa *ě* u jekavskom govoru: kad je nastala potreba da se staro usko *e* razvije u otvoren samoglasnik, iznikoše i *ie* i *i*, te ih je jezik donekle usporedo trpio, ali ih je zatim rastavio utvrdivši jekavskomu govoru široke granice, u kojim se iz početka kretao, a potisnuvši *i* gotovo samo u onaj uski opseg, u kojemu je otprije bio sam bez jačega svojega druga.

§ 42. Ovako tumačeńe ikavskog elementa u jekavskom govoru mnogo je priličnije istini nego li hipoteza da su jekavci bili otprije ikavci, pa da su negdje pri kraju XIV. vijeka počeli zamjeńivati

starije *i* mlađim *ję*. Prije svega po zakonima fiziologije glasova *ję* se može razviti jedino iz nekog *e*-glasa a nikako iz kakvog *i*-glasa, a osim toga po sačuvanijem jezičnijem spomenicima ne može se dokazati da su sadašńi jekavci bili nekad zbiļa ikavci, već se jedíno to nalazi, da su se u starije vrijeme u ńih donekle miješala oba izgovora, pa da je to poslije izravńeno Miješańa raznijeh izgovora u pogledu staroga *ě* ima, kako je poznato, u svijem slavenskijem jezicima i govorima, ima ga i u najbližih susjeda naših jekavaca, s jedne strane u čakavaca, gdje se, kako smo vidjeli, uz *i* miješa i *e*, a s druge strane u ekavaca koji uz *e* imaju *i* ne samo u komparativnom nastavku *-iji* već i u nekoliko drugijeh primjera: *gdi, gńizdo, nisam, jagńida, sikira, li (= лѣ), osim*, a biće još koji primjer, pa opet to nikako ne dokazuje (a nije niko ni dokazivao) da su ekavci nekad bili ikavci, već samo to, da nijesu ni oni ostali prosti od šarenila kojim se posula oblast našega jezika, kada su se stali razvijati zamjenici starijemu jedinstvenomu glasu *ě*.

Specijalno za Dubrovnik ja znam da se obično uzimļu pjesnici XV. i XVI. vijeka kao dokaz da se u Dubrovniku u to doba govorilo većim dijelom ikavski. Ja neću ponavļati što sam već kazao u Jagićevu arhivu u XIII. knizi na str. 361—385, ali moram opet istaknuti činjenicu da u XVI. vijeku pisci pobožnijeh knjiga, kao što su B. Gradić i A. Gučetić[1], pišu s vrlo malijem izuzecima čisto jekavski, dok pjesnici, ńihovi vrsnici, pišu većim dijelom ikavski, iz čega se mora zakļučiti da pjesnici XVI. vijeka nijesu *govorili već samo pisali veliku većinu svojih ikavskijeh oblika*. A što se još starijih pjesnika tiče, naime prve dvojice Š. Menčetića i Ġ. Držića, ja još jednako tvrdim da su i oni pisali pretežno ikavski povodeći se za dalmatinskijem govorom, i to ću sve dotle tvrditi, dokle se ne dokaže da ćirilske listine, koje su pisane XIII. do XV. vijeka u Dubrovniku i ponajviše bez sumńe od Dubrovčana, nijesu napisane dubrov. dialektom, zatim dokle se ne dokaže da N. Rańina, koji je bio mlađi vršńak Š. Menčetića i Ġ. Držića, prepisujući g. 1508. lekcionar gotovo čisto jekavski nije prikazao svoj izgovor nego nečiji tuđi.

[1] Da se ne bi promislilo da je jezik tijeh pobožnijeh knjiga jezik prostoga naroda, za koji bi se moglo misliti da je nešto drugovačije govorio od vlastele, spomenućú da su i Gradići i Gučetići stara dubrovačka vlastela, a da je B. Gradić namijenio oba svoja djela dubrovačkijem vladikama Mandalijeni Gučetićevoj i Pavli Gradićevoj.

§ 43. U pogledu ikavskijeh oblika koji su u *R*, osim primjerâ, o kojim je već govoreno, ja dakle uzimļem da su se mogli zbiļa govoriti u Dubrovniku, jer i u starijim ćirilskijem poveļama i u mlađih pisaca XVI. vijeka nalazimo iznimice po koji ikavski oblik. U potvrdu tomu ide i to, što R^1 nema nikad *šć* mjesto *št*, nikad *j* mjesto *đ*, nikad *-l* mjesto *-o*, pa kad je tako konzekventno *šć*, *j*, *-l* dalmatinske matice okrenuto na dubrovačko *št*, *đ*, *-o*, ne bi se lako razumjelo, zašto nije baš samo dalmatinsko *i* isto tako konzekventno okrenuto na dubrovačko *je*; vaļa dakle da onomu, koji je udario temeļ dubrovačkoj redakciji lekcionara, i poznijim prepisivačima ikavski oblici nijesu bili sasvim neobični, kao što nijesu ni pisarima poveļâ iz XIV. i XV. vijeka a ni B. Gradiću ili A. Gučetiću. Mańe su sigurni ikavski oblici što ih je zadržao R^2, jer je on pri obraćańu dalmatinskoga govora na dubrovački mnogo mańe konzekventan od R^1: on često puta ostavļa bez promjene i dalmatinsko *šć* i *j* i *-l* itd. Naprotiv mnogo znači što R^3, za koji se s razlogom može misliti da je postao samostalno u Dubrovniku, osim sloga *pri-* i ispred *j* i *o*, nema ikavskog izgovora već samo u prilozima (v. s. 112 [33]), te se tako sasvim lijepo slaže s Gradićem. Koliko su dubrovačkijem prepisivačima lekcionara bili obični jekavski oblici, vidi se po tome, što je često putâ u R^2 zapisano *je* ili *ie* i mjesto pravoga *i*, jer je riječ naopako pročitana ili krivo shvaćena: n. pr. u lekciji 19 u stihu 3 stoji *njeļam tebe* mjesto *ni sam sebe*, a u l. 27, st. 9 napisano je *prjedjonjcjeh* mjesto *pri dionicijeh*, jer je onamo pročitano *něsam* a ovamo opet *prě*; isp. još l. 31 st. 5, l. 46 st. 11, l. 53 st. 17, l. 82 st. 6, l. 93 st. 1, l. 100 st. 24 itd. itd. Teško je kazati, na čiji račun idu ovaki (pogrešni) jekavski oblici: po svoj prilici, ako ne baš svi, a to veći dio ide na račun samoga Rańine, kojemu treba uopće pripisati veći dio prepisivačkijeh pogrešaka, jer se i iz ńegova prijepisa pjesama Š. Menčetića i G. Držića lijepo vidi, kakav je slab prepisivač on bio. Za izgovor dakle dubrovačke vlastele (jer su i Rańine stara vlastela) pri kraju XV. i u početku XVI. vijeka vrlo je karakteristično što N. Rańina prepisujući onaj dio lekcionara, koji je postao u Dubrovniku, t. j. R^3, ni jedan put ne piše ikavski oblik, gdje se nije i u poznije vrijeme čuo, premda on u tome pogledu nije se žacao da što mijeńa, kako dokazuju ne rijetki slučajevi gdje je on, pročitavši krivo neku riječ, napisao *je* mjesto etimološkoga *i*.

§ 44. Kako su dva Rańinina rukopisa najstariji spomenici jekavskoga govora latinskijem slovima, to je vrijedno pogledati, da li on čini kakve razlike među dugijem i kratkijem *ě*. Kako sam već u izdańu na str. XII. predgovora pokazao, Rańina u lekcionaru apsolutno ne razlikuje jedno od drugoga, već jednako piše, obično *je* a rjeđe *ie*, koliko za dug toliko za kratak slog, — a to po mojemu mišļeńu dokazuje da Rańina nije još izgovarao u nekijem prilikama *ije* mjesto dugoga *ě*, kao što se od česti sada u Dubrovniku izgovara, već da je redovno svuda izgovarao *ě* kao jedan slog. To svoje mišļeńe potvrđujem time, što Rańina glasovnu grupu *ij* (ili *jij*) pred samoglasnikom redovno izrazuje samo jednijem slovom *j* ili *i* n. pr. *ſjatj*, *grjatj*, *pjemo*, *pju*, *daomje* (dao mi je), *moich*, *tuoich* itd., ali opet dosta često za taku grupu *ij* piše i udvojeno *ij*, *ii*, *ji* n. pr. *eſaiia*, *iſaiia* 101, *pobjian* 121, *çiia* 123, *opiiatj* 250, *ubjiaju* 301, *dujiu* 147, *ubjiu* 153, *occjiu* 159, *upiiuchje* 158, *piiu* 277 itd. Premda Rańina na kraju riječi vrlo često a i inače katkada piše tako udvojeno slovo mjesto samoga *i* ili *j*, i premda on gdjegdje piše tako i mjesto samoga *j* među dva samoglasnika n. pr. *moija*, *choija*, ja opet mislim da se ovo pisańe Rańinino ne može drugovačije tumačiti. već da je on time zbiļa redovno naznačivao dvostrukost glasa *ij* pred samoglasnikom. A ako je to tako, onda je vrlo značajno što Rańina piše dvostrukijem slovom i grupu *ije*, ali redovno samo u takijem prilikama, gdje *ije* nije dugo *ě*: *iſaiie* 105, *aſiie* 109. 261, *piie* 151 189 (2). 229 (2), *piiete* 185. 282. 318, *popiiete* 275, *sirjie* 145. 146, *rjie* 213, *ubjie* 218, *upiiemo* 235, *uſiie* 241 (2), *poſiie* 241, *ſiie* 243. 277, i ne brojeći slučajeve kao *chije* (ki je), *daomije* (dao mi je), *pochaſaotjie* (pokazao ti je) ili *njiednoga* 246, jer se za ńih može još uzeti da je Rańina znao da su tu dvije riječi, pa da glas *i* pripada prvoj a glas *j* drugoj. Da je dakle Rańina zbiļa izgovarao *lìjep*, *rijèka*, *rȁzdijelî*, bez sumńe bi koji put napisao i *lijep*, *rjieka*, *odiielj*, kad je dosta često pisao tako u onijem prilikama, gdje *ije* nije postalo od *ě*, a koji su u tako malom broju prema onijem, gdje je sadašńe *ije* postalo od *ě*. Pa zbiļa ima nekoliko primjerâ gdje je Rańina napisao udvojeno slovo i ondje, gdje *ije* stoji prema starijemu *ě*: *niie* 104. 117. 157. 161. 230. 241. 256, *njie* 133. 157. 160. 162. 163. 167. 176. 201. 221. 230. 239. 278. 282, *nije* 285, *iie* 229 (3). 316 (2), *priie* 280, *iſniie* 166, *niieſmo* 235, pa *obiie* 233 i *ujieruju* 209, ali baš ovi primjeri još boļe potvrđuju da Rańina nije redovno izgovarao dugo *ě* kao *ije*, jer ako odbijemo *obiie* (obje) i

vjieruju (vjeruju), gdje je slog kratak te je samo slovo udvojeno onako kao u *siin* ili *moija*, ostaje da Rańina, osim jednoga primjera *niieſmo*, piše dvostruko slovo u nekoliko primjerâ *(nije, ije, prije*[1], *zanije)*, gdje je dugo *ě* na kraju riječi. Ja mislim da ovo zadńe nije kakva Rańinina samovoļa, već da se osniva na pravom izgovoru, jer se u tome s ńim slažu i najstariji dubrovački pjesnici.

Kako su Š. Menčetić i Ǵ. Držić baš sami pisali, to naravski ne znamo, jer su nam ńihove pjesme sačuvane samo u tuđim prijepisima, ali opet možemo donekle dokučiti, kako su oni izgovarali, — a to je za nas još važnije. Već to mnogo dokazuje, što oni u sredini riječi, kako se čini, nikada ne uzimļu dugo *ě* kao dva sloga, dok *ije*, koje nije postalo od *ě*, češće uzimļu kao dva sloga nego li kao jedan: *pijem* 24, *zabije, vapije* 33, *ubiješ* 40, *vije* 57, *prolije, plije* 61, *zmije* 66, *slabije* 33, *smiļenije* 397, *nijedno* 497 itd. pored *zav'je* 85, *n'jedne* 40. 46 itd. Naprotiv na kraju riječi i oni dosta često broje dugo *ě* kao dva sloga: *nije* 39. 97. 123, *zanije* 57, *smȉje* 66, *vije* (zna) 68, *prije* 399. 428, *najprije* 151 itd. pored *n'je* 40. 51, *pr'je* 151 itd. Iz ovoga svega ja dakle izvodim da se na kraju XV. vijeka i u početku XVI. vijeka u Dubrovniku dugo *ě* redovno izgovaralo kao j e d a n slog, izuzevši *ě* na kraju od riječi koje je već izgovarano u dva sloga.

§ 45. U ovaj mah ne mogu kazati sigurno, gdje se u mlađih dubrov. pisaca, naročito u pjesnika nalazi da je dugo *ě* zapisano ili u stihu brojeno kao dva sloga. Koliko sam do sada svraćao pažńu na to, ja bih rekao da nema prije našega vremena primjera, gdje bi u osnovnom slogu dugo *ě* bilo uzeto kao dva sloga, pa zato mislim da su se tamo tek u naše vrijeme mjesto jednog dugog sloga počela od česti izgovarati dva kratka. Prof. Maretić naprotiv misli (Nast. vjesnik I, 156) da su stari Dubrovčani izgovarali dugo *ě* dvosložno, te nalazi jaku potvrdu za to u tome, što pjesnik Dinko Rańina razlikuje dugo *ě* od kratkoga pišući obično ono prvo sa *ie* a ovo drugo sa *je*. Ali po mojemu mišļeńu to nikako ne dokazuje da je D. Rańina izgovarao *vȉjek, rijèka* a ne *vi̯êk, ri̯ćka*, već samo da je razlikovao dugo *i̯e* od kratkoga. Jer ako je D. Rańina zbiļa izgovarao dugo *ě* kao d v a sloga, zašto ga nije barem kadgod i brojio u stihu kao d v a sloga? Inače po riječima prof. M. Vaļavca

[1] Za naše *prije* Miklošić (vergl. Gramm. I², 411, isp. i etym. Wbch. s. v. *perdъ)* uzimļe da je to = stslov. *прѣжде*, ali prema stslov. *прѣжде* u nas je *prjeđe - priđe*, dok ekavsko *prê* i ikavsko *prî* jasno kažu da se u nas, biće baš sakaćeńem od *prěđe*, razvilo i *prě*.

u predgovoru k akademijskom izdańu Rańininijeh pjesama vidi se da D. Rańina od toga pravila mnogo češće odstupa nego li se prof. Maretiću činilo. Što pak prof. Maretić svraćajući se po drugi put na ovo pitańe (Nast. vjesn. I, 363) spomińe iz Gundulićevijeh drama primjere *drazijem, svijeh, tvojijeh, vjernijem, milijeh, teškijeh, donije,* gdje je dugo *ě* stiha radi dvosložno, to je opet nešto drugo. Svi su ti primjeri (osim *donije*, gdje je *ě* na kraju riječi) oblici zamjenične (složene) deklinacije, gdje se i dandanas u Dubrovniku može čuti *ije,* pače i *ijê* (n. pr. *ònijêh, dòbrijêm),* pa se na ńihovu osnovu smije kazati samo to, da je dvosložno izgovarańe dugoga *ě*, koje se u Dubrovniku krajem XV. vijeka počelo javljati na kraju riječi, u početku XVII. vijeka ili još prije zahvatilo i nastavke zamjenične (složene) deklinacije. Ja ne bih tako stezao granice dvosložnomu izgovarańu dugoga *ě* u dubrov. dialektu, kad ne bih vidio, kako se u tome s ńim slaže još jedan jekavski dialekt, o kojemu sam mogao dobiti sigurnih i potańih vijesti. To je govor (pravoslavnijeh) jekavaca u Lici, za koji mi je dr. V. Đerić, izvrstan znalac toga dialekta, potvrdio (i ne znajući da je od česti tako i u dubrov. dialektu!) da se dugo *ě* uvijek izgovara dvosložno u završcima zamjenične (složene) deklinacije, zatim u *nije, ijem* itd., u *prije* i u *dvije,* dok se u drugijem prilikama čuje ili samo *ije* (pod slabijem akcentom) ili se (pod jakijem akcentom) miješa *ije* i *ije,* — a to je baš onako kao što je u Dubrovniku (isp. Arch. f. slav. Phil. XIII, 592. 593).

Budući dakle da se u naše vrijeme koliko u Dubrovniku toliko u Lici redovno izgovara dugo *ě* dvosložno na kraju od riječi u *nije, ije, dvije, prije,* zatim u nastavcima zamjenične (složene) deklinacije, ja uzimļem da je tu najprije provedena dvosložnost dugoga *ě*, a da se u osnovnijem slogovima pod jakijem akcentom tek u naše vrijeme provodi, pa se zato uz starije *vjȅk, sjȅno* itd. miješa mlađe *vijek, sijeno* itd., dok pod slabijem akcentom dugo *ě* i u Dubrovniku i u Lici ostaje još bez promjene, te imamo samo *rjȅka, djȅte* itd. a nikako *rijèka, dijète* itd.[1] Ja sam već pokušao da protumačim ovo različno izgovarańe dugoga *ě* prema akcentu koji je na ńemu, te sam kazao (Arch. l. l.) da je jaki akcenat, pod kojim se ističe početak naglašenoga samoglasnika, lakše i

[1] Da se dugo *ě* u nekijem prilikama izgovara obično kao jedan slog potvrđuje za peraški dialekt u Boci Kotorskoj prof. T. Brajković (Program kotorske gimnaz. za god 1892/93, str. 5) a za sarajevski dialekt prof. Đ. Šurmin (Rad CXXI, 188).

prije rastvorio *i̯ē* u *ije* nego li slabi akcenat kojim se ističe više druga polovica naglašenoga samoglasnika, pa je zato prije i lakše pod jakijem akcentom *i̯* pred *ě* odvojeno kao samostalan samoglasnik. Mnogo je teže kazati, zašto se je dugo *ě* najprije počelo izgovarati dvosložno na kraju od riječi pa u završecima zamjenične (složene) deklinacije. Može biti da se treba uputiti od jednosložnijeh oblika *nije* (uz *ni̯esam* itd.) *ijem - iješ - ije* (uz *jemo - jete - jedu; ijemo - ijete - iju* je po svoj prilici načińeno prema singularu), *dvije, prije, tijem, svijem, tijeh, svijeh*, jer tu nalazimo i oblike, gdje je *ě* na kraju riječi, i oblike zamjenične deklinacije; prema ovijem vaļa da su zatim udešeni ostali oblici, gdje je tako *ě* na kraju od riječi, i ostali oblici zamjenične (složene) deklinacije koji imaju u završetku dugo *ě*.

§ 46. Znamo da se u našemu jeziku od česti shvaća kao *ě* taki glas, koji uprav nije *ě*: to najčešće biva sa *e* a rjeđe sa *i*, i to koliko u domaćijem toliko u tuđim riječima. Amo ide iz vrlo stara vremena osnova *koren-*, koja se i u najstarijim ćirilskijem spomenicima našeg porijekla redovno piše *корѣн-*, a u jekavskom i u ikavskom govoru glasi *kori̯en-, korin-*. *Z* i *B* imaju doista tu još *e*: *koren Z.* 20. *B.* 2, *korena Z.* 45 (2). 94. *B.* 4, *korenje Z.* 50, *ukorenila* 79, *iskoreni se B.* 47 itd., kao što imaju i drugi stariji ikavski spomenici a i sada se može od česti čuti u ikavskijem krajevima, ali to po svoj prilici nije nego stariji ekavski izgovor glasa *ě*. *R* ima bez izuzetka *kori̯en-* osim jednoga primjera *korin* 100. A kad se u *Z* nalazi još samo *koren-*, nije lako kazati, zašto se u *Z* i *K* pored *zlamen, zlamenovati, kamen* miješa *e* i *i* u *zlamenje* i *kamenje*: *zlamenja Z.* 90, *-enji* 84 itd. i *zlaminju Z.* 84. *K.* 258 (2), *-injem Z.* 83. *K.* 257 (2), *kamenjem Z.* 4 (2). 81 itd. i *kaminje Z.* 76, *-injem* 4, jer bi najlakše bilo kazati da se je *zlamenje* i *kamenje* povodilo za *korinje*, kad bi ovakoga oblika bilo u *Z.* i *K.* — *B*, a tako i mlađi pisci dalmatinski (dajbudi Zoranić i Marulić), pa *R* pišu uvijek sa *e zlamenje* i *kamenje*. — Prema stslov. *e* stoji u našemu jeziku *ě* još u *гелень* koje u *B* glasi *jelin (jelin* 5, *lanetu jeliňemu* 155) a u *R jeljen (jeljen* 103, *jeljenice* 271); dandanas u jek. govoru ova riječ glasi ili *ļeļen* (asimilacijom prvoga sloga drugomu) ili *jelen*, koje neće biti uprav stslov. *гелень*, već vaļa da je tu disimilacijom iza mekoga sloga *je* slog *ļe* (odnosno *lje)* otvrdnuo u *le*. — Po svoj prilici vaļa uzeti da je u *Z* i *B* shvaćeno kao *ě* i *e* u riječi *posteļa*, u kojoj se miješa *e* i *i*: *posteļu B.* 57. 58. 119 (2), *-eļah* 27 itd. i *postiļi Z.* 12 (2). 27. *B.* 119, *-iļe B.* 23, *-iļom* 119; sa *i*

imaju ovu riječ i Zoranić *(postiļu* 84) i Marulić *(postiļa* 50, *-iļi* 50. 56, *-iļ* 29). — Napokon je *e* uzeto kao *ě* u *kisjelo R.* 132, kao što se redovno nalazi u Dubrovčanâ, tako da n. pr. Stulić u svom rječniku ima *kisio*, *-sjela* itd., a samo iz Habdelićeva rječnika biļeži *kisel*, *-cla.*

Mnogo su rjeđi primjeri gdje je *i* prometnuto u *ě;* u *Z* i *B* naravski ne bi se mogli razabrati, već ako bi gdje bilo *e* (mjesto *ě)* prema etimološkome *i*, ali takijeh primjera nema. I u *R* ima samo *pastijer* i *pijer*: *pastijeri* 107 (2) itd., *pijer* 117 (2). 243. 250 (5). 311, *pijernu* 250 (2), gdje se redovno piše *ije* osim *pastire* 290 i *pir* 250. Ovo ide u poznatu osobinu dubrov. dialekta (a i drugijeh jekav. govora), po kojoj nastavak *-îr* rado biva *-ijer*: *pastijer*, *monastijer*, *saltijer*, *Troyijer*, *vezijer*, pa prema tomu i *pijer;* što se pak govori uz to samo *mjehir*, biće krivo ono *ě* u prvom slogu, jer znamo da se dva *ě* rado ne trpe usporedo. Uzrok pak promjeni glasa *i* u *ě* treba po svoj prilici tražiti u onome *r* što je iza ńega, jer se u Dubrovniku govori i *špijerlica* (uz *špirlica)*, koje je postalo od romanskog * *pirla.*

§ 47. U tuđim riječima dosta se često mijeńa *e*, i to obično od ńega bude *ě*: canestra: *konistri B.* 20, *konistar* 52 (u Dubrov. *końestra);* finestra (* fonestra): *ponistru B.* 20. 95, *funjestri R.* 121, *funjestru* 197. 198, *funjestrah* 271; castello: *kastel Z.* 26. 51. 90, *kastela B.* 58, *kastil* 59. *kastio* 103, *kostio R* 162, *kostjela* 161, *kostjelu* 206, *kostjelijeh* 224, *kaštio* 205, *kaštjela* 219. 225; lanterna: *altirnami B.* 87, *intirnami R.* 191 (u Dubr. sada *intijernica);* Maddalena: *Mandalena Z.* 18. 25. *B.* 89. 102. 107. 108, *Mandalina* 79 (u Dubr. sada *Mandalijena*, u *R Magdalena);* cisterna (* custerna): *gusterna B.* 79 (u ikavaca *gustirna*, u Dubr. *gustijerna);* lucerna: *(lućerna Z.* 47. 74. *B.* 156, *lućernu Z.* 73[1]), *lukijerna R.* 263. 273. 276, *lukijernu* 232; ἐπαίδευσα (po novom grčkom izgovoru *epedef a)*: *pedjepsani R.* 128; pergolo: *pjergula R.* 301 *(perguli Z.* 31); vergine: *vjerǵin R.* 310, *vjerǵina* 310 (2); candela: *kandjele R.* 310, *kandjelami* 311; mentovare: *mjentovanijeh R.* 299; pressa: *prjčšom R.* 153, *prjčšni* 100. Rjeđe od tuđega *e* biva *i*, koje se možebit opet ima shvatiti kao ikavski izgovor: camelo: *kamilj B.* 14,

[1] *Z* i *B* pišu *luchicrna*, pa prof. Maretić stoga propisuje *lukjerna;* nego to bi bio sasvim čudnovat jekavski oblik u *(Z* i) *B*, pa zato ja volim misliti da to treba čitati *lućerna* kao što se zbiļa govori u sjevernoj Dalmaciji.

kamilja R. 318 *(kamelof Z.* 7); spesa: *spize Z.* 64; balena: *baline B.* 30. 94. *R.* 131; febbre: *fibra B.* 141 *(febra R.* 228); bachetta: *bakitu B.* 196; moneta: *munita R.* 308; gelosia: *ǵiļozije R.* 271; possedere - posseggo: *posiǵali R.* 310 uz *poseǵate* 308, *poseǵao* 309; ne ide amo *pridikam R.* 271, *pridika'* 112, *pridikao* 237 prema tal. *predicare*, nego je tu *pre-* shvaćeno kao prijedlog *prě-*. — Katkada se shvati kao *ě* i tuđe *ie:* candeliere: *kandeliri Z.* 32, *kandelira* 73, *kandalir* 74; panziere: *pancir Z.* 65. *B.* 141; Gabriel: *Gabrio R.* 102 *(Gabriel Z.* 38. *B.* 4); Daniel: *Danio R.* 137. 153 (4). 154 168 itd. *(Z* i *B Daniel);* Ezechiel: *Ezekio R.* 158. — Ja mislim da nam i ovi primjeri, gdje se samo tuđe *e -ie* a nikako *i* shvaća kao *ě*, pomažu da odredimo, iz kojega su se glasa razvili pozniji refleksi staroga *ě* u jekavaca i u ikavaca.

§ 48. U glagola *umčti* sva tri lekcionara imaju u završetku sadašńega vremena već sažeto *č* (v. s. 129 [50]); isto je tako konzekventno sažeto *č* u *nčsam* itd., koje u *Z* i *B* u 3. licu jednine redovno glasi *ni*, samo što *B* iznimice ima i *nije* 21. 56, koje naravski nije uzeto iz jekavskoga govora nego je postalo time, što je starijemu *ni* još jednom dodano *je* (Daničić, oblici [7] 117). — Naprotiv u pogledu glagola *ne imati* lekcionari se više ne slažu: *Z* i *B* imaju uvijek *č*, t. j. po ńihovu izgovoru *i: nimam Z.* 27. *B.* 112, *nima Z.* 56. *B.* 164, *nimahu Z.* 2 itd., dok *R* uvijek ima bez sažimańa *ne imam* (zato i *R*[2] *ne imaše* 200), kako što redovno pišu i dubrov. pisci XVI. vijeka, od kojih n. pr. B. Gradić nema nego samo jedan put *nemaju* lib. djev. 38. Ja mislim da jekavci nijesu ni imali oblika *nięmam*, jer što se u ćirilskijem jek. poveļama XIV. i XV. vijeka nalazi pisano *нѣм-* uz *нєм-*, tu se po svoj prilici kao i inače često *ѣ* ima čitati kao *e* (isp. Arch. f. slav. Phil. XVI, 357), a što se jednom nalazi u D. Rańine *nijema* 133, to je opet zacijelo samo štamparska griješka, t j. *niema* mjesto *neima*. Zato je priličnije istini da su jekavci od nesažetoga *ne imam* direktno prešli na okrńeno *ne-mam;* dužina prvoga sloga tomu ne smeta, jer i u *neću* je prvi slog dug, premda ni tu nema nikakva sažimańa. — Još ću spomenuti da koliko *Z* toliko i *B* bez izuzetka imaju *nijedan* kao i *R* i dubrov. prozaisti XVI. vijeka, pa stoga ja još uvijek mislim da oblici *nidan*, a još više *idan* mjesto *ijedan*, koji se nalaze u Š. Menčetića i G. Držića, pri kraju XV. vijeka nijesu se govorili ni u ikavaca a nekmoli u Dubrovniku. Što se sada može čuti *nidan* (za *idan* nije doslije potvrđeno da se gdje

govori), to naravski nikako ne dokazuje da se tako govorilo već u XV. vijeku.

§ 49. Samoglasno *r*. — Za samoglasno *r Z* obično piše *ar* a rjeđe *er* (v. s. 98 [19]), dok *B* regbi da ima samo *ar*. Kako se vidi iz glagolskijeh spomenika istoga i mlađega vremena, koji redovno pišu *rъ - r' - r*, to nije već samo ortografska promjena udešena prema običaju latinske azbuke, gdje *r* ne može da bude bez samoglasnika uza se; zato ne mislim da se u mješovitome pisańu *ar - er* ima tražiti kakav različan izgovor ^{e}r - ^{a}r već opet samo još neutvrđen ortografski običaj, preńda se inače *a* i *e* doista miješaju kada se samoglasnik *r* zbiļa gubi: *četères* (u štokavaca = *četŗes;* isp. akad. rječnik s. v. *četrdeset), ervati se* (u Dubrovniku), *četer* i *arđav* (na Lastovu, Arch. f. slav. Phil. XVI, 434). Zbog ovoga ortografskoga običaja, koji je išao pred izgovorom, teško je baš i kazati, kada su čakavci zbiļa počeli izgovarati *ar* (ili *er)* mjesto *ŗ*, kao što dandanas gotovo svi izgovaraju, ali za XV. vijek mislim da se može svakako uzeti da su još držali bez promjene *ŗ*. — Za *R*, koji redovno piše *ar* a vrlo rijetko *er - ir*, naravski ne može se sumńati da je samoglasno *r* izgovarano bez promjene, jer ga još dandanas svi jekavci tako izgovaraju. Ali opet ima jedan slučaj, gdje *R* odstupa od izgovora sadašńega književnoga jezika: to su participi na *-ŗl*, u kojim *R* ne piše *-aro* već *-ro* t. j. tu *r* nije samoglasno već suglasno: *umro* 146. 156. 161 itd., *razdro* 145, *prostro* 161, *požđro* 231. Tako pišu i svi pozniji dubrov. pisci a tako se i dandanas govori u Dubrovniku (a i izvan ńega u mnogijem krajevima), pa ne sumńam da se tako zbiļa govorilo u Dubrovniku već pod kraj XV. vijeka. Ali bih opet rekao da ni u Dubrovniku nije od *umrl* načińeno odmah *umro;* prije će biti da je *umro* postalo dosta rano od *umŗo* (ovakijeh primjera u ćirilskijem listinama uopće nema), jer u okolici dubrovačkoj još se u početku XVI. vijeka govorilo *umŗo:* dubrov. ćirilski zbornik piše naime redovno *змаро* (Daničić, ist. obl. 389), kao što i inače piše *ap* mjesto samoglasnoga *r*.

Sekundarnog je postańa samoglasno *r* u *pŗnesti*, koje *Z* redovno ima mjesto *prinesti: prnese* („pernese') 31 (2), *prnesoh* („parnesoh') 31, *prnesite* 31, *prnesi* 35 itd. To ide u kategoriju ne rijetkijeh slučajeva gdje je grupa *r* + vokal u našemu jeziku pretvorena u *ŗ*, ali je svakako čudno da se vokalizacija glasa *r* u prijedlogu *pri* steže u *Z* baš samo na glagol *prinesti*, dok u ostalijeh glagola *(priti, pridati, pripovidati* itd.) ostaje bez promjene. — Naprotiv

u *mudrce (‚muderçe') Z.* 4 sačuvano je starije *r̥* prema *mudarce B.* 10, *mudarci* 29. 30, *mudarca R.* 170 itd.

§ 50. Samoglasno *l*. — Mjesto starijega samoglasnoga *l Z* i *B* imaju svuda *u*, a što se nalazi jednom *dalgo Z.* 9 *(koliko dalgo učinili jeste jednomu od ove bratje moje*, Mat. 25, 40), to nije mjesto *dl̥go* već pisarska griješka mjesto *drago*, jer malo daļe ima u istoj lekciji: *koliko drago ne učiniste jednomu najmańšemu momu.* Isto je tako samo pisarska griješka što je jednom bilo otprije zapisano *suochosse Z.* 18: sam je pisar to ispravio u *suvchosse.* Trag starijega izgovora sačuvan je tek u *K* koji uz *puk*, *napuníl* 260 ima i *pulku* 260, *pulno* 258, *pulna* 261.

§ 51. Sasvim je drugovačije u *R:* mjesto *l̥* on ima i *u* i *uo* i *o*. Najrjeđe je *o:* osim glagola *tomačiti*, koji se drugovačije i ne nalazi *(tomačenje* 237, *tomačeći* 244), ima još samo *isponi se (‚iſponiſte')* [297]. Inače *R*[1] u nekijem osnovama ima samo *u:* *dȕgu* 128, *dȕgo* 147; *dužnika* 236 (2). 274, *dužnici* 235, *dužnike* 126; *kuni* 167, *kunu* 168, *prokune* 142, *prokuni* 167; *umuknu* 123; *ispuńaš* 134, *ispuniti* 240, *ispunićete* 241, *ispuni* 111. 113. 114. 118. 177. 191. 192 (2). 197. 220, *ispune* 193. 194, *ispunio* 207, *ispunili* 107, *ispuniv* 194. *ispuńeno* 111. 176, *ispuńenja* 290, *spune* 181, *punosti* 242; *puten* [210] *(‚putem')*, *puteni* 240, *putenoj* 109, *putenoga* 213, *upućenja* 107; *popuznuše* 195; *stupom* 194; *suzu* 311, *suziti* 213. *izvukoše* 311; *žudim* 152, *žudi* 240, *žudimo* 176. 182. 187, *žudite* 210. 277, *žude* 293, *žudeće* 187, *žuđaše* 286, *žudjeti* 236, *žuđeni* 253, *žuđenjem* 240, *požúdi* 148, *žuditeļi* 236. 241. U drugijem osnovama opet miješa se *u* i *uo:* *dûg* 169. 252 (2), *dûge* 194 i *duog* 252 (2). 274; *dužan* 252, *dužna* 274 i *duožan* 236. 252 (2). 274; *muči* 123, *mučeće* 218, *mučaše* 181, *mučanje* 206. 243 i *muočaše* 175, *muoča* [250]; *obuče* 165. 187, *obucite* 119, *obukao* 255, *obučena* 100. 250, *obučeni* 100 i *obuoći* 240, *obuoče* 110. 142, *obuocite* 143. 250. 251, *obuokoše* 165. 182 (2). 192, *obuočen* 181. 241, *obuočeni* 251. 273, *obuočenje* 273 (2); *obuće* 101. 186 i *obuoće R.*[2] 265; *pun* 109. 112. 193, *puna* 102. 142. 263, *punu* 193. 208, *puni* 147 (2). 153, *pune* 285, *punijeh* 234 i *puono* 215, *na puono* 270; *napuniti* 143. 261. 267. 299, *napuni* 102. 183 (2). 194. 214. 268 (2), *napunite* 117. 197. 242. 251. 254, *napune* 207, *napuniše* 117. 206. 233, *napunio* 110 207, *napunili* 225, *napuńen* 250, *napuńena* 102. 179. 197. 311, *napuńeni* 252. 269, *napuńenju* 278. 313 i *napuoniš* 127. 259, *napuoni* 127. 177. 220. 230, *napuonite* 124. 196, *napuoniše* 155, *napuonili* 220. 277,

napuońen 142, *napuońeni* 146, *napuońenje* 119; *puk* 305, *puka* 303. 304, *puku* 107. 111. 284, *pukom* 173 i *puok* 106. 111. 115, *puoka* 115. 129. 138, *puoku* 121. 124 (2), *puoče* 134. 157 itd. (često); *put* 105. 109. 163, *puti* 106. 122. 126 itd. (često) i *puot* 146 (3). 181. 229. 254. 261, *puoti* 209. 216. 235 (3). 251; *sunce* 204, *suncu* 99 i *suonce* 126. 137. 149. 163. 188. 223. 250. 254, *suonca* 286; *vuk*, *vuka* 111, *vukova* 291, *vukove* 292 i *vuok*, *vuoka* 212, *vuoci* [235]; *vunu* 273 i *vuona* 158. Samo sa *uo* nalazi se: *muońa* [254]; *svuokoše* 177. 182, *svuokše* 177. 182; *zuočju* 177: *puonicu* 149.

S R^1 slaže se i R^2; negdje zadržava *u* bez promjene: *dugo* 201, *produženo* 184, *muńa*, *munje* 264, *ispune* 103, *mučanje* 244, *zamukne* 184, *obuče* 314, *sunce* 225, *sunčenoga* 104, *izvući (izvrići B)* 172, ali miješa i *u - uo: punih* 226 i *puono* 202; *napuniti* 227, *napuni* 173. 291, *napune* 225 i *napuoni* 202. 203; *obućom* 203 i *obuoće* 167; *puk* 130. 172. 225 (2). 227. 244 (4). 247. 249, *puka* 184. 244 (2). 246, *puku* 244 (2), *pukom* 244, *puci* 299, *pukov* 246. 248 i *puok* 173. 200 (2). 245. *puoka* 200, *puoku* 201, *puokom* 202, *puoci* 202. 203; *puti* 225 i *puoti* 287; *vuoke* 265. — R^3 miješa *u* i *uo* samo u *puk: puok* 113. 144, *puoka* 286 305 i *puk*, *puka*, *pukom* 305, *puku* 113. 223; inače ima samo *u: dûg* 263, *dûzi* 291, *na puno* 216, *napunit* 216. 263, *napuńeni* 292, *obuće* (obući će) 298, *put* 292. 301. 302. 316 (5), *puti* 216. 305 (2). 310 (2). 312. 316 (2). 317 (2), *sunce* 228.

§ 52. Izlazi dakle da sve tri česti od *R* miješaju *u* i *uo*, ali opet ne na isti način; najviše je primjera (i razmjerno!) za *uo* u R^1, a najmańe u R^3. Pa i u pogledu nekijeh riječi, koje se češće nalaze, može se konstatirati neka razlika: dok u *puk* u R^1 odlučno pretežu primjeri sa *uo*, R^2 i R^3 podjednako imaju *u* i *uo*; dok pak u *napuniti* i *put* R^1 i R^2 imaju nekoliko puta i *uo*, R^3 ima tamo samo *u*. Prvo još ne smeta ništa, jer se po svoj prilici mora uzeti da je već pisar R^1 upotrebljavao oblike sa *uo*, i to, budući da je *uo* svakako starije od *u*, češće nego li pozniji prepisivači; a tada je sasvim u redu što u ńega prevlađuje *puok*, dok u mlađim partijama preotimle mah *puk*. Više bi smetalo, kad bi se sigurno moglo kazati da R^2 voli *uo* od R^3, jer bi tada to pokazivalo da ta dva dijela Rańinina lekcionara potiču od dva različita čovjeka. Ali ja mislim da nije baš potreba to misliti, jer osim u *put*, gdje i u R^1 odlučno prevlađuje *u*, nalazi se još samo u pogledu riječi *pun* i *napuniti* neka mala nesuglasica medu R^2

i R^3 u toliko, što prvi tu miješa *uo - u* a drugi ima samo *u;* nego opet tijeh je primjera tako malo, da je teško kazati, smije li se to baš odrediti kao neka razlika u izgovoru među R^2 i R^3.

Uzevši u cjelini *R* izlazi da u ńemu svakako prevlađuje *u* prema *uo:* ima naime mnogo osnovâ gdje se uopće nalazi samo *u: dŭg, dužnik, kunem, prokunem, umuknuti, zamuknuti, ispuńati, ispuniti, spuniti, punost, puten, upućenje, popuznuti, stup, suza, suziti, izvući, žudjeti, požudjeti, žuditeļ;* pa opet, premda se veći dio između tijeh riječi nalazi samo jedan ili dva puta, te bi stoga moglo vrlo lako biti da se jedna ili druga slučajno nalazi samo sa *u,* — neće biti puki slučaj što se *ispuniti* nalazi d v a d e s e t putâ s a m o sa *u* ili što se u korijenu *žud-* nalazi š e s n a e s t putâ opet samo *u.* Da u *R* prevlađuje *u* prema *uo* vidi se i po tome, što su s druge strane vrlo rijetke riječi gdje dolazi samo *uo*: *svuoći* (4 puta), *zuoč* (1 put) i *puonica* (1 put). Napokon i u onijem riječima, gdje se miješa *u* i *uo*, obično se češće nalazi ono prvo; jedini je siguran izuzetak u tome pogledu *puk*, koja se riječ u R^1 vrlo često nalazi a gotovo uvijek sa *uo*, dok bi mogao biti i puki slučaj što se i za *obuoći, suonce, duožan* nalazi više primjerâ nego li za *obući, sunce, dužan.*

Što se tiče miješańa *u - uo* ne može se kazati da u tome vlada kakovo pravilo. Samo *u* nalazi se u kratkijem *(dŭg, ispuniti, puten* itd.) i u dugijem slogovima *(žudjeti, izvući, stup, suziti),* pa se isto tako *uo* nalazi (uz *u)* i u jednijem i u drugijem: *obuoća, puon, napuoniti, puonica, puoti, vuona, zuočju* i *duog, obuoći, svuoći, muonja, puok, vuok, suonce.* A ne može se kazati da *uo* zavisi ni od akcenta, jer ga nalazimo i u slogovima s jakijem (starijem) i sa slabijem (novijem) akcentom, pa opet i u nenaglašenijem slogovima, i to i u takvijem, na kojim je negda bio akcenat, pa opet i u takvijem, gdje ga nije bilo n. pr. *puŏno, puŏti, vuôka, suônce; duóžan, muóčaše, obuóći, obuòčen; nàpuoniti; ŏbuoća, ŏbuoče* (aor.) 110. 142, *nàpuoni* (aor.) 202. 203. 220. Koliko je malo pravila pri ovome miješańu, najlepše se vidi odatle, što u *nàpuniti* imamo *u - uo*, dok u *ìspuniti*, koje se od ńega samo prijedlogom razlikuje, imamo samo *u.* Još najprije bi se moglo to kazati da se *uo* bolje drži u dugijem nego li u kratkijem slogovima, jer je *žudjeti* jedini primjer s dugijem samoglasnikom koji se više puta nalazi a uvijek samo sa *u*, a osim ńega ima još samo sa *u* u dugom slogu *súziti* (1 primjer) i *stûp* (1 primjer u R^1 a 1 u R^2).

§ 53. Od stvari pisanijeh u Dubrovniku prije *R* najzgodnije su za izpoređivańe poveļe pisane i prepisane od dubrov. pisara Nikše Zvijezdića u god. 1430—54, jer on ne piše redovno ль kao ńegov predńak Rusko, i jer je i vremenom po svoj prilici dosta blizu redakciji R^1. Ako odbijemo slučajeve gdje je Zvijezdić, bez sumńe prema crkvenoj ortografiji, pisao ль (л, ьл), ostaje da on miješa bez razlike u kratkijem i u dugijem slogovima *uo*, *o* i *u* (k ovijem zadńim brojim i one, gdje je pisano лъ): *duog* (6 putâ), *duožan* (7), *Vuok* (14), *Vuković* (2), *homski* (4), *dužan* (3), *Vluk* (1), *Vlučević* (1), *humski* (4); *duogove* (1). *duogovanje* (2). *duožnik* (1). *prěduožje* (5), *puon* (5), *puotju* (1), *Vuokas* (1), *Vuokasić* (1), *Vuokac* (17), *Vuokašin* (1), *Vuokman* (4), *Vuokša* (1), *Vuočinić* (4), *pon* (2), *Vokas* (5), *Vokac* (3), *Vokić* (1), *Vokman* (1), *Vokosav* (2), *Vokota* (1), *dŭg* (1), *prěduožje* (5), *prědlužje* (1), *zakune* (1), *pun* (1), *plun* (6), *ispluniti* (5), *bugarski* (2), *humski* (4), *Vlukasić* (1), *Vukas* (14), *Vukašin* (1), *Vukić* (1), *Vukman* (1), *Vukčić* (1) (isp. Arch. f. slav. Phil. XVII, 10). Izlazi dakle da Zvijezdić najčešće piše *uo* (72 puta), pa *u* (49 putâ) a najmańe *o* (20 putâ), pa opet da u dugijem slogovima ima istijem redom *uo* (27), *u* (9), *o* (6), pa tako i u kratkijem *uo* (45), *u* (40), *o* (14); za ńega je dakle pravilo *uo* - *u* a izuzetak *o*, pa u kratkijem slogovima *u* je mnogo jače zastupano nego li u dugijem.

R se dakle s N. Zvijezdićem u toliko slaže, što obojica miješaju *u* i *uo* i što je *u* razmjerno jače zastupano u kratkijem slogovima, a odstupa od ńega u tome, što Zvijezdić ima i *o*, i ako rjeđe nego li *uo* - *u*, dok u *R* nema nego *tomačiti* i nesigurni primjer *isponi se*. Ali da to Zvijezdićevo *o* nije kakva ńegova samovoļa, jasno se vidi po tome, što ga ima i ńegov predńak Rusko (god. 1392—1430): *смотрѣ* Puc. spom. srp. II, 49 (osim toga Rusko ima još samo jednom *ѣзмии*), a i ńegov nasļednik Marinko Cvjetković (g. 1454—1466): *законе* Jireček. spom. srp. 87. 88, *законя* 58 (2). 87 (2); ako se pak k tomu uzmu primjeri iz latinskijeh kńiga dubrovačke kancelarije (Arch. f. slav. Phil. XVII, 37), to se ne može sumńati da je zbiļa u dubrov. dialektu u XV. vijeku moglo biti od *ļ* i *o*, koje je, kako nam pokazuje *R*, negdje pri kraju XV. vijeka izravńeno s običnijem *u* - *uo*, osim riječi *tomačiti* gdje se *o* sačuvalo sve do našega vremena.

§ 54. Dok se dakle može protumačiti, kako biva da se *R* u pogledu *o* = *ļ* ne slaže sa starijim dubrov. poveļama, nije lako razumjeti, kako je to da se *R* uopće, što se tiče zamjene samo-

glasnoga *l*, još mańe slaže s najstarijim dubrov. kńiževnicima. Pa i tu teškoća ne dolazi sa strane prozaistâ, jer što n. pr. prvi između ńih, t. j. B. Gradić, ima uvijek *u* (osim *tomačiti* i jednog primjera *potevan* lib. djev. 111), to bi se moglo lako promisliti da je u prvoj polovici XVI. vijeka izjednačivańe zamjenikâ samoglasnoga *l* pošlo za jedan korak daļe te da je i *uo* nestalo ispred *u*. Ali kako se može to dovesti u sklad da R^2 i R^3 između godinâ 1495—1508 (t. j. između godine, kada je Bernardin štampan, i godine kada je N. Rańina ispisao lekcionar) ima još dosta često starije *uo* uz *u*, dok Š. Menčetić i G. Držić, koji su također u to vrijeme živjeli, imaju redovno mlađe *u?* U ovom cijelome poslu najlakše bi bilo kazati da N. Rańina pišući god. 1508 u lekcionaru vrlo često *uo* nije time pogađao svoj vlastiti izgovor već samo slijepo prepisivao što je nalazio u svojoj matici, pa — budući da koliko Š. Menčetić i Ǵ. Držić toliko i B. Gradić redovno imaju samo *u* — odatle izvoditi zakļučak da i R^1 (t. j. onaj, što je čakavsko-ikavski govor dalmatinskoga lekcionara okrenuo na štokavsko-jekavski) i R^2 (t. j. onaj, što je prepisao neke lekcije iz Bernardina) i R^3 (t. j. onaj, što je samostalno preveo još neke lekcije) nijesu bili pravi Dubrovčani već iz kakvog kraja gdje se još govorilo *uo* uz *u*. Nego ako i uzmemo da specijalno R^2 i R^3 nije bio Dubrovčanin, ne smijemo o tome sumńati da je bio iz štokavske jekavske mu okolice, a baš za dubrov. okolicu po poveļama XV. vijeka može se slutiti da je tamo već u to doba *u* bio redovni zamjenik samoglasnoga *l* (Arch. f. slav. Phil. XVII, 11), s čime se lijepo slaže što i ćirilski zbornik od god. 1520 (dajbudi u izdanijem odlomcima) ima uvijek *u*, osim *потениемь* 8, koje bi opet m o g l a biti i pogreška kao što je *виероиемо* 19. Ali imamo i pozitivnijeh dokaza da se još u ovo doba u Dubrovniku zbiļa od česti govorilo i nešto drugo nego li obično *u*. U Menčetića i Držića nalazimo naime i ovake primjere: *sončana* (u rimu sa *skončana)* 14. 153. 272. 313, *sončane (+ skončane)* 103, *sončan (+ skončan)* 145. 164. 277, *sončańe (+ skončanje)* 145. 185, *sonča (+ skonča)* 395, *prosozil (+ zgrozil)* 295, *sozno (+ grozno)* 342. Svi su ti primjeri u rimu, pa bi se doista moglo promisliti da su Menčetić i Držić, kao drugdje, tako i ovdje stiha radi promijenili svoj pravi izgovor, ali da to nije, kaže *sončana* 347, koje rimuje s *dana*, pa tu nije trebalo zbog rima mijeńati *u* u *o*. Ja mislim dakle da su dva najstarija pjesnika u istinu tako izgovarali, pa se to tada lijepo slaže s čińenicom što i dubrov. pisar Marinko,

kako smo vidjeli, u drugoj polovici XV. vijeka zna za *o* = *ǫ*. Može pače biti da su oni još gdjegdje imali tako *o*, pa ga pozniji prepisivači zamijenili svojim *u*, jer mjesto *sončana* 14 rukopis N. Rańine ima (protiv rima!) *sunčana*, a na str. 153 toga istoga rukopisa bilo je najprije zapisano *sončana*, pa je ispravljeno u *sunčana*, napokon na str. 295 stoji *prosuzil* protiv rima mjesto *prosozil;* tako isto drugi mlađi rukopis ima *sunčana* 153. 304, *sunčane* 103, gdje bi zbog rima imalo biti *sončana*. Ima li još kakijeh primjera za *o* = *ǫ* u rukopisu N. Rańine, ne može se znati, jer s već kazanoga razloga taj rukopis nije uzet kao osnov izdańu; ali i ako ih ima, neće ih biti mnogo, jer u drugoj polovici XV. vijeka tako je *o* bilo već rijedak izuzetak. Da su Menčetić i Držić zadržali stariji izgovor samo u rimu i zbog rima potvrđuje se i time, što u ńih nema izvan rima primjera gdje bi stajalo *uo* mjesto *ǫ*, a kad bi ga oni gdje napisali, zacijelo bi ga N. Rańina zadržao, kao što ga je zadržao prepisujući godinu kašńe lekcionar. Treba dakle vjerovati da su Menčetić i Držić zbiļa redovno pisali *u*, osim rijetkih primjera gdje imaju *o* u rimu. Nego i ako u ńih ne nalazimo izvan rima nikada što drugo osim *u*, opet možemo sigurno dokazati da se je krajem XV. i u početku XVI. vijeka u Dubrovniku govorilo i *uo* za *ǫ*. Tu nam je opet dobar svjedok naš vrijedni N. Rańina: u ńegovu rukopisu nalazimo naime i ove primjere: *suončan* 145, *suončana* 304, *suončańe* 145, a možebit da bi se našao još koji primjer, kad bi se ńegov rukopis tačnije pregledao s te strane. Ovo *uo*, kako se meni čini, ne proishodi od samijeh pjesnika već od prepisivača N. Rańine, jer mjesto *suončan* i *suončańe* mlađi a vjerniji rukopis ima *sončan* i *sončańe*, kako su bez sumńe bili napisali sami pjesnici, budući da se u XVII. ili XVIII. vijeku (kada je taj rukopis prepisivan) davno već nije govorilo takovo *o*. Kako su dakle mlađi prepisivači, gdje su zamjeńivali ovakovo *o*, uzimali samo svoje *u*, tako je i N. Rańina, gdje ga je on zamjeńivao, opet uzimao svoje *u* - *uo;* a što N. Rańina nije zamjeńivao sa *uo* (ako zbiļa u ńegovu rukopisu nema primjera za to!) i *u* Menčetića i Držića, to se može lako razumjeti: oblici sa *u* bili su i ńemu samomu sasvim obični, pa nije bilo nikakva razloga da u ńih dira, a samo oblici sa *o*, kako nam dokazuje ńegov lekcionar, u ńegovo su se vrijeme slabo govorili ili nijesu nikako, pa je zato samo ńih zamjeńivao kad običnijim *u* a kad opet rjeđim *uo*. Ako još k tomu uzmemo da se i u jednom rukopisu M. Vetranića nalazi dva puta *vuok* (Stari pisci hrv. IV, 119), to onda

iz svega izlazi da u *R* s ńegovijem miješańem od *u* i *uo* imamo vjerniju sliku pravoga izgovora samoglasnoga *l* u Dubrovniku pri kraju XV. i u početku XVI. vijeka nego li u Menčetića i Držića s ńihovijem redovnijem *u*: *R* nema *o* mjesto *l*, a i N. Raňina prepisujući pjesme Š. Menčetića i G. Držića rado ga i p r o t i v r i m a izmjeńuje; *R* za *l* miješa *u* i *uo*, a i N. Raňina izmjeńujući u pjesnikâ ńihovo *o* ne upotrebļava samo ńihovo *u* već miješa *u* i *uo*. Pored svega toga ostaje opet neriješeno pitańe, kako biva da se *R* i N. Raňina s jedne strane ne slažu s Menčetićem i Držićem što se tiče zamjene samoglasnoga *l*. Ja mislim da se to ne može protumačiti nego na dva načina: i l i su oba pjesnika zazirali od *uo*, premda su ga i oni govorili uz *u*, i l i ga oni zbiļa nijesu govorili pa ga zato nijesu ni pisali. Ako je ono prvo, onda može biti da su oni zazirali od *uo*, jer je ńima inače grupa *vokal* + *o* *(dao, vidio, čuo* itd.) brojila u stihu kao d v a sloga, dok je *uo*, koje je postalo od *l*, sigurno uvijek izgovarano kao j e d a n slog. Ali stvar bi se mogla protumačiti i time, da se u to doba u Dubrovniku u nekom dijelu grada ili građanstva govorilo samo *u* a u drugom miješalo *u* - *uo*. Take sitne razlike u jednom istom mjestu nijesu nemoguće; spomenuću samo to, da se n. pr. dandanas baš u samom Dubrovniku u jednom dijelu grada *(na Prijekome)* dugo *a* izgovara zatvoreno, dok ga ostali Dubrovčani izgovaraju sasvim čisto, pa se zato i rugaju Prijekarima zbog ńihova *a*°.

§ 55. Iza onoga, što je prof. Jagić kazao u svojemu Arhivu (IV, 386—397) o prelažeńu samoglasnoga *l* u *u* u našemu jeziku, ne bi bilo potrebito što više o tome govoriti, da nije Oblak u istom žurnalu (XVI, 198 – 209) izrekao u ovom pogledu nešto drugovačije mišļeńe. Dok naime Jagić uzimļe da je sadašńe naše obično *u* postalo time, što se ispred *l*, uprav iz ńega, razvilo *u*, za kojim se *l* pretvorilo u *o*, pa se dvoglas *uo* stegnuo u *u*, Oblak naprotiv misli da je tako bilo samo u dugijem slogovima, a u kratkijem da je od *l* direktno postalo ili *u*, ili pak *o* koje se je izjednačilo s običnijem *u*. Ja mislim da se Oblakovo mišļeńe ne slaže s čińenicama: koliko imamo primjerâ za to u poveļama XIV. i XV. vijeka iz štokavskijeh krajeva, tu je već gotovo svuda provedeno *u*, a gdje se od toga odstupa, tu se ne čini nikakva razlika među dugijem i kratkijem slogovima: *Vuōk*, *nezaduōžan* ali i *Vuōkomirić*, *puōtju*; *Vōkosav*, pa i *hōmski* (Arch. f. slav. Phil. XVII, 11); kako se pak specijalno u dubrovačkom dialektu i u kratkijem slogovima, isto kao u dugijem, miješa *u* - *o* i *uo*, to je već pokazano

(v. s. 144 [65]). Da se među dugijem i kratkijem slogovima u štokavskom govoru nije činila u starije vrijeme kakva razlika u pogledu sekundarnoga samoglasnika koji se razvija iz samoglasnoga *l*, potvrđuje se i time, što sjeverni čakavski dialekti, koji su od česti još sačuvali *l̥* ili ga većim dijelom već na razni način uklonili, ne čine također nikakve razlike među jednijem i drugijem slogovima n. pr. *stûkal - sûza, žêlč - dêlg, žêt - sêza, pâlž - vâlna, dôg - sôza.* Ta jednakost dugijeh i kratkijeh slogova ide tako daleko, da u onijem dialektima, u kojim stari poluglas u dugijem slogovima biva *a* a u kratkijem *e* ili *o*, te razlike nema baš samo u onijem slučajevima, gdje se zamjenik (sekundarnoga) poluglasa razvija ispred samoglasnoga *l*; dakle n. pr. u Vrbniku razlikuje se između *dân* i *pès*, ali se ne čini razlika među *stêlb* i *vêlna*. Stoga je mnogo priličnije istini da se je i u štokavskijem dialektima samoglasno *l* uopće u dugijem i u kratkijem slogovima na isti način mijeńalo, t. j. svuda se ispred ńega najprije razvio samoglasnik, zatijem je *l* iza ńega pretvoreno u *o*, pa je dvoglas, koji je tako postao, stegnut u *u*. Ali ja mislim da se zbog nerijetkijeh slučajeva, gdje se u starijim štok. spomenicima uz *uo - u* nalazi i *o*, mora uzeti da se samoglasnik, koji se razvio ispred *l̥*, kolebao među *u* i *o*, tako da je mogao kao rezultat cijeloga procesa izaći ne samo *u* već i *o*, dok je napokon *u* svuda potisnulo i *uo* i *o*. Među dugijem i kratkijem slogovima može biti da je samo u toliko bila neka razlika, u koliko se može uzeti da je novi proces otpočeo s dugijem slogovima, pa tek docnije zahvatio i kratke; nadalje sva je prilika da se *uo* duže držalo u dugijem slogovima, kako nam lijepo dokazuje M. Divković koji u početku XVII. vijeka ima često *uo*, ali samo u dugijem slogovima (Glas srp. akad. 52, 102).

Valda nijesu prepisivačke pogreške što se u *R* nalazi nekolika puta *uo* i u *put (pạtь)*: *puote* 149. 163, *puotijeh* 126, jer bi moglo biti da je to isto onako postalo, kao što je n. pr. u *Z vadriti* od *udriti*, ili u Zoranića *vaglen* od *uglen* (v. s. 105 [26]), t. j. miješańem od *u* = *u̯* sa *u* = *l̥*. U *obuokole* (circumdabunt) *R.* 236 (2) moglo bi napokon također biti tako miješańe među *o* = stsl. *o* i *o* = *l̥*, ali će prije biti da tu prijedlog *ob* stoji u obliku *obu* kao što je n. pr. u *obujami R.* 264, *obujati B.* 121.

§ 56. Kvantitet. — Za kvantitet lekcionari nam slabo pomažu. U *Z* često stoji akcenat nad jednosložnom dugom riječi n. pr. *prît, uód, nȳ, hchí, dân* (v.s. 151 [72]). Osim akcenta donekle se kvantitet može razabrati i iz pisańa dvostrukijeh slova. Za taj

posao ne pomaže *çc - cç* n. pr. *ocça, diça*, jer to se redovno piše gdje je ispred glasa *c - č* ispao zubni suglasnik (v. s. 97 [18]). Isto tako u Z^1 dvostruko *ss* naznačuje glas *š*, da bi se razlikovalo od prostoga *s* koje naznačuje glas *s*, dok u Z^2 i Z^3 naprotiv se *ss* često piše za glas *s*, naročito u zamjenice *se*, da se razlikuje od nastavka *-še* (pisano *-sce, -se)* 3. lica množine aorista. Inače *Z* redovno piše dvostruki suglasnik iza kratkoga samoglasnika, a dugi samoglasnik naznačuje dvostrukim slovom n. pr. *uelle, pyllat, sybba, bratte, recce* itd., *glaas, suud, puut* itd., ali opet piše dvostruko slovo i gdje mu se ne bi nadali: *sebee* 5, *çapee* (3. sg. aor.) 17, *bille* (albae) 55, *tillo* 74 (3), *tellu* 76, *tilla* 91, *stuppof* 92. — I u *B* obično dvostruki suglasnik stoji iza kratkog sloga a dvostruki samoglasnik u dugom slogu n. pr. *gorra, mačče, mačča, hizzo, prossi, rečče, terre* itd. *priipravna, buduu, puuci, rekuu, doom, riič* itd., ali se dosta često nalazi i protiv (današńega) pravila: *pissam* 1, *jedinno* 2, *nissam* 3 (2), *ne boj sse* 4, *začella* 4, *ka sse* 4, *glassom* 4 itd., *hiize* 3, *dnii* (a. pl.) 3 (2), *govoriil* 3, *gospodiin* 3 (3), *tebii, dubiini* 3, *raaba* 4, *veseljuu* 5, *tebee* 6 (3), *niištar, poguubiti* 6 itd. U nekijem slučajevima to bi se doista moglo protumačiti starijim ili dialektnim izgovorom n. pr. *govoriil* ili *gospodiin* moglo bi biti sasvim dobro *gororîl, gospodîn*, ali opet primjeri, u kojim *B* piše dvostruko slovo, gdje mu se ne bismo nadali, u tolikom su broju, da će se teško moći tu naći kakvo pravilo ili kakav razlog. Još jedino, što se s priličnom sigurnošću može kazati, jeste to, da je *B* još iza akcenta izgovarao dug vokal, dok dandanas čakavci iza akcenta redovno imaju samo kratke slogove; vrlo su naime česti primjeri kao *razuum* 2, *budeemo* 3, *poslaan* 4, *smutii se* (3 sg. aor.) 4, *slabaa* (slâbâ), *podložiim* 5, *govoraah* 6 itd. — Najpravilnije postupa pri naznačivańu kratkijeh slogova dvostrukijem suglasnikom a dugijeh slogova dvostrukijem samoglasnikom *R*, ako se odbije dvostruko *i*, koje je u ńega vrlo često i u kratkijem i u dugijem slogovima, zatim dvostruko *l* i dvostruko *s*, koje može često biti i iza dugog samoglasnika n. pr. *vanđellja* 99, *anđella* (g. pl.) 108 (2), *razdijelli, tijellu* 116, *pissana, pissma* 99 itd. Inače je *R* vrlo konzekventan, te rijetko piše dvostruki samoglasnik u kratkom slogu n. pr. *u tce, tebee* 102, *puun* 112, *Jonaa* 131 itd., a još rjeđe dvostruki suglasnik iza dugoga sloga n. pr. *sammijeh* 128. Svakako za specijalnu studiju o kvantitetu u našemu jeziku mislim da će trebati i naše lekcionare bolje pregledati u ovome pogledu.

§ 57. Akcenat. — *B* i *R* uopće ne pišu nikakva akcenta, dok ga *Z* ima dosta često, i to Z^{1a}, Z^{1c} i Z^{2} često, sasvim rijetko Z^{3} a nikako Z^{1b}. Ni od ovoga pisaña nema velike koristi za historiju naše akcentuacije, jer nije nikako sigurno, biļeži li se ovijem znakom baš pravi akcenat, budući da ista ruka piše i *porodí* (3. sg. praes.) 1 i *pórodi* 2, *mené* 9 (2) i *méne* 14, *rîci* (g. sg.) 17 i *ricí* 23, *ú hegipt* i *u égipat* 5, pa piše akcenat i gdje ga ne može biti: *góuorechi* 10. 11 (2), *élicęoue* 11, *litá* (a. pl.) 11, *óuaschignen* 19, *oblást* 22, *áronoua* 32, *gladóm* 90. Događaji, u kojim se biļeži akcenat, mogu se skupiti u ove vrste: 1) U jednosložnih riječi obično se akcentom naznačuje dužina sloga: *prút* 3 (2). 20, *uód* (g. pl.) 5, *ný* (nije) 6 (2), *hchí* 6, *dán* 10. 13. 16. 19 26. 31 (2), *dán* (g. pl.) 6. 13, *tó* 6, *grád* 10. 13 (2). 18, *mús* 11, *suít* (haļinâ) 11, *chrát* (gl. pl.) 11, *tá* 12. 13, *pút* 12, *urát* (portarum) 16, *sám* 18. 19, *trús* 18, *stán* 21, *pól* 22, *gén* (g. pl.) 24, *quás* 25, *dá* 27 itd.; vrlo je rijetko akcenat na kratkom slogu: *óu*, *tri dní*, *nás* (naš) 13, *núf* 19, *póp*, *mást* (mäst) 31, *lán* 47, *brát* 60. S akcentom se nalazi često *nám*, *nás*, *uám*, *uás*, ali možebit da je u tijem oblicima u zadarskom govoru *a* bilo dugo. 2) Višesložne riječi mogu imati akcenat: *a)* na slogu koji (po starijoj akcentuaciji) ima jaki dugi akcenat: *sína* 1, *ischúpi* 1. 6, *dáre* 5, *dári* 8, *raçlúcen* 6, *práudi*, *suéte* (svêtê) 10, *gráda* 10. 13, *múça* 11, *líste*, *ulícy* (ùliječi) 11, *uçídan* 12, *téla* 13 (2), *stáse* (stâše), *gischáse* (3 sg. impf.) 14, *çatágim* 15, *synóf* 17, *stára* (stârâ) 37, *uodé* (g. sg.) 46; *b)* na slogu koji (po starijoj akcentuaciji) ima kratki jaki akcenat: *sláue*, *na suití* 1, *istóchu*, *bíse* (3 sg. impf.) 8, *lechí* 9, *postáui*, *móli se* (3 sg. praes.) 10, *gúbe* 11 (2), *búdes* 11, *hlápa* 14, *naród* 17, *osíp* 19, *dári* (čak) 31, *abrámoua* 33, *príya* (coepit) 36, *nabróyen* 38. *yesú* 38. 39, *súcha* 46, *ispúdi* (3 sg. praes.) 53, *úse* 66, *chíte* 92; *c)* na dugom slogu koji je pred starijim akcentom: *odurátise* (3 sg. imprt.) 10. 13, *pústa* (n. sg. f. neodređ.) 10, *ucíniti* (ucijeniti) 11, *podurátiti*, *pásite* 13, *púta* 13 (2), *stríchi* 19, *onjmy* (obmutuit) 20, *na púti duha suéta* 36, *po ríçi* 39, *údi* 92; *d)* na drugom kojem slogu: *porodí* (3 sg. praes.) 1, *pórodi* 2, *uelícha* (g. sg. m.) 15, *ú hegipt*, *u égipat*, *tebé* 5, *mené* 9 (2), *góuorechi* 10. 11 (2), *isuél*, *mólbe*, *náman* (Naaman) 10, *poydé* (3 sg. aor.), *élicęoue*, *abaná* (Abana), *drúsbom*, *chafarnú* (Capharnaum), *litá* (n. pl.) 11, *çalóga* (zloga), *naucí* (3 sg. praes.) 13, *pyú* (1 sg. praes.) 15, *óuaschignen* 19, *oblást* 22, *ricí* (g. sg.) 23, *áronoua* 32, *petrá* 37, *áronouih* 41, *mené* 44, *yessé* (Jesse) 45, *násona* (Naasson)

52, *siná* (Sinai), *áronu*, *áron*, *gladóm* 90, *érnagna* 94 — Kad se pregledaju sve ove vrste, gdje *Z* bilježi akcenat, gotovo bi se reklo da se u ńega uprav i ne bilježi baš akcenat, već da se ńegov znak meće bez obzira na izgovarańe riječi sad na prvi a sad opet na zadńi slog od riječi. Ako se naime uzme u obzir to, da se u *Z* prijedlog često piše odvojen od glagola s kojim je sastavljen, da se dakle smatra gotovo kao nekakav samostalan dio rečenice, pa ako se prema tome uzme da je i u primjerima kao *postáui*, *odurátise onýmy* itd. uprav akcentom naznačen p r v i slog od riječi, tada su vrlo rijetki slučajevi koji se ne dadu svesti pod ovo pravilo: *ȩalóga* 13, *gischáse* 14, *uelícha* 15, *abrámoua* 33. Ovako nam je onda lako razumjeti, kako to biva da ista ruka piše *pórodi* i *porodí*, *ríci* (*g.* sg.) i *ricí*.

§ 58. Sažimańe samoglasnikâ. — Sažimańe dvaju samoglasnika, pošto nestane glasa *j* koji ih dijeli, imamo vrlo često u sva tri lekcionara u gen. dat. loc. sg. m. i n. zamjenicâ *moj*, *tvoj*, *svoj*: *moga*, *tvoga*, *svom* itd., nego se od prilike isto tako često nalaze i nesažeti oblici *mojega*, *tvojega*, *svojem* itd. Isti proces imamo i u glagolskom prilogu *steći Z.* 3. 25. *B.* 10. *R.* 232, *steće R.* 237 uz *stojeći Z* 18, samo što je ovdje od *-oje-* postalo *-e-*, a ne *-o-* kao gore u *moga*, jer je oblik *steći* bez sumńe udešen prema ostalijem glagolskijem prilozima na *-eći*, dok glagolskijeh priloga na *-oći* nema. Naprotiv ni u jednom lekcionaru nema primjera gdje bi u posesivnijeh zamjenica na isti način bila sažeta dva samoglasnika još u kojemu padežu, pa zato je zacijelo samo prepisivačka pogreška *(ime) tve R.* 138; isto će tako biti samo štamparska griješka *(po ńivi) tuooy' B.* 18 mjesto ‚*tuoyoy*', a ne mislim da to treba čitati *(po ńivi)* ‚tvoj' kao što je u akad. izdańu; i treće izdańe Bernardinovo ima slučajno baš na istom mjestu također štamparskom griješkom ‚*tuozoy*'. — Nijesu u *R* sigurni (inače vrlo rijetki) primjeri gdje u participa mjesto završetka *-ao* stoji *-o* ili *-a*: *došo* 295, *poša* 178, *priša* 211, *izaša* 217; takovo se sažimańe nalazi tek u dubr. pisaca XVII. vijeka, a i tada se *-ao* sažimļe samo u *-ô* a nikada u *-â*. Ja mislim dakle da to ide također na račun nemarnosti Rańinine. Prije će biti pravo sažimańe nekoliko putâ u B^2: *pozna* 110. 128, *prida* 116, jer se u sredńoj Dalmaciji u XVI. vijeku već dosta često nalazi tako sažeto *-â*. — Redovno se u *R* sažimļe samo *-oo*: *aposto* 106. 238, *go* 129, *sto* 243, *doše* 198. 290, *vota* (tal. *volta)* 273. 318 itd.; a tako je jednom i u B^2: *na po živa* 131. — Za sažimańe završetka *-ije* u *-i* isp. § 114.

§ 59. Nestajaće samoglasnikâ. — U početku od riječi vrlo rijetko otpada samoglasnik, naime samo nekoliko puta u prijedlogu *iz* u *Z: zbavi* 87, *skrsnutja* 87 (prema *iskrsnuti* 80 itd.), *shodeći (iz Ẽđipta)* 91, *zvanka, znutra* 89; amo uzimļem i ove primjere: *slišah glas z neba (‚gneba') Z.* 5 (isp. *vidih duh prihodeći kako golubicu* iz *neba* 8), *iz neba zišal (‚gisal')* 40, *kruh ki z neba zlize (‚gneba ‚gliçe')* 31, *fsaki duh nečisti z onoga (‚gonoga') mesta otidet* 82, *ispuditi* (duh nečisti) *z hiz (‚shis') slug tvojih* 84. Znam da bi se moglo uzeti da ovdje *z* uprav stoji ne mjesto *iz* nego mjesto *s* koje, kako znamo, u sjevernijeh čakavaca i u kajkavaca u nekijem događajima biva *z*, ali opet ja mislim da je za ove slučaje u *Z* bolje misliti na sakaćeno *iz*, jedno što smisao negdje baš ište *iz (ispuditi [duh nečisti] z hiz, iz neba zišal)* a inače mu se barem ne protivi, a drugo što u *Z*, osim ovijeh primjera, gdje se može vrlo dobro izaći sa *iz*, nema ni jednoga primjera gdje bi prijedlog *s* bio u obliku *z*, dok za sakaćeńe prijedloga *iz* imamo sigurne primjere *zbaviti, shoditi, skrsnuti, znutra, zvanka.* Prije bi moglo biti da je *z* mjesto *s* u *K: zvrhu (‚cuarchu')* 257, pa i u ńega *z nebes (‚gnebes')* 257. — Amo uprav ne idu primjeri *v noj Z.* 14. *va no* 60. *va nom* 86, *na f* 80, *na nom K.* 261, *po vom* 268, jer je tu zamjenica akcentom vezana za prijedlog u jednu riječ, pa je tu nestalo *o* (od *onaj)* uprav u sredini od riječi. Prof. M. Kušar govoreći o obliku *vâ v* u rapskom dialektu (Rad CXVIII, 4) misli da je tu *a* (od *va, na)* i *o* (od *ovaj)* sažeto u (dugo) *a*, ali meni se čini da će prije biti da je to udešeno prema *va to, va tom*, tim više što imamo i oblike kao *v* (ili *u) noj*, za koje se teško može misliti na kakvo sažimańe. Što je (u rapskom dialektu) *a* u *va v* dugo, s toga nije baš potrebito pomisliti da se je *a* tu produļilo zbog sažimańa s kakvijem drugijem samoglasnikom, jer n. pr. i u *zâ ń, zá me, ná te, prědâ se*, ono je *a* na kraju od prijedloga dugo, premda ovdje nema nikakvog sažimańa

Inače i u sredini od riječi samoglasnik rijetko ispada: najčešće to biva u prilozima sastavļenijem sa *-kolě, -tolě* kojim završetak običnije glasi *-klě, -tlě* (isp. § 147), zatim u brojevima sastavļenijem sa *deset*, gdje se, naročito u *Z* i u *B*, rado izbacuje drugo *e* (isp. § 127). Amo pristaju još ovi primjeri: *zvapi Z.* 18. *zva pišši* 31. 32 (uz *zavapi* 4. 13. 45. 46. 55 itd., već ako *zvapi, zvapišši* stoji mjesto *vzvapi, vzvapivši). prornut* 59, *prornete* 69. *obidvajte B.* 106. U *dļina K.* 197. 242. 243, *prodļenju* 128 naravski

nije ispao samoglasnik (prema *duļina)* već samo poluglas (prema stslov. *длина)*.

§ 60. Dosta često otpada samoglasnik na kraju od riječi. Najčešće to biva u zamjenicâ i prilogâ sastavļenijeh s česticom *re* n. pr: *jer Z.* 69. 71. *B.* 121. *R.* (često) uz *jere Z. B. R.* (često); *ter Z.* 46. 73. 74. *B.* 98. 107. 110. 113. 115. 139. *R.* 150 uz *tere; ner Z.* 41. 78 uz *nere Z.* 17. 21. 23; *jur Z. B. R.* uz *jure Z. B. R.; nigdor Z.* 55. 59, *nitkor B.* 38. 42. 49. 50. 122. *R.* 110. 111. 120. 122. 146 itd. *itkor R.* 160 uz *nitkore Z.* 12. *B.* 11. 12. 19. 33. *R.* 135. 140 itd.; *ništar Z.* 10. *B.* 2. 6 (2). 8. 12. *R.* 122. 123. 139 itd., *ništor R.* 105. 108. 123. 132. 138. 165 itd. uz *ništare Z.* 17. *B.* 17. 21 (2). 22 itd., *ištore R.* 238; *ničemur Z.* 73, *ničesar Z.* 88, *nikomur R* 118 (2) uz *ničimre Z.* 32, *nikogare Z.* 35. 60. *R.* 137. 152. 192, *nikomure R.* 118. 126. 136. 137; *nikadar R.* 141 uz *nikadare Z.* 86, *nigdare* 8. 15, *igdare R.* 230; *goder Z.* 60, *godir Z.* 27. 40. 54. *B.* 78. 188, *godjer R.* 99. 102. 109. 110. 117 itd. uz *godire B.* 1. 10. 18. 28. itd., *godjere R.* 234. 235. 266. 269 itd ; zatim napose u *R: također* 131. 141. 143 uz *takodere* 189; *tolikoder* 142; *sveder* 262. 288; *onoder* 120 uz *onodere* 253; *oniđer* 108 uz *oniđere* 237 (5); *onuđer* 175 uz *onuđere* 231; *tomuđer* 188. Na isti način imamo uz redovno *jošće Z. B.*, *jošte R.* i *još R.* 127. 142, a prema običnomu *nego* nalazimo u *R* i *neg* 118. 122. 137. 142. Na kraju nekijeh enklitičkijeh oblika može otpasti nadalje *i: dobro s' rekla B.* 49, *ako l' bih R.* 265, *ali t' su druzi rekli* 192, *pravdu t' činu* 309 (ali za ovo *t'* isp. § 136). — Od glagolskijeh oblika najčešće i najlakše gubi se *i* od infinita; nego to ne biva još ni u *Z* ni u *B*, koji uvijek zadržavaju to *i* i u samom futuru: *umriti ćete Z.* 10, *pohvaliti će* 72, *pohvaliti ću* 75, pa tako često u *B.* Naprotiv *R* izbacuje dosta često krajńe *i* osim u završetku *-sti*, gdje se *i* u dubrov. diaľektu jednako drži do današńega dana (sada u obliku *-stit): povesti* 269, *srjesti* 296, *uljesti* 318, *pasti* 129 itd.; naročito u R^3 prevlađuju krńi oblici, dok su u R^1 mnogo rjeđi nego li potpuni završeci *-ti, -ći.* — I u imperativu katkada se gubi krajńe *i* (uzimļem naime da je n. pr. prema *govor'* udešeno *govor'mo, govor'te),* ali u *Z* i *B* ima samo po jedan primjer: *odnes'te Z.* 13, *donesʼte B.* 135; nešto češće biva to u *R*: *učin'* 143. 146, *učin'te* 148. 308, *govor'* 148, *rec'* (ali stoji pred *joj*, pa bi moglo biti da treba opet čitati *rcci)* 160, *dones'te* 117, *poď'mo* 141. Oblici *viďmo - viďte, vijmo - vijte* ne idu uprav amo, jer su također udešeni prema *vij - viď* (isp.

§ 137). — Vrlo se rijetko gubi *i* na kraju glagolskog priloga, i to osim jednog primjera *vapijuć K.* 261 samo u R^2 - R^3: *ostavļajuć* 210, *odgovarajuć* 216, *pijuć* 265 *(pijući B);* oblici *moguć B.* 104, *smrdeć R.* 306, *hoteć* 310 ne spadaju amo, jer su u rečenici uzeti ne kao prilozi već kao predikativni pridjevi u smislu pridjevâ *mogućan, smrdļiv, voļan.* — Što se u dat. jedn. m. i sr. roda zamjenične (pridjevne) deklinacije katkada nalazi nastavak *-m* mjesto *-mu*, to vaļa da nije postalo otpadańem samoglasnika (isp. § 116). Isto tako nijesu postali otpadańem samoglasnika oblici kao *dva krat B.* 48 *R.* 150, *tri krat Z.* 22. 23. *B.* 58 *R.* 186 itd., već je to udešeno prema *pet krat, šest krat* itd.

Svi ovi primjeri, gdje je nestalo samoglasnika, imaju to zajedničko, da je svuda samoglasnik kratak i bez akcenta, a to su sigurno najpovoļniji uvjeti da se, naročito u brzom govoreńu, izgubi samoglasnik. Protiv ovoga pravila ne govori *zvapi* (3. sg. aor.) *Z.* 18, jer su u XV. vijeku čakavci vaļda akcentuirali 2. i 3. lice jednine aorista prema ostalijem licima, dakle *zavȁpi* (prema *zavȁpih* itd.) a ne *zȁvapi;* pa ako nije to, onda je *zvapi* udešeno prema gotovome obliku *zvapiti.* Prije bi se reklo da se izuzimļu oblici *prornut (Z.* 59) i *prornete (Z.* 69), jer kakav je sada akcenat u toga glagola, trebalo bi da je to postalo od *prorènete, prorènu(t);* nego je lako moguće da je onaj, koji je tako napisao, izgovarao *proreněte, prorenȗ.*

§ 61. Dodavańe samoglasnika. — Što se tiče dodavańa novijeh (sekundarnijeh) samoglasnika *Z* i *B* znatno se razlikuju od *R.* U *Z* — osim završetka *-ti* za 3. lice sg. i pl. sadašńega vremena, gdje je *-ti* po svoj prilici postalo od *-t ti* (isp. § 136) — nema ni jednoga primjera koji bi sigurno amo pristajao, a i u *B* su vrlo rijetki: *onomeje* (ономьже) 84. 129, *onomeje* (i. sg. f.) 147, *oviše* (g. pl.) 11. 18, *daje* (barem) 27. Naprotiv u *R* ovakovi su oblici, naročito u zamjeničnoj deklinaciji, vrlo obični: *a)* u instr. sing.: *varkome* 173, *svȉtome* 270, *istinome* 290, *jednome* (semel) 209. 234; *mnome* 277, *tobome* 102, *sobome* 240. 241. 250. 251, *ńime* 110. 115. 129 (2). 162. 169. 177 (2). 183 (2). 187. 190. 220. 225, *ńome* 151. 242. 268, *čijeme* 236, *onimeđere* 239, *ovijeme* 268; *b)* u loc. sing.: *ńeme* 282, *kome* 235, *ovome* 105, *ovomej* 292, *ovomem* 121. 161. 297, *tomem* 190, *onomeđe* 161, *onomem* 224; *c)* u gen. plur.: *ovijehej* 295, *ovijehch* 123. *ovijehi* 262. 295, *tijehch* 107, *onijehej* 294, *onijehch* 107. 110. 112 121. 155. 166. 178. 196. 296, *onihch* 127, *onijehi* 188. 314 (2). 315 (2); *d)* u

dat. plur.: *ovijemem* 121. 151, *onimej* 290, *onijemej* 293, *onijemem* 163, *onijemen* 156, *onijemijem* 305 (gdje je dodato *e* shvaćeno kao *č); e)* u loc. plur.: *ovijehej* 290, *onijeheh* 111. 116; *f)* u 1 sing. praes.: *zname* 207, *uzlazime* 209, *trpijeme* [266]; *g)* u 3 sing. praes. samo jednom *jeste* 317, već ako je pisarskom griješkom uzeto drugo lice množine. Amo se napokon mogu brojiti i primjeri *jera* (jer) *R.* 233 i *jura R*[2] 284 *(jure B);* naprotiv gdje je u dativu množine zamjenične deklinacije uz nastavak *-m* još *i* ili *a (-mi, -ma)*, treba uzeti da su to već noviji dativni nastavci (isp. § 112).

§ 62. Da bi se ovi noviji samoglasnici protumačili, treba da im se prije svega utvrdi starina. Iz Daničićeve *istorije oblika* izlazi da se ne pojavljuju prije polovice XIV. vijeka: primjer *тома* (loc. sg.) u Miklošića mon. serb. 42 od god. 1253 ne dokazuje ništa protiv toga, jer je tu po svoj prilici neka pogreška već s toga, što taj lokal stoji sam bez prijedloga, koje u poveļama pisanijem narodnijem jezikom nikada ne biva. Ništa ne dokazuju ni primjeri *тѣмси* (instr. sg.) i *сиемеи* (loc. sing.) u jednom pismu sv. Save (Starine IV, 231), jer kad bi tako napisao baš sam sv. Sava, kao što Daničić misli, našlo bi se još više toga u ņegovijem ostalijem djelima; ne može se dakle sumńati da ta dva oblika idu na račun prepisivača rukopisa iz XV. vijeka u kojemu je sačuvana ta poslanica sv. Save. Ako li pak za ovako *e - i - a* na kraju riječi nema starijih primjera od polovice XIV. vijeka, treba svakako misliti da su ti samoglasnici tek u historičko doba dodavani u oblasti našega jezika, tako da se ne može u tome pogledu tražiti kakva sveza s drugijem kojim slavenskijem jezikom a još mańe s litovskijem. Ovo su dakle sekundarni samoglasnici koji su u najstarije vrijeme, t. j. u XIV. vijeku, stegnuti na neke određene slučajeve, t. j. *a* i *e* u instrumentalu i lokalu jednine jednosložnijeh zamjenica *taj, saj, on*: *тѣма* Pucić, spom. srp. II, 41 (od *g.* 1398), *тима* 36 (g. 1392). 43 (god. 1399), *тимаи* 42 (g. 1398), *тѣмси* Mikl. mon. serb. 128 (g. 1347), *нимс* 191 (g. 1379). Puc. spom. srp. I, 1. 2 (god. 1395); *по сема сега* Mikl. mon. serb. 117 (g. 1345), *по сема сего* 165 (g. 1357), *томс* Puc. spom srp. I, 9 (*g.* 1397), dok se *i* nalazi samo jednom u genitivu množine opet jednosložne zamjenice *taj: тихи* Mikl. mon. serb. 234 (g. 1399); ne idu ovamo primjeri *техси* Mikl. mon. serb. 101 (u poveļi sastavļenoj god. 1322), jer je to sačuvano u prijepisu od g. 1430—54, a po svoj prilici ni *со ѡвѣмси* 211 i *ѡнѣми* 210 (u poveļi od god. 1387), jer se i to nalazi tek u poznijemu prijepisu. Prije bi se

moglo amo uzeti *со швимими* Puc. spom. srp. II, 40 (g. 1397), ako se tu očevidna pogreška steže na to, da je dva puta zapisan slog *ми;* naprotiv sigurna je pogreška dativ *двбровьничикомїс* 45 (g. 1319), gdje je i *-чи-* mjesto *-чь-* i *-мїс* mjesto tobožńega *-мс*. U XV. vijeku ova stvar ide dalje: u instr. jednine pristaje uz nastavak i glas *i*, a u gen. množine uz običnije *i* javlja se i *e*, koje počińe pristajati i uz dativ i lokal množine, i to ne više samo u jednosložnijeh zamjenica *taj*, *saj*, *on* već i u dvosložnijeh *ovaj*, *onaj*. Ali lične zamjenice bez roda, pridjevi, imenice i glagoli ostaju u XV. vijeku, dajbudi u ćirilskijem spomenicima, još uvijek bez takoga sekundarnoga samoglasnika: *славномс* (loc. sg.) Mikl. mon. serb. 495 (g. 1466) krivo je pročitano ili naštampano, jer je u poveļi (koja se čuva u dvorskom arhivu u Beču) razgovijetno zapisano *славномь;* pa zato su mi vrlo sumńivi i dativi *реченоме* Puc. spom. srp. II, 65 (g. 1426) a još više *неме* Mikl. mon. serb. 494 (g. 1465), jer u pridjevâ *e* ne pristaje uz (okrńeni) dativ prije svršetka XVII. vijeka, a oblik *ńeme* niti se dandanas gdje govori niti se može sigurno konstatirati iz starijega vremena.

§ 63. Pošto je ovako utvrđena hronologija ovijeh sekundarnijeh samoglasnika, lakše je i kazati, kako ih treba tumačiti. Što se najprije onoga *a* u *тѣма* itd. tiče, to je Oblak mislio (Arch. f. slav. Phil. XVI, 183. 184) da je ‚ovdje *a* prodrlo iz instr. množine, ali je moglo biti i izazvano time, što su usporedo bili oblici *time* i *tim*‘. Ja ne mislim ni da je jedno ni da je drugo: u instr. pl. završetak *-ma* u XIV. i XV. vijeku vrlo je rijedak (jedina su dva primjera *нима* Puc. spom. srp. I, 22 [g. 1399] i Mikl mon. serb. 455 [g. 1451]), tako da je teško vjerovati da bi završetak *-ma* odatle prodirao i u drugi koji padež, pa ako bi to još moglo biti u *тѣма,* koje je također instrumental, i ako jednine, to nikako ne može da bude u *по сема* koje uopće nije nikakav instrumental. Kako je u oba slučaja postalo *a*, lako je razumjeti, čim se izbliže pogleda, u kakvijem prilikama može da pristane uz nastavak *-m*: gdje god ga naime ima (i u poznijim spomenicima!), tu ovaki oblik sa završetkom *-ma* nije više značeńem svojim zamjenični oblik već prilog. Tako *тѣма* ne pokazuje na kakvu imenicu već znači ‚stoga, dakle‘, *по сема* znači ‚od sada‘, *са свѣма* znači ‚sasma‘ a *до чима* ‚dok‘; nema dakle sumńe da je tu *a* priraslo uz nastavak *-m* u povodu za ostalijem prilozima koji svršavaju na *a*, s čime se i to lijepo slaže, što one dvije srbijanske listine, u kojim se nalazi *по сема*, mjesto sekundarnoga *a* pišu svuda *ъ* a samo

tu imaju *a;* vidi se dakle da ga i pisari tijeh poveļa nijesu shvaćali (ili izgovarali) kao *a* koje je postalo od poluglasa. Ovako ja tumačim i oblike *jura* i *jera* u *R*, makar je ovo potońe veznik a ne prilog, već ako je kakva prepisivačka pogreška; ovako napokon tumačim i oblik *věkoma* (v. § 110) O *a* u genitivu, zatim u dativu i instr. množine imenične deklinacije govoriće se kod oblikâ (§ 107—109).

§ 64. Teži je posao sa *-e* i *-i*, jer primjeri iz starijega vremena nijesu u toliku broju, da bismo mogli sigurno odrediti, odakle se treba uputiti. Jedino je, što je dosta prilično istini, da se ovaki sekundarni samoglasnik počeo najprije pojavļati u jednosložnijeh zamjeničnijeh oblika, a tek nešto docnije u višesložnijeh. Naprotiv ne može se sigurno kazati, jesu li oblici sa *-e* stariji od onijeh sa *-i:* oni se prvi doista pojavļuju nešto malo ranije, ali to bi mogao biti i puki slučaj, kao što će biti puki slučaj i to, što se opet između oblikâ sa *-e*, kako je malo prije pokazano, može najprije konstatirati instrumental jednine *мѣмєи*. Oblak je mislio (o. c. 183) da je ovdje samoglasnik dodavan za to, da bi se na taj način jednosložni oblici izjednačili s ostalijem (dvosložnijem) oblicima istijeh zamjenica, pa da je u tu svrhu u oblikâ, gdje je u osnovi pred nastavkom glas *e* ili *i*, taj samoglasnik ponovļen. Razlog, s kojega je uopće ovako prirastao samoglasnik s kraja, po svoj prilici jest to, što govori Oblak, ali ne mislim da se može prihvatiti bez prigovora ńegovo tumačeńe, zašto su baš za taj posao uzimani samoglasnici *e* i *i*. Naročito nije dovolno opravdano miješańe oba samoglasnika; u lokalu jednine (za koji bi tada naravski trebalo uzeti da je udešen prema instrumentalu) nemamo nikada *i*, a i u instrumentalu jednine posvjedočeno je *i* samo u zamjenicâ *taj*, *ovaj* i *svoj*, dok ga n. pr. nema nikada uz *ńim*, *mnom*, *tobom* itd. Osobito pak značeńe ima to, što baš čakavski spomenici, u kojim zamjenice imaju redovno *i* (prema stslov. *ъ*) u osnovi pred nastavkom, dodavaju samo *e* a nikada *i;* kad bi dakle samoglasnik, koji je dodan s kraja, bio izazvan samoglasnikom koji je u osnovi, imali bismo se nadati da ćemo baš u čak. spomenicima nalaziti oblike kao *ovimi*, *ovihi*, a u istinu u ńih nalazimo oblike kao *ovime*, *ovihe*, gdje je dakle *e* dodano s kraja, premda je pred ńim u osnovi *i*. Zato ja mislim da treba kazati ovako: u zamjenicâ, i to najprije u jednosložnijem oblicima, uz suglasnički nastavak pristajao je samoglasnik *e*, mjesto kojega je u štokavaca moglo od česti biti i *i*. Zašto se u ovakijem prilikama razvilo baš *e*, to je

vrlo teško kazati: to se isto tako ne da protumačiti, kao što se ne razumije, zašto je u gen. množine u imenicâ pristalo na kraju *a*. Za *i* naprotiv, koje se iznimice nalazi mjesto ovakoga *e*, može se još promisliti — kada se pojavio u jeziku nagon da se jednosložni oblici brojem slogova izjednačuju s višesložnijem — da je to *i* uzimano iz instrumentala množine, s kojim su se od prilike u isto doba počeli izjednačivati u pogledu nastavka dativ i lokal množine, tako da je tada prema instr. *těmi* načińen ne samo dativ *těmi* već i genitiv i lokal *těhi*, pa opet prema ńemu i instrumental jednine *těmi* koji mu je u sintaktičnom pogledu tako blizu. U potvrdu ovomu mišļeńu išlo bi i to, što se u čakavskijem spomenicima, koji mnogo mańe od štokavskijeh miješaju ove oblike, ne nalazi ovako *i* već samo *e*.

§. 65. Što se tiče daļega razvitka ovoga sekundarnoga *-e*, to nam *R*, u saglasju sa spomenicima iz istoga vremena, pokazuje, kako je to *e* u prelomu XV. vijeka iz instrumentala jednine zamjenicâ s rodom prešlo i u isti padež zamjenicâ bez roda, pa i imenicâ i pridjevâ, dok ga u zamjenicâ i pridjevâ još dugo nema ni u lokalu ni u dativu. Novo je u *R* što *-e* može pristajati i uz 1. lice sadašńega vremena, kao što se *věme* (znam) nalazi još u gdjekojega dubrov. pisca (Daničić ist. obl. 258). Po svoj prilici i ovdje se treba uputiti od jednosložnijeh oblika, kao što su baš *věm* i *znam*, te prema tomu uzeti da je *-e* s istoga razloga dodavano, s kojega je dodavano u *těme*. Ali opet u pogledu 1. lica sad. vremena stvar je još zamršenija, jer 2. i 3. lice isto je tako jednosložno kao i 1. lice: ne bi dakle bilo potrebito da se u 1. licu što mijeńa. Zato treba možda tražiti za ovo pristajańe sekundarnoga samoglasnika drugovačije tumačeńe nego li je Oblakovo; nije li možda tomu kriv stari slabi akcenat, koji se od česti može konstatirati baš u ovijem oblicima (isp. Arch. f. slav. Phil. XVII, 193. 194)? Moglo bi naime biti da je jezik, kad je u štokavaca provođen nov princip akcentuacije, iznimice zadovoļio novomu zakonu razvivši iza starog slabog akcenta u ovijem jednosložnijem oblicima nov samoglasnik, da ne bi slabi akcenat bio na kraju riječi; tada bismo i lijepo razumjeli, zašto je i u gen. plur. u imenicâ također pristao sekundarni samoglasnik: i u ńih naime vrlo često pred tijem *-â* vaļa da je bio još u staro vrijeme slabi akcenat; moglo bi dakle lako biti da se je i u gen. plur. sekundarni samoglasnik najprije razvio iza jednosložnijeh oblika sa (starijem) slabijem akcentom, kao što su *rúk(â)*, *žén(â)*, *dán(â)*,

štáp(ȋ) itd., pa da je odatle prešao i u druge oblike gen. plur. — Sasvim o sebi stoji oblik *jeste* mjesto *jest:* po mojemu mišljenju tu i nije s kraja priraslo ono isto *e*, koje je n. pr. u *ńime*, *ovome*, već je naprosto oblik *jest* udešen, gdje je jako naglašen, prema *ide, hoće, plete* itd. Istina da je u tijem oblicima *e* (obično) dugo, dok je u *jèste* kratko, ali kratkoća toga *e* u *jeste* opet je udešena prema ostalijem licima toga glagola *jesam, jesi* itd. gdje je svuda zadńi slog kratak. (Svršiće se).

O Dositiju Obradoviću.

Čitano u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 1. srpnja 1896.

NAPISAO DR. IVAN SCHERZER.

Obično se misli, da se je Obradović rodio u Čakovu g. 1739. Ali on piše u „predisloviju“ pred „Životom i priključenijama“ str. 2., da mu je prošlo trideset i osam godina, pak budući da je taj predgovor datiran iz Lipskoga 15. avgusta 1783., mora da se je rodio istom 1744. Već je D. Medaković u „Povjestnici srpskoga naroda“ (III. knj. str. 59. Novi Sad 1852.) spomenuo, da se je Obradović rodio g. 1744., a njetko je u „Odjeku“ g. 1884. br. 32. tvrdio, da po predgovoru nije moguće, da se je Dositije rodio g. 1739., ali on to tumači tim, da je predgovor davno prije izdanja bio napisan, a na to je Ž. Popović u svojem izdanju „Života i priključenija“ (Srpska književna zadruga br. I. i II. g. 1892 i 93. str. II.) dokazivao, da nije vjerojatno, da je predgovor bio napisan prije izdanja.

U najnovije doba ustao je sam I. Ruvarac te u „Brankovu Kolu“ br. 13 i 14 g. 1895. tvrdi, da je Obradović rođen g. 1739. Evo njegovog dokaza: „Ja znadem, veli on, da Dositije 1783. piše, da mu je trideset i osam godina, ali Mušicki kaže u svojoj odi, koju je spjevao poslije smrti Obradovićeve g. 1811., da su mu bile onda 72 godine, a isto tvrdi i Solarić, on mora dakle da se je rodio g. 1739., a ne 1744.“ Kako dakle vidimo, Ruvarac ne vjeruje Obradoviću samomu, ali vjeruje drugima, koji su se lako mogli prevariti, ako i jesu bili prijatelji pokojnikovi, a mogao je to čuti jedan od drugoga. To je glavni dokaz Ruvarčev, jer ono što piše u „Basnama“ str. 111. Vozarovićeva izdanja, zatim u listu Vićentiju Luštini od 18. avgusta 1790., a pogotovo u „Bukvici“ M. Maksimovića od god. 1792., nije nikakav dokaz; o tom je Ruvarac sam osvjedočen, te veli da to mimogred spominje. Ali on tvrdi: „Dositije nam nigdje ne veli, kada je došao u hopovski manastir“.

Istina je, on to ne veli direktno, ali indirektno, a povrh toga napisano je u dva protokola hopovskog manastira, kojima i Ruvarac vjeruje, da je onamo došao god. 1757. Dositije nam na str. 60. veli, da je bio u četrnaestoj godini, kad je pošao put Hopova, pa ako zbrojimo $13^1/_2$ i 1744, dobit ćemo zbilja god. 1757. Ali Ruvarac ne vjeruje, da je tada bio u četrnaestoj godini. Ajde da vidimo. „Kad mi je majka umrla. veli Dositije (str. 17), bilo mi je deset godina", na to mu je bio Mikašinović dvije godine učiteljem (str. 19), a godinu i pol sproveo je kod trgovca u Temišvaru, morao je dakle biti u četrnaestoj godini, kad je pobjegao iz Temišvara; taj račun je jasan, ili zar da nikad ne vjerujemo Dositiju samom! Ajde da još vidimo, kako Obradović o sebi govori na str. 60.: „Bio sam u to vreme u četrnajstoj godini, *nenaučen ni malo pješice hoditi*: otići iz grada u Fabriku i Malu i vratiti se, to je meni dosta bilo". To mjesto i cijelo njegovo vladanje u Hopovu prikazuje nam ga kao dječaka, a po računu Ruvarčevu morao je onda biti već odrasao mladić. U već spomenutim protokolama napisano je, da je Dositije bio g. 1758. rukopoložen za đakona i da mu je tada bilo 16 godina. Po mojemu računu bilo mu je tada 15, a po Ruvarčevu 19 godina. Ruvarac veli, da kaluđeri i onako nijesu imali u rukama krsnoga lista Dositijeva, pa da su se mogli lako prevariti za koju godinu, a ja opet velim: lakše se je prevariti za godinu dana, nego li za četiri. U Hopovu boravio je Obradović tri godine (str. 81. 86. 91.) te je na to pošao u Zagreb da s kojim vojnim kapelanom krene u Njemačku, a odanle u Rusiju, jer da se je onda *vodio* sedmogodišnji rat. Tada mu je bilo, kako vidimo, sedamnaest godina, pak ako zbrojimo 1744 + 17, dobit ćemo g. 1761., kada se je taj rat zbilja i vodio. Još znatnije je mjesto na str. II. 60., gdje veli, da je poslije dvadeset godina putovanja opet došao kući u Banat. Ako zbrojimo vrijeme, koje je proveo u Hopovu, u Zagrebu, kod Knina, u Majnama, Golubiću, Dragoviću, na Krfu, u Hilandaru, Smirni, Hormovu, Plavnu, Zadru, Beču i u Modri (str. 86., str. II. 8., 13., 14., 15., 16., 22., 27., 43., 51., 59., 60.), naći ćemo, da je to svega 20 godina; na str. 68. pak veli, da je bio nakanio poslije toga svoga posjeta u Banatu poći u Njemačku, ali da nije mogao radi rata u Bavarskoj. Tada mu je bilo $13^1/_2$ + 20, dakle $33^1/_2$ godine, pak ako k tomu pribrojimo godinu rođenja 1744., dobit ćemo upravo godinu 1778., kada se je zbilja vodio bavarski nasljedni rat, ali kad bismo pribrojili 1739, dobili bismo g. 1773., kada još nitko nije ni slutio, da će biti rata radi Bavarske! Zar da opet ne vjerujemo

Obradoviću?! Ruvarac bi trebao za svoj račun 24 godine putovanja do posjeta u Banatu, a to nikako ne može istjerati broja kako mu drago. Ja mislim, da sam čitatelje uvjerio o tomu, da se je Dositije rodio g. 1744.

O Dositiju je govora osim u manjim člancima u M. Kujundžića: Filozofija u Srba, Biograd 1868, zatim M. Savića: „Dositej Obradović, ein serbischer Aufklärer des XVIII. Jahrhunderts. Leipzig 1889.“ i u Ž. Popovića u napomenutom izdanju „Života i priključenija“. Ali budući da mi se čini, da smjer i uzori Obradovićevi nijesu tačno označeni i jer još nitko nije o formi njegovih djela progovorio, neka bude meni slobodno, da koju o njemu kažem. Ja sam se držao izdanja D Medakovića u Zemunu g. 1850., koje se temelji na prvom izdanju G. Vozarovića u Biogradu g. 1833., kao što su i sva druga izdanja prijetisak ovoga izdanja. Prvo kritičko izdanje, ali samo „Života i priključenija“, priredio je Ž. Popović u Biogradu 1892-3. Istina je, da je Medakovićevo izdanje još lošije od Vozarovićeva, ali budući da sadržaj nije promijenjen, može ono rabiti za temelj ove razprave.

Da se uputimo u to, kakav je cilj imao Obradović, kakve li uzore, i da mu odredimo mjesto u književnoj povjesti, nužno je, da se upoznamo s njegovom odgojom od najranijega djetinstva. Prije svega treba prikričati, da je u ono doba bila škola usko skopčana sa crkvom. Čim bi dijete naučilo čitati, ajde uči katihisis, a onda psaltir, pa za to i nije čudo, što su se u Dositija stale tako ravno javljati kojekakve religijozne ideje. Evo popisa knjiga, što jih je on u svojoj mladosti čitao: „psaltir, prolozi, kazanija, zbornik, časlovac, mjesecoslov, kanonik, alfavit duhovni, žitija svih sveti, objed duhovni, večera duhovna, besjede Zlatoustove, Margarit, kamen vjeri od Efrema“. Ne ću reći, da jedna ili dvije od tih knjiga nijesu bile vrijedne, ali ako čovjek pomisli, koliko i kakvih sve crkvenih knjiga je Dositije prožvakao, onda se ne treba čuditi, da se je u njega vjersko čuvstvo na taj način razvilo. U jednomu je prologu čitao: „I na sred crkve božije reče starac to i učini blud“. U „Žitijama“ pak govori se o tomu, da je sveti Nacije nudio njekoga starca, da pije vode, u kojoj si je Isus bio oprao noge. Starac se nećka, videć da je voda musava, ali da se pokaže sv Naciji poslušnim, htjede da uzme leđen, da pije, al kad tamo leđen prazan. Kada je na to sv. Nacije rekao, da si je Isus u toj vodi oprao noge, bilo je starcu, dakako, žao, što nije odmah pio! Stotine takvih priča sve ružnije od ružnijih, čitao je Dositije

i plakao je nad njima, pa kako da se u njemu ne porodi želja za svetim mučeničkim životom!? On uvijek misli na njekakve pustinje, dapače žali, što se jošte i sada ne muče i ne progone kršćani. Je li čudo, da mu se je činilo, da je sam Bog poslao onog dečanskog igumana, s kojim je prvi put pobjegao iz Čakova? On sam veli, kad je iz Temišvara pošao put Hopova, da nijedna djevojka za udaju ne čeka dan vjenčanja tako, kao što je on to dočekao. Osim toga bila je u prilog tome njegovu čuvstvu i sentimentalna njegova narav: on ljubi sve ljude, u svakoj djevojčici vidi svoju sestru, a u svakomu dječaku brata; kad bi učitelj u školi poviknuo: „položi", tada bi zaplakao, jer nije mogao gledati, da koga biju. Dakako da ga od njegove nakane nijesu mogli odvratiti ni razumni ljudi, kao njegov tetak Nikola Parčanin i onaj starac poštenjak, hopovski iguman Teodor Milutinović.

A sada da vidimo, što radi u Hopovu. Moli i čita tako lijepo, da se iguman njim ponosi. Narod ga već drži za sveca, dolazi k njemu, da se za ovoga ili onoga pomoli bogu, a on rađe moli za mlade nego za stare. Znao bi po dva dana ništa ne jesti, dok ne bi pao od slabine; pobjegao bi na tavan, da ga nitko ne vidi, udarao bi glavom o stijenu i žalio bi, što ne može čitavih sedam dana postiti, kao što su njeki sveci umjeli.

Njegov dobri iguman bude premješten iz Hopova. Sada ga nije ništa više ondje držalo, a želja za knjigom vukla ga je u svijet. On se dakako nije nadao, da će upravo knjiga, za koju je mislio, da će povećati njegovu svetost, promijeniti njegove nazore i osjećaje! Čitamo, da Dositije putuje većom polovicom Evrope, on dapače prelazi i u Aziju, uči jezik za jezikom; on znade osim materinskoga još rumunjski, latinski, grčki, arbanaski, francuski, ingleski i njemački; svuda kamo dolazi bavi se knjigom, uči sam i uči druge, a zahvalan je svakom učitelju, ta s kolikom ljubavi govori o Jeroteju! Stekav tako ne samo mnogo znanja, nego i vanredno mnogo iskustva, dakako, da mu se sada svijet čini sasvim drukčiji nego prije; prijašnji njegovi ideali su se razorili, on ih sada prijezirno gleda, on ih dapače drži za pogubne po narod. O tom on govori osobito u „Životu i priključenijama".

Ovo se djelo raspada u dva dijela. Prvi je tiskan g. 1783., a drugi tek g. 1788. sa basnama. Što je Obradovića sklonulo, da napiše to djelo i tko mu je bio uzorom? Evo što veli Popović o. c. str. VII. „Čini se, da je tada u Njemačkoj bilo u modi pisanje autobiografija. Među već spomenutim popularnim filozofima Sulzer

i Feder napisali su autobiografije. I sam osnovalac prve njemačke filozofske škole Wolf nije propustio pisati autobiografiju. Ali se najviše čitala u velikoj njemačkoj publici autobiografija, koju je napisao učeni njemački samouk Stilling. Život ovoga Stillinga podudara se poprilično sa životom našega Obradovića. Mislim, da je uspjeh osobito ovoga pisca ohrabrio Obradovića, da se i bez tuđe pomoći lati izdavanja svoga „Života“.

Ja mislim, da je Popović promašio, držeći Stillinga za uzor Dositijev. Evo mojih razloga. Prvo, da se je Obradović ugledao u tu biografiju, on bi to jamačno i spomenuo, jer teško da ćemo naći još kojega pisca, koji bi bio tako iskren u očitovanju svojih uzora te nam tako jasno pokazao put svoje naobrazbe, kao on. Drugo, Obradović nije g. 1783. niti mogao poznavati cijele biografije toga Stillinga, koji je u njemačkoj književnosti poznat kao Jung Stilling, kako se je sam najrađe zvao, jer ona je izlazila ovako: Heinrich Stillings Jugend g. 1777., Jünglingsjahre 1778., Wanderjahre 1778., Häusliches Leben 1789., Lehrjahre 1804.; zatim Heinrich Stillings Leben, eine wahre Geschichte 1806. i Heinrich Stillings Alter 1817. Kako dakle iz toga popisa vidimo, tiskani su oni dijelovi, koji bi bili za Obradovića najznatniji, na ime „Häusliches Leben“ i „Lehrjahre“, tek god. 1789 i 1804. Stilling je u cijelom svom biću tako različan od Obradovića, da mi je upravo nevjerojatno, da mu je on bio uzorom. Istina, i on je putovao, ali niti toliko, niti tako daleko, niti na takav način kao Obradović, a to bi bila i jedina sličnost među njima. Stilling je bio pietista i ostao je to do konca svoga vijeka; on je mističan pisac, a da Obradović to nije, znademo svi dobro; u njega nalazimo uvijek živ saobraćaj sa drugim svijetom, svaki čas mu se nješto priviđa sa drugoga svijeta, on očekuje Isusa, koji će doći po drugi put na ovaj svijet.

Da vidimo, što Obradović sam veli u svom „Životu“ str. 4. „Ovdje toliko javljam, da u ovom mom spisaniju blagim i milim roditeljima u vospitaniju njiove djece želim pomoći. Ova materija budući najpotrebnija i najpoleznija čovečijem rodu, ona će biti *najosobitije namjerenije* ovoga pisanja.“ Str. 5. „U svem ovom spisaniju, pri svakom obstojateljstvu, prilagaću i pridodavati naravoučiteljna naznamenovanija i polezne ko upravlenju života sovete i nastavlenija, koja sam od učeni ljudi naučio i iz polezni knjiga pocrpio, *niti ću biti ja* no polza bližnjega moga, prva i glavna namjera ove knjige.“ Kako dakle vidimo, Obradović i nije htio,

da njegovo djelo bude ono, što je biografija obično, nego je on htio, da u njegovom „Životu“ bude zabave i koristi, na ime nauke, i baš ova mu je glavno; vjerojatno je dakle, da su mu bile uzorom knjige slično pisane. On sam na str. 8. veli, da mu je glavno, da nađe nasljednika, koji će iz tuđih jezika vrijedne pisce prevoditi, te nastavlja: „Neka se popašte i poite dovesti u svoj rod zlatno i blagopolučno vreme, kad će srbske kćeri i supruge čitati *Pamelu*, *Telemaka*, *povesti Marmontelove* i proče ovima podobne knjige u svom prostom dialektu i kako prve vospitatelnice i nastavitelnice čada svoi prosveštene budući, same će polagati prvi osnov njiovog *dobrog vospitanija* napajavajući ji razumom i dobrodjetelji zajedno s mlekom prsiju svoji.“ Evo koje knjige Obradović preporučuje, da se prevode, a cilj tome prevođenju je isti kao i njegovom „Životu“, kako sâm malo prije veli, odgoja mladeži; za to ja i ne dvojim, da su pravim njegovim uzorom bile baš te knjige, osobito Fenelonov „Telemak“ i Richardsonova „Pamela“. Reći će tkogod, da Obradović onda još nije znao ingleski, ali tko znade, koliku su senzaciju pobudila djela Richardsonova, kako ga je upravo prvo njegovo djelo „Pamela“ učinilo najednoć najglasovitijim piscem njegovog doba i kako se je ono na strane jezike prevodilo, biti ću uvjeren, da ga je Obradović poznavao po njemačkomu ili francuskomu prevodu, od kojih je jedan bio izašao već g. 1743. pod naslovom „Pamela ou la vertu recompensée“. Gdje je mogao Obradović naći tako zgodno razdijeljenu pouku i zabavu kao baš u Pameli? Poznato je, da je Chr. F. Weise iz djela Richardsonovih sástavio svoju moralnu filozofiju. Još veća je sličnost između Dositijeva „Života“ i Fenelonova „Telemaka“. Nije nužno, da napominjem, koliko se je Telemak čitao, prevodio i nasljedovao. I Telemak je putnik, kao Obradović, te u njemu nalazimo i puno pouke. Tako je i Obradović putnik, a ujedno i Mentor svojega naroda.

Čudno mi se čini, što Popović tvrdi, da je Obradović to svoje djelo na brzu ruku napisao i da se (str. II.) u cijelom spisu ovom ogleda ne samo na spoljašnjoj nego i na unutrašnjoj strani velika hitnja piščeva! Po čemu se vidi, da je djelo na brzu ruku napisano? Možda je Popovića zavelo to, što u „Životu“ češće nalazimo mjesta, gdje Obradović veli: „o toj materiji drugi put više.“ Ali to se događa samo onda, kada je govor o ljubavi i dobrodjetelji, a znademo, da su „Soveti zdravoga razuma“ već bili gotovi, kad je izišao „Život,“ a budući da je bio nakanio i „Sovete“ izdati, morao se je na nje pozivati, da ne opetuje.

Ja držim, da je „Život“ najbolje djelo Dositijevo, ne samo što se tiče sadržaja nego i oblika: iz nijednoga djela ne ćemo tako jasno upoznati njegove ideje, kao iz ovoga, a i oblik je takav, kakav je u ono doba bio u običaju. On se je prvim svojim djelom uzvinuo na vrhunac svoga umjeća i slave, kao što to opažamo i kod drugih književnika n. pr. kod Klopstocka sa „Mesijadom“, kod Reljkovića sa „Satirom“. Mi nalazimo upravo krasna mjesta n. pr. na str. 70., gdje opisuje Hopovo: „S one strane doline, rekao bi da su carske bašče, vinograd do vinograda, okruženi i iskićeni sa svakojaki plodoviti drvi. Brdo nad brdom i holm nad holmom, kao da se je jedan nad drugoga drugoljubno naslonio i kao da je jedan svrh drugoga svoju ponositu glavu pomolio, kako će lakše onu krasnovidnu dolinu sestru svoju i potok njena ljubitelja, koji ju zagrljenu drži, i one, koji pokraj njega prolaze, gledati i smatrati i kako će u isto vreme svak svoju velikoljepnu sa svi proljetni i bogati jesenji darovi nadičenu i preukrašenu glavu pokazivati i očima sviju predstavljati. Holm od holma lepši i dičniji i svi zajedno neiskazane krasote: tiho, sladko i ljubko šuštenje i igranje s dolinom potoka, veselo različni ptičica pojanje, krotko i pohladno vjetara dihanje i njegovo s lisćem premetanje, daju ušima jednu tako slatkoslišnu muziku, da dovede čoveka u sovršeno zaboravljenje sebe i u istuplenije uma; blagouhanije livadnji cvjeća i svakojaki voća obalzamljavaju onaj krotkopitomi vozduh“. Za tim nastavlja, da je to knjiga prirode, koju su čitali svi patrijarke, kad nije bilo druge knjige, i čitajuć tu knjigu došli su do visoke mudrosti i spoznali boga; kroz ovu knjigu govori bog ljudima: poznaj tvorca tvoga, tvorca jedinoga i vječnoga i t. d. Kako je lijep opis na str. 63., gdje nam veli, kako se je rastao sa Banatom! On se baca na zemlju i plače te spominje dragu svoju majku i sestricu, a oko njega se skupili pastiri i tješe ga, kako mogu. Na mnogim mjestima nalazimo upravo vještačke opise, a mnoga retorska pitanja, usklici, tropi i figure oživljavaju njegov slog, n. pr. na str. 107. On ne će, da njegovo djelo bude prost opis, nego hoće, da čitatelj u njemu nađe isto toliko naslade, kao u kakvom *pjesničkom* djelu te na više mjesta i zove svoj „Život“ istorijom.

Ja ne bih rekao, da je djelu na štetu, što mu nije uvijek oblik isti. Baš to, što je za drugi sadržaj odabrao i drugi oblik, pokazuje, da je u Dositija bilo smisla za oblik. Naravno, da radi toga nije mijenjao oblika, kad bi u sred pripovijedanja na pol strane a često u jednoj ili dvije rečenice progovorio o odgoji, o roditeljima ili o

čemu drugomu; ali kada o čemu na šire raspravlja, onda je i pravo da odabere oblik, koji je u ono doba bio običan za razprave. U prvom dijelu „Života" nalazimo to dva put, i to str. 37—60. epizodu „biskup Georgije" i str. 98—110. epizodu „Zilotije". Moguće je, da je zbilja jednoć biskup Georgije u Temišvaru u društvu razvijao svoje nazore i da je to Obradović slušao, ali sigurno je i to, da dvanaestgodišnji dječak toga nije mogao tako pamtiti, kako je napisao, nego je on sadržinu toga govora *umjetnički* izradio te po svoj prilici i koju svoju misao dodao. Sasvim je sigurno, da je u drugoj epizodi Zilotije (revnitelj) fingirana osoba i da on u Lipskom nije imao druga, s kojim bi vodio taj razgovor, nego je on, da nam predoči svoje misli u što ljepšem obliku, izabrao dialog, inače bi bio zadržao oblik pripovijedanja.

Ja ću samo jedan kratak primjer navesti i čitatelji će odmah pogoditi, odakle je Obradović uzeo oblik dialoga. Str. 45. „Episkop: Kaži mi po duši, arhimandrite, može li jedan čovjek ljekar biti, samo za što se nazivlje ljekar, a ljekarstva nikad nije naučio, niti zna, šta je? Arhimandrit: Nikako. Ep.: Niti bi ti sebe bolesna dao u ruke takom ljekaru? A.: S oproštenjem govoreć ni konja moga ne bi ja dao takom ljekaru, nekamo li telo moje. E.: A kad kupiš kada kaku lepu i skupu materiju za aljine, bi li je dao jednom terziji, koji se samo zove terzija i drži u ruci veliki aršin i makaze, a ne zna ni šiti. A.: Takoga bi ja terziju s njegovim istim aršinom po leđi. E: Dakle ljekar, koji se samo zove ljekar, a ne zna lečiti, i terzija, koji se samo nariče terzija, a ne zna terziluka, oni nisu to, što se nazivaju? A.: Nipošto. E.: Kad bi te postavili sudiom, što bi ti po tvojoj savesti dosudio takim ljudma? A.: Za njiova lažna imena bi ij nakazao i dao bi im krepku zapoved pod žestokim nakazaniem, da se nipošto ne usude u napredak, nazivati se što nisu. E.: Vidiš li, arhimandrite, kako pravo sudiš, kad oćeš, i tako svaki čovek imajući zdrav razum, ako hoće, može pravo suditi, ako li ne će, krivo i nepravedno čini, svet razuma i razsuđenija, koga mu je bog dao, ugašavajući i najveći boži dar pod nogama gazeći. Kaluđer dakle, koji samo kamilavku nosi i crne aljine i samo se nariče kaluđer, i samac, koji se samo ustma i slovom odrekao sveta, a djelom više traži svet i svetske stvari, nego mirski ljudi, i što je još najgore nepravedno ište i traži tuđ trud, znoj i muku bez svake sramote ištući; ja te ne pitam, je li on monah, nije li on dobrij starac, nego je li dostojan poštenim čovjekom nazivati se. Pamtiš li jošte, što si dosudio ljekaru i terziji?

Možeš li sad razumjeti, što ja mislim govoreći, da su se sami kaluđeri davno i predavno istrebili?".

Svatko će se odmah, čim ovo pročita, sjetiti Platonovih dialoga i upoznati, da Sokrate i Obradović imadu isti način dokazivanja. Tada je još bilo u običaju pisati rasprave u obliku dialoga; evo da napomenem samo njekoliko pisaca: Wielanda, Lessinga, Herdera, Mendelsohna, Fenelona, Fontenella, Malebranchea, Voltaira, Harrisa i t. d. Svi su ovi pisci nasljedovali Platona ili Cicerona; za Obradovića pak znademo, da je bio dobar poznavalac Platona i velik štovatelj Sokratov, ta on sam veli Zilotiju, da bi lijepo bilo, da on može postati srpski Sokrate.

Drugi dio „Života" pisan je u obliku listova, a imade ih svega dvanaest. Obradović veli, da je bila želja njekih njegovih prijatelja, da nastavi svoju biografiju, on da je i onako jednomu svomu prijatelju opisivao svoja putovanja u obliku listova, a prijepise tih listova da si je zadržao te ih sada izdaje. Naravno, da je sve, što Obradović tu veli, fingirano; on nije nijednomu prijatelju tih listova pisao, niti je imao prijepisa, nego ih je upravo za drugi dio svoje biografije sastavio. To nam odaje već veličina listova, od kojih su njekoji veliki kao rasprave, pa ako za onda novine još i nijesu bile tako raširene na štetu listova, kao sada, ja sam ipak uvjeren, da Obradović niti najboljemu prijatelju za volju ne bi bio pisao tolike listove, ta treba samo da na kraju ovoga izdanja ogledamo njegovu korespondenciju, pak ćemo opaziti veliku razliku po sadržaju, obliku i veličini. Obradović je za to odabrao oblik lista, jer je u njegovo doba počinjao list istiskivati dialog, koji je postao nješto preopširan, kao oblik rasprave. Sama Richardsonova „Pamela" pisana je u listovima, a isto tako Wielandov „Aristip" i Goetheov „Werther", pa i filozofi su rado upotrebili oblik lista, da napomenem samo „Listove iz Perzije" od Montesquieu-a.

Iz toga dakle vidimo, da je Obradović pomno pazio na oblik i da je svakako dobro poznavao književnost svoga doba, a ne smijemo tvrditi, da je svoj „Život" napisao onako na brzu ruku. A sada da se upoznamo sa idejama toga djela. Osobito se ističu vjerske ideje, koje treba razdijeliti na dvoje: prvo vjera u opće, drugo vjera prema narodu. Prije svega treba prikričati, da je u Obradovića bila živa i čvrsta vjera u boga, a osobito milo i nježno govori o „slavnom spasitelju", i da je jako velik protivnik mnogih običaja i zakona, što ih je crkva njekoliko stoljeća poslije Isukrsta uvela. On izrijekom veli, da ne će, da narod vodi za ular, nego hoće, da

ga vodi k slobodi; jer oni ljudi, koji su uveli te običaje, bili su ljudi kao i mi, dakle pogrješivi, za što dakle, da se narod boji, kao djeca u pomrčini? On se čudi, da u opće ima takvih ljudi te pita: kakvi su to ljudi, koji ne smiju misliti ili ne smiju drugojačije misliti nego drugi ljudi? On tvrdi, da je ono, što je od *boga,* dobro, ali nijesu dobri zli običaji. On poznaje samo dvoje čega se čovjek mora držati, a to je evanđelje Hristovo i apostolske nauke: radi ono, što ti Isus zapovijeda, pak ako to činiš, čemu da te drugi ljudi za nos vuku; ako čovjek vrši sve svoje vjerske dužnosti, čemu da još ide popu te mu plaća, da se za njeg moli, ta kako moli vojnik, kada ide u rat, a kako skrušeno znade moliti majka! U evanđelju piše, da se moramo duhom i istinom klanjati, a to znači pameću klanjati, to jest: traži istinu i naći ćeš je. Obradović veli, da on radi toga, što tako govori, nije heretik, pa ako i je prije bilo u običaju, da onoga, koji ne bi slijepo vjerovao sve ono, što crkva uči, anatemom udare, on se toga ne boji. Ta kakvi anatema, veli on, zar ne veli sam Isus: ne proklinjite, no blagoslivljajte, a radi čovječanskih predanja ne ostavljajte božanskih zapovijedi. On dapače moli arhijereje i mirske svećenike, neka po duši kažu narodu, da li on ne ima pravo. Drugo, što moram osobito prikričati, jest to, da Obradović ne poznaje razlike među vjerama; on nam toliko put veli, da ljubi sve ljude, samo ako su čestiti, a ma koje vjere bili, pak nastavlja, da je ludorija, da se narodi na balkanskom poluotoku ća tamo do Banata, koji su si tako srodni, mrze radi vjere.

Ako se pitamo, kako je Obradović došao do tih ideja, moramo odgovoriti: u tuđini, i to u Njemačkoj. Tamo se je već za rana našlo mnogo slobodoumnih teologa, osobito protestanata, koji su stali udarati proti zloporabama u crkvi. U 16. i dobar komad 17. vijeka nalazimo oprekâ i boj između pojedinih vjerozakona, osobito između katoličkog i protestantskog. Poznato je, da se je taj boj vodio i u književnosti na dosta neuglađen način, nu od kako se je u Njemačkoj stala širiti Wolfova filozofija, nastale su sasvim druge opreke. Premda Wolf svojih ideja nije nikada sasvim jasno izrazio, pošli su njegovi savremenici i nasljednici ovim smjerom: mjesto spora među vjerozakonima nastali su sporovi između filozofije i teologije ili između mišljenja i vjerovanja. Mi razlikujemo za pravo tri smjera. Vođom prvoga, koji se je najmanje udaljio od protestantske crkvene nauke, bio je I. Baumgarten, brat glasovitoga estetika A. Baumgartena. Ova stranka vjeruje u objavu i crkvene

dogme, ali traži da se sveto pismo smije istraživati poput drugih spomenika starih književnosti, jer da je vjerojatno, da se je i u njem tijekom tolikih godina štošta promijenilo. Druga škola, koju poznajemo osobito po S. H. Reimarusa iz Wolfenbüttelskih fragmenata, koji su, kad ih je Lessing izdao, u Njemačkoj toliku senzaciju pobudili, izrijekom niječe objavu i ne vjeruje u mnoge crkvene dogme. Reimarus n. pr. veli, da si on ne može pomisliti boga u tri osobe, jer kad on misli na boga, uvijek je to jedan, uvijek isti bog. Treći smjer zastupan je po tako zvanim racionalistima: oni su si osnovali vjeru na temelju naravi i razuma. Ovu su školu osnovali za pravo Inglezi Locke, Collins, Shaftesbury, Tindal i drugi, al ona je nasla puno nasljednika u Njemačkoj. I ova škola još vjeruje u objavu, a glavna joj je nauka: objavljena vjera ne razlikuje se od vjere naravne ili razumne sadržajem, nego po tomu, kako se je raširila, i što se u njoj ne slaže s vjerom razuma, to se mora iz nje izlučiti, kao hotomičan i štetan dodatak kasnijih vijekova. Da napomenem samo jedno djelo i to glasovitu knjigu M. Locna, koja se je u ono doba mnogo u Njemačkoj čitala: „Die einzig wahre Religion . . . zertheilet in allerlei Sekten, vereinigt in Christo", Frankfurt und Leipzig 1750. Evo što čitamo u uvodu te knjige: „Istina kršćanstva stoji jedino u vjeri u Isusa i njegove zapovijedi. U glavnim tačkama vjere svi su kršćani složni i da se sjedine nužno je samo to, da se njeke nauke crkvene uklone." Pristaše te stranke bili su najbolji i najpopularniji teolozi njemački; napomenut ću samo dva glasovita svećenika: W. Sacka i I. Spaldinga, propovjednike u Berlinu. Do još većega ugleda došao je I. S Semler, profesor teologije u Halle-u. On u svojoj biografiji ustaje proti relikvijama i vjeri u priviđanja i mnogim dogmama te veli, da ono, što su biskupi trećega i četvrtoga vijeka vjeri dodavali, ne može biti obvezatno za cijelo kršćanstvo. Ako isporedimo izjave ovih muževa sa onima, koje nalazimo u Obradovića, jamačno ćemo priznati, da su doslovce iste; vidimo dakle, da je on našao svoje uzore u protestantskim njemačkim teolozima, a tomu se ne treba čuditi, jer je sasvim naravno, da se je on ugledao u one krugove, koji su mu bili i po odgoji i po naukama najbliži, ta i njegova je najvruća želja bila, postati svećenikom, a i poslije ćemo više put naći, da su mu svećenici bili uzorom.

Ali kada smo eto upoznali smjer, kojim je pošao Obradović, pravo je, da koju kažemo i o vrijednosti toga smjera. Prije svega moramo priznati, da je znanstvena vrijednost toga smjera jako

malena: ljudi toga smjera nijesu za pravo niti dobri teolozi, niti dobri filozofi, i to za to, jer im manjka prava dosljednost. Već jim je Lessing često ovo spočitavao i to za to, jer da oni nastoje, da sjedine ono, što se sjediniti ne može; u tom pitanju da ne ima kompromisa, nego da se treba odlučiti za ovo ili za ono. Ali baš ta slabost u filozofiji koristila je narodu; ta je škola u moralnom pogledu mnogo koristila njemačkom narodu. Isto tako mora glasiti naš sud o Obradoviću: on nije bio niti vrstan teolog niti vrstan filozof, ali ako je čim koristio narodu, koristio mu je tim svojim idejama.

Do sada govorili smo samo o idejama Obradovićevim u opće, ali budući da je on svoj narod ljubio, razmišljavao je on i o tome, kako bi narodu koristio. Evo što sam iz njegova „Života" pribrao. On je najljući neprijatelj kaluđera te govori o njima ovako: kaluđer znači dobar starac, a tko je kod nas ikada vidio, da starci idu u kaluđere, ta to su sve jaki, mladi ljudi, koji niti ne mogu, niti ne će da drže svoje zavjete; to su jaki ljudi, ali oni ništa ne rade, nego se potucaju po svijetu sa svetačkim kostima kao prosjaci te viču: daj milostinju, daj sve, što imaš, a ti umri od gladi, mrzi i proklinjaj sve ljude na svijetu, koji nijesu tvoje vjere i zakona. Ta kakva vjera! Sve su vjere jednake, samo neka su ljudi dobri; kada će već jednoć na svijetu nestati mržnje? „Što ne ćeš, da drugi tebi čine, ne čini ni ti njima", to je sav naš zakon i proroci. Za tim govori o tomu, koliko dobara imadu samostani, pa zar ne bi bilo bolje, da se prodadu i od tog novca posagrade škole i bolnice, koje bi barem koristile narodu? Za tim udara proti tomu, što se slave toliki sveci. Cijela jedna trećina godine prolazi tako, da se slave sveci, a koja korist od toga? Samo se vrijeme zalud troši. Da je po njegovom, slavili bi se samo Isusovi i Marijini blagdani. Pa kakvih sve svetaca mi ne imamo! Ta slave se ćak i Petrove verige, pa ako se one slave, za što ne bi imalo i Isusovo magare svoj blagdan? pita on. On tvrdi, da njegova nauka nije vjeri na štetu. Zar će za to pravoslavlje propasti, ako narod ne vjeruje u vještice! Kada se je poslije dvadeset godina opet vratio u Banat, našao je odmah u susjedstvu nješto, što je narodu škodljivo. Tamo su bile dvije žene, poštene, mlade i zdrave. Jednoj otišao muž prije šest godina u svijet, a druga ostala udovica iza trećega muža, a nijedna se ne smije više udati. Za što bi, pita on, Ivanka čekala do smrti, hoće li joj se muž povratiti? zar je Marija kriva, što je ostala udovica? Obadvije su jošte mlade i snažne, a mi trebamo zdrava i čestita

pomlatka. Kažu im, da mole i poste! Ta post i molitva ne rađaju djecu nego sveti zakoniti brak. Tko smije reći, da on imade krivo i da njegova nauka nije koristna za narod!? Kako vidimo, on najžešće navaljuje na ono, što je u mladosti najviše ljubio, on, koji je u mladosti držao kaluđere za viša bića i žudio, da se posveti, on eto vodi boj proti kaluđerima i svecima. Ali sudbina je čovjeka da zabludi, pa sretan on, ako za vremena opazi, da je pogriješio Napomenuti mi je još i to, da se Obradović u prvom dijelu „Života" bavi više vjerskim pitanjima, u drugom pak opširnije opisuje narode, koje je na svojim putovanjima upoznao

Iza listova slijede sentencije, koje je Obradović preveo iz engleskoga, a za njima dvije priče, i to „Istina i prelest", alegorija, ili, kako on prevodi, „inoskazaema nauka", i „Put u jedan dan." Prva je prijevod iz engleskoga, a preveo ju je Obradović iz njemačkoga po Ramleru, a druga je prijevod iz njemačkoga također po Ramleru, koji je počevši od g. 1783.—90. izdavao priče i basne; u njega su to brojevi 96. i 65 Poslije toga slijedi na str. 153. do 172. jedno „predavanje", to jest propovijed Zolikoffera pod naslovom „Ko u reči ne sogrešava, on je savršen čovjek", a tekst je uzet iz Jakoba apost. p. 3. str 9. Ta propovijed je prevedena sasvim u obliku protestantskih propovijedi. Na prvom mjestu malen je uvod, a za tim slijedi „oče naš", a po tom se opet tumače ove dvije rečenice, u koje se tekst raspada, a iza toga razmatranje u četiri tačke, a napokon zaključak u tri tačke Taj G. Zolikoffer, o kojem je ovdje govor, rodio se je 5. avgusta 1730. u St Gallenu u Švicarskoj, a 1758. postao je propovjednikom u Leipzigu, gdje je g. 1788. i umro Njegove propovijedi tiskane su istom *poslije njegove smrti* pod naslovom „Zolikoffers evangelisch reformirten Predigers Predigten nach seinem Tode herausgegeben" Leipzig 1789.—1804. u 15 svezaka, a u osmom svesku nalazi se i ova propovijed. Kako iz toga vidimo, mora da je Obradović *slušao* toga propovjednika; on je bio toli tolerantan, da mu nije smetalo otići u protestantsku crkvu i slušati ondje propovjednika druge vjere, da što nauči; a da se to nije jedan put dogodilo, veli nam sam na str. 151.: „Kad god ja blagoglagolivoga gospodina Colikofera k narodu poučenija slušam, nikada mi one blagorazumne evangelske žene reči s uma ne spadaju, koja vosperena slatkom naukom našeg spasitelja, od prevelike sladosti srca nije se mogla uzdržati da ne vopije: blažena utroba, koja te je nosila i sise, koje su te doile!" Na str. 162 nastavlja: „Ovog divnog muža sva poučenija nisu ništa drugo nego

moralna filozofija, to jest naravoučenije, koje ne upražnjavajući se s nikakvim *teologičeskim niti dogmatičeskim* ljuboprepiranijama i vozraženijama prilečestvuje ne samo za sve, koji Hristovo ime ispovedaju, nego jošte za svakoga, koji čuvstvuje i priznaje čest slovesnim čovjekom biti".

Po znatnosti drugo djelo Obradovićevo jesu basne. Basne su od uvijek imale časno mjesto u književnosti, i čim koja književnost i malo napreduje, eto ti i prevedenih basni, a kod naprednijih naroda vidimo i to, da su i odlični književnici cijenili basne te ih pisali u vezanom i ne vezanom govoru. Kako se iz predgovora vidi, cijenio je i Obradović basne; on spominje Ezopa, Sokrata, Platona, La Fontaina i Lessinga, velikog prosvetitelja Germanije. Za tim govori o koristi basne i njihovom postanku, spominje Jotama, Nathana, Meneniju Agrippu, i to, od str. VII. do pod konac str. VIII., prenio je po svoj prilici iz njemačkoga. Kratak članak o postanku basne i njezinoj znatnosti istim redom sadržaja kao što u Obradovića nalazi se u glasovitom inglezkom časopisu „Spectator" u broju od 29. septembra (u nedjelju) g. 1712. Te glasovite novine prevedene su na francuski i njemački, a tiskane su prvi put njemački g. 1747. kod Breitkopfa u Leipzigu pod naslovom „Der Zuschauer", a u trećoj knjizi toga prijevoda nalazi se sasvim kratak članak „Über die Fabel" str. 127., koji je Obradović upotrebio. Mi ćemo i poslije vidjeti, da su mu časopisi bili uzorom.

Obradović je svega 160 basni preveo, kako sam veli, iz raznih starih i novih jezika. Naravno, da su to većinom Ezopove basne, pa izpoređivajuć Obradovićeve basne sa Reljkovićevim našao sam 130 ih u Reljkovića; njekolike su prevedene iz francuskoga od La Fontaina, a dvadeset i dvije iz njemačkoga od Lessinga, a to su ove: Obradović br. 91. Zec i lav. Lessing (Reclamovo izdanje) str. 78.; zatim 130. Slavuj i paun. 79.; 132. Čvrčak i slavuj. 80.; 134. guska 81.; 137. stara klisura i vrapci. 82; 135. Svinja i rast. 81.; 138. Lisica i roda. 83.; 140. Bik i jelen. 85.; 141. Ezop i magarac. 85.; 142. Bakarna statua 86.; 143. Herkules. 86.; 144. Dete i zmija 86.; 146. Lisica i vran. 91.; 147. Bik i tigar. 92.; 148. Ovca i Jupiter. 91.; 149. Koza i Jupiter. 93.; 150. Divlja jabuka. 93.; 151. Lav i magarac. 88.; 152. Adske furie. 94.; 153. Vrba i trn. 94.; 154. Solomun. 96.; 159. Lastavica i slavuj. 102. Kako dakle vidimo, Obradović je skoro sve basne od broja 130 preveo iz Lessingovih proznih basni. Lessing se je bavio i teorijom basne i napisao o njoj više razprava, koje su u ono doba pobudile opću pažnju; on je

za pravo prvi odredio sigurna i dobra pravila, po kojim se imadu basne pisati; on im je odredio i oblik, a potkrijepio je svoju teoriju sa tri knjige po trideset basni, koje su radi svoga sadržaja bile na velikom glasu. Vidjet ćemo, je li Obradović te basne Lessingove preveo radi sadržaja ili glasa, na kojem su bile, i je li bio upućen u Lessingovu teoriju. Da čitatelji vide, kako je prevodio, evo dva primjera.

Lessing str. 85. Aesopus und der Esel.

Der Esel sprach zu dem Aesopus: „Wenn du wieder ein Geschichtchen von mir ausbringst, so lass mich etwas recht vernünftiges und sinnreiches sagen". Dich etwas sinnreiches! sagte Aesopus; wie würde sich das schicken? Würde man da nicht sprechen, du seiest der Sittenlehrer und ich der Esel?

Obradović br. 141. Magarac i Ezop.

Magarac upazi Ezopa, gdi oda po polju, smatra što životinje čine i od tuda sastavlja svoje basne i dae ij ljudma za nauku, pristupi i reče mu: „čuješ li, Ezope, ti često mene u tvojima basnama spominješ, barem napiši, da sam i ja kad god što pametna rekao i učinio!" Na to mu Ezop smijući se odgovori: „onda bi ja bio magarac, a ne ti".

Lessing str 86. Die eherne Bildsäule.

Die eherne Bildsäule eines vortrefflichen Künstlers schmolz durch die Hitze einer wüthenden Feuersbrunst in einen Klumpen. Dieser Klumpen kam einem andern Künstler in die Hände und durch seine Geschicklichkeit verfertigte er eine neue Bildsäule daraus, von der ersteren in dem, was sie vorstellte, unterschieden, an Geschmack und Schönheit aber ihr gleich. Der Neid sah es und knirschte, endlich besann er sich auf einen armseligen Trost: „Der gute Mann würde dieses noch ganz erträgliche Stück auch nicht hervorgebracht haben, wenn ihm nicht die Materie der alten Bildsäule dabei zu Statten gekommen wäre".

Obradović br. 142. Bakarna statua.

Upali se jedan hram i u njemu istopi se jednoga sveca, drevnim nekim majstorom iskusno načinjena, statua. Dođe novi majstor i od istoga bakara sodjela po novomu vkusu u nečem različnu, a u pročem podobnu prvoj statui. Vidi je zavist, zaškripi zubma od muke, no s ovim se utješi, govoreći: „on je ne bi ni ovako kadar bio sdjelati, da mu nije bilo onoga prvoga majstora bakara".

Kako vidimo, nije ni jedna basna tačno prevedena. Obradovićevi prijevodi izišli su ili širi ili kraći, on je koješta suvišna dodavao, ili pak izostavljao bitne crte, tako da je i smisao promijenio, a pored toga moramo reći, da je i netačno prevodio. On nije bio upućen u Lessingovu teoriju, jer bi inače znao, da se njegove basne ne smiju drukčije prevoditi, nego upravo onako, kakve su, da se ne smije ni jedna riječ niti dodati niti izostaviti, jer ih je on pisao poslije dugih i dugih studija, pošto je proučio upravo sve pisce basni, a za to i je u njega svaka riječ na svom mjestu. Njegove su basne upravo klasične, pa se nijesu smjele promijeniti, kao što se ne mijenja tekst kojega staroga klasika. Već sam poredak basni pokazuje, da Obradović nije dosta pazio na njihov sadržaj: on ih je poredao po životinjama, o kojima se u njima govori. tako br. 1. i 2. govore o vrani, 3.—14. o lavu, 15.—21. o vuku, 22.—32. o lisici, 33.—38. o psu, 39.—46. o magarcu, 47. i 48. o konju, 49.—52. o jelenu. 53. i 54. o mački. 55.—57. o pijetlu, 58.—60. o žabi, itd.

A sada da se upoznamo s tim, kako je Lessing pisao svoje basne. Glavni njihov znak je kratkoća. Ne ima dvojbe, da je velika sličnost između epigrama i basne, svrha im je skoro ista, a Lessingove basne su svojom veličinom skoro epigrami. One su lakoničkim stilom pisane, pa se upravo tim razlikuju od basni Gellertovih i Gleimovih, koji su joj dali epsku širinu, a pogotovo se razlikuju od basni 17. i konca 16. vijeka. Kraj sve te kratkoće nalazimo u njegovim basnama dubok sadržaj, kao u rijetko kojim drugima. Njegovo je glavno načelo: kratkoća je duša basne, a Obradović se nije toga držao, nego je u svojemu prijevodu koješta dodavao, što je basni na štetu. Po Lessingu je glavni ures basne to, što ne ima uresa, tako on n. pr. ište, da se životinje, koje nalazimo u basni, potanje ne opisuju, dosta je n. pr. reći „lisica“, a čitatelj će odmah razumjeti sve njezine kretnje, čine i njezinu ćud. On ište, da se u basni upotrebe poglavito životinje i to za to, što je njihova narav uopćeno poznata i tako ustaljena, da se nikada ne mijenja. On tvrdi, da ne valja n. pr. basna „Britanik i Nero“ te pita, zar baš mora svatko znati, tko su ova dvojica bila, pa ako i znadu, onda moraju o tome razmišljati, kakva su značaja bili i koja je razlika među njima; sasvim drugojačije je to, ako basna ima naslov „Vuk i janje“. Za to i nije nužno bilo, da je Obradović u svoju zbirku, koju je namijenio narodu, uvrstio basne o Heraklu, Jupitru, adskim furijama itd. Već iz toga, što smo do sada rekli, vidimo, da bi Obradovićeve basne morale biti sasvim drukčije i

sadržajem i oblikom, da je on poznavao Lessingove rasprave o basni, ali najveću je pogrješku učinio tim, što je basnama dodao „naravoučenje“ t. j. nauku.

Ove nauke je on sam napisao, kako veli u predgovoru str. 7.: „Nauka, koja se nalazi u naravoučeniju basna prevelike je polze, važnosti i prostranstva, sadržavajući u sebi svu *moralnu filozofiju* i visoka političeska pravila i nastavlenia. Pridodavajući ja svakoj basni pristojna izjasnjenja, črez to namjeravam priviknuti mlade umove, da se i sobom sami po malo razmršavaju, razjasnjavaju i razprostranjavaju i sve da skroz proniknu, što čuju i čitaju; u svačem lažu od istine razpoznavaju i o svačem pametno i zdravo da misle i sude“. Zalud je Obradoviću pozivati se na Lessinga, kad baš obratno radi od onoga, što Lessing radi, koji je tvrdio, da u svakoj basni mora biti jedna općena moralna istina i ona da se mora upoznati iz same basne bez ikakve nauke, tako da ona i nikoja druga čitatelju, kad pročita basnu, sama od sebe na um padne, a Obradović eto u naukama hoće da predaje cijelu moralnu filozofiju, da čitatelji nauče o svačem zdravo i pametno suditi. Je li on vidio, da je Lessing i jednu svoju basnu moralizirao, da je samo jednim slovom natuknuo nauku, koju mora da iz basne crpemo? Ne, Lessing pripovijeda kratak događaj (ponajviše) iz života životinja, i tim je basna svršena, a čitatelju se sama od sebe namiće ona prava nauka, koju ona basna uči. Obradović je tim, što je dodavao nauke, svoje basne jako antikvirao te mjesto da je koraknuo naprijed, opet duboko zašao u 17. vijek, kadno je bio običaj basne moralizirati.

Veoma se čudim, što Kujundžić o. c. str. 42 hvali Obradovića radi tih nauka, veleć: „Kratke sentencije ne bi ništa pomogle, jer preskačemo preko njih!“ Ja bih se okladio, da od sto čitatelja nijesu dva pročitala te nauke, nego su ostaviv nauku čitali basnu za basnom. Prije svega treba prikričati, da su te nauke i po deset put veće od basni, pa da iza njekojih od njih slijede još i „primećanija“. Dok čitatelj nje pročita, već je davno zaboravio basnu, osim toga pak nalazimo u samim naukama nove basne, a to po gotovo ne valja, jer čemu onda prva basna? Sad nastaje pitanje, bi li čovjek mogao razumjeti nauku bez basne — ja bar ne vidim među basnom i naukom nikakva saveza — pak čemu onda basna? Okrenemo li pitanje, razumije li čovjek basnu bez nauke, onda po gotovo moramo odgovoriti: „da“, pa čemu onda nauka? Jasno je, da je Obradović u svojem nastojanju, da uvijek te uvijek poučava, predaleko pošao te eto vezao, što ne spada skupa.

U „naukama“ nam se bolje nego u svim drugim djelima pokazuje velika učenost Obradovićeva. On na mnogo mjesta spominje Pitagoru, Euripida, Hesioda, Theognida, Platona, Plutarka, Vergila, a od novijih pisaca Hallera, Chesterfielda i druge tako, da smo osvjedočeni, da je njihova djela i poznavao. On je bio također dobar poznavalac povjesti te spominje mnoge primjere iz nje, a osim toga potkrepljuje svoju nauku i poslovicama iz raznih jezika kao iz ingleskoga, talijanskoga, francuskoga i latinskoga. Sva je sreća, što svoje nauke dosta shvatljivo predaje i često pripovijeda vlastite doživljaje te od drugih naroda spominje osobito Turke, koji su njegovim čitateljima bili dobro poznati. On osobito ističe znatnost odgoje, blagodarnosti i tolerancije, a udara osobito proti sujevjerju.

Nu radi nječesa ipak moramo „basne“ pohvaliti: u njima je najljepši jezik, što ga je Obradović ikada pisao. Prikazivanje je narodno, koliko je on to umjeo, i dosta živahno; on vuka zove „čiko“ te rado umeće poslovice n. pr. str. 3. „Tko za tudjom vunom pođe, sam ostrižen kući dođe“, str. 5. „Pasja su usta i lakome oči pri pogači“.

Slijedeće djelo Obradovićevo jesu: „Soveti zdravoga razuma“. Pod tim imenom skupio je 6 članaka. 1. O ljubavi. 2. Ne kaj se dobro čineći. 3. Pravo reci te gledaj uteci. 4. Pismo Serafimu. 5. O previsokoj mudrosti. 6. O dobrodjetelji. U predgovoru pred „Životom“ veli on, da je „Sovete“ preveo, ali prvih pet članaka je bez dvojbe sam napisao, on veli, da jih je „sočinio“, a samo zadnji je preveden. U članku „O ljubavi“ govori najprije o ljubavi božjoj, te veli, da je ona prvo svojstvo boga, iz kojega izvire njegova svemožnost i mudrost, a zatim govori o ljubavi čovječanskoj, i to o ljubavi roditelja, supruga i društva, pak o tom, što bi bio čovjek bez ljubavi. 2. članak „Ne kaj se dobro čineći“ očito je naperen proti porabi crkvenih novaca. Ljudi rado grade tornjeve, a šta će im oni?! Oni rabe samo za ukras jednoga mjesta; ta zar ne bi bilo bolje upotrebiti taj novac na korist naroda? Treba sagraditi bolnice i škole, poslati vrsne mladiće u tuđinu, da što nauče, ne bi li oni kod kuće odgojili dobre učitelje. 3. „Pravo reci“ i 4. „Odgovor Serafimu“ za pravo čine jednu cjelinu. Pripovijeda nam Obradović, da je primio od njekoga pismo, u kojemu njetko navaljuje na njega radi njegovoga dosadanjega rada te mu se prijeti, da će nastradati, ako ne prestane ovako pisati, pa mu želi bolju pamet. Obradović veli, da je dužan odgovoriti na ovakovo pismo, i

dodaje, da nije tako lako zle običaje brzo iskorijeniti, pak pripovijeda, kako je njetko doveo sina Aristipu, da ga nauči što dobra, a ovaj da je odvratio: „Ja ću ga lako naučiti, samo neka se oduči od onoga, što već znade. Tako imade i u našemu narodu drevnih običaja; naše bake govore još sada: oj davore, mili bogo, a u Banatu igraju igre koleda". Naravno je, da je i to pismo fingirano, i da nije upravljeno na stanovitu osobu, nego je Obradović dočuv, da njegovi spisi imadu protivnika, odgovorio u tom članku svima. On se u njemu često pozivlje na sveto pismo, da dokaže, da nije krivovjerac, a glavne su mu ideje ove: „I ti si, Serafime, osvjedočen, da imaš krivo. Tijelo se dade sapeti, ali duh ne, on je slobodan. Ti veliš: misli, što god hoćeš, samo ne kazuj, što nije za svakoga. Ali nije tako; istina ne smije imati nikakvih obzira! Zar ću ja kakvoj politici za volju biti licemjerac? Ne; bolje je, kao Sokrat popiti otrov za svoju nauku ili kao sam naš spasitelj podnositi svačiju porugu i gorku smrt, a tko drugojačije radi, taj je farizej. Misliti i zahtijevati dvije su sposobnosti čovjeka, koje mu nitko ne smije uzeti, isto tako treba ispuniti samo one želje našega tijela, koje se slažu sa razumom. Što će nam toliki postovi? Narod zbilja misli, da će mu oni koristiti! Crnogorci i Arbanasi su takvi ljudi, da će za štogod ubiti čovjeka, pa se onda nadaju, da će taj grijeh otpostiti; ako štogod ukradu, misle, da će grijeh okajati zapaprenim pasuljem, a kad su lagali, jedu kiselicu. Osim toga sije se radi posta i mržnja među narodom; u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji zovu onoga, koji posti u srijedu „rkač", a onoga, koji posti u subotu, „bunjevac". Što će nam napokon toliki sveci? Oni su samo prilika, da se zalud troši vrijeme i novac, a obično se ljudi na svetac zavade i potuku; onaj koji na praznik sovršenstvo koliko svoje, toliko i bližnjega svoga uzrokuje, pre ručka boga slavi, a posle ručka sveto evangelije čita. Ja se ne bojim, da će sujevjerje potkopati pravovjerje; jer što će mrak sa suncem, a laž sa istinom. Ali i svi običaji i ceremonije bez evanđeljske ljubavi su sujevjerje, a sam naš nebeski učitelj veli: ako te ruka ili noga soblažnjava, odreži je i baci". Eto to je iskrena ispovijed Obradovićeva.

Slijedećemu je članku naslov:

„Laissons dans les cieux les sciences très sublimes,
Travaillons dans le monde à detruire le crime".

*

To je Obradović preveo ovako:

Previsoka mudrost nek na nebu stoi,
Iztrebiti s sveta zlobu, to su trudi moi.

Ova dva stiha su iz „Oevres ou poésies diverses du philosophe de Sans-souci", jednoga djela Fridrika Velikoga. U tom članku navaljuje Obradović na izvanji sjaj te veli, da ne koristi ni nauka, ni bogatstvo, ako ne ima „dobrodjetelji"; ako čovjek ne ima dobra srca, ne vrijede ništa ni časti, ni zlatni krstovi, ni redovi, ta napokon može i pod „arhijerejskom kapom biti luda glava". Zadnji članak, o „dobrodjetelji", preveden je, ali ja ne znam reći odakle, a po svoj prilici je Obradović original preradio ili barem jako skratio. „Dobrodjetelj je gordost iz uvjerenja dobro činiti". Ona se sastoji 1) u savršenosti samoga sebe, a 2) obuhvata cijeli svijet. Ona je uvijek vezana sa vjerom u boga, kojega moramo uvijek ljubiti, a zatim se pokazuje u čovjekoljublju, u pokornosti prema građanskim zakonima, koje će dobar domoljub uvijek štovati, pak u blagodarnosti i velikodušnosti.

Iza „Soveta" slijedi „Etika ili filozofija naravoučiteljna po sistemi g. profesora Soavi". Kujundžić tvrdi, da je to prijevod francuskoga pisca, ali nije tako, jer je taj Soave, o kom je ovdje govor, bio Talijan, katolički redovnik, profesor u Milanu i Padovi, te je bio jako zaslužan za pedagogiju a pristaša senzualisma i empirizma. Isto tako se ne bih usudio tvrditi, da je „Etika" naprosto prijevod, jerbo piše po sistemi profesora Soave, pak ostavljam odgovornost za to onima, koji su to tvrdili. Ja sam našao u knjizi primjera, kojih Obradović nije mogao naći u Soave, n. pr. str. 11. gdje govori o caru Lazaru, str. 15. o svojim doživljajima u Dalmaciji itd., a osim toga je on nauku Soavinu po svoj prilici jako razvodnjio, da ga čitatelji mogu razumjeti. Ali sigurno je to, da mu je uzorom bio katolički svećenik, kao što su mu u „Životu" bili uzorom protestantski pastori, i ja sam uvjeren, da bi on, da je gdje naišao na kakvog vrijednog židovskog rabina, bio toli tolerantan te i od njega poprimio, što bi našao za dobro.

U predgovoru potiče na rad. „Djelajte, dondeže svet imate! Djelajte! No što djelati? pita se. Ko što može. Komu se je dalo malo, malo će se i iskati od njega. Djelajte, nastojte, usrdstvujte koliko možete. Široka je njiva nebeskoga otca i vinograd njegov je prostran, za svakoga ima tu posla, za najvećega, koliko i za najmanjega. Ko ne bi takovom milostivom gospodinu djelao, koji prima i onoga, koji u jedanaesti čas dolazi, koji ne samo sam ne

prezire maloga nego i drugima zapoveda, da ne preziru jednoga od malih". Za tim spominje Raića, Terlaića, koji su već radili oko knjige, i Božidara Podgoričanina, koji je u Mlecima osnovao tiskaru. „Etika" se raspada u četiri dijela. U prvom se govori o naravnoj filozofiji, o uobraženju, o bolestima uobrazbe, kako se liječe, o dobroj strani uobraženja; u drugomu se dijelu govori o strastima, o svojeljublju, o mržnji proti sebi samom, o gordosti, hudosti, o sujeti, umjerenosti, želji i zadovoljstvu, o ljubavi prema bogatstvu, naukama, slavi, dostojanstvu, vlasti i slasti, o nadi, strahu, smjelosti, gnijevu i zavisti, melankoliji i tihosti. Treći dio govori o društvu, početku zakona, ustava, običaja, o prijatelju, kako treba prijatelja birati, o dužnostima društva, o dužnosti prema dobročiniteljima, roditeljima, djeci, srodnicima i domovini, i o savjesti. Četvrti dio raspravlja o dobrodjetelji, učtivosti, blagorazumiju (prudenza), o čovjeku hrišćaninu, a najposlije govori Obradović o želji, odlikovati se na opću korist te prikričuje: „pri svakom dobru imajmo na pameti, da iz maloga zrna gorušice izraste drvce i razgrani se, da se ptičice po njemu kupe". O svakom od tih poglavlja govori na dvije ili najviše tri stranice, a katkada samo u njekoliko redaka, ali uvijek tako, da ga svatko razumije, bez znanstvenoga izvođenja i dokazivanja, te uvijek spaja dužnosti čovjeka sa zapovijedima božjim i evanđeljem, tako da mu je „Etika" skroz i skroz nadahnuta kršćanskim duhom. Prikazivanje mu je živo; nalazimo puno usklika, pitanja i dialogizama, i mnogo primjera bilo iz povjesti, bilo iz ljudskoga života uopćeno.

Napokon imademo od Obradovića „Sobranije razni naravoučitelnji veštej". U predgovoru veli pisac: „Kao što tijelo oboli, kada ne ima zdrave hrane, tako i duša treba zdravu hranu". Evo naslova članaka, koje je Obradović u tom djelu skupio. 1. Čemu se ima nadati za života onaj, koi što piše i na štampu izdaje. 2) Gora nevježestva i istine (alegorička pripovijetka. 3) Pohvala basni. 4) O nesuglasiju naših želja. 5) O važnosti dobrog imena. 6) O istoriji i pominjanju slavni ljudi. 7) Abdala i Balsora. 8) Videnije Almeta derviša. 9) Jedan par papuča. 10) O uslađeniju razmišljenija. 11) O prijateljima i prijateljstvu. 12) O ljubavi k domovini. 13) O ljubavi k naukama. 14) O slavnim ženama. 15) Put u Babilon (alegorička povjest). 16) O načinu s velikom polzom čitati. 17) O različnim na kratko istorijama. 18) O nekoliko različnim stvarma. 19. Neke inoskazaeme (alegoričke) povjesti. 20) Kratko slovo u pohvalu blagodjetelji. 21) O nekim različnim vještma. —

Sve je ove članke Obradović, kako sam veli, preveo iz njemačkoga i drugih „učenih" jezika i svi su mnogo kraći od „Soveta", a evo za što. Na str. 10. veli: „O jednoj istoj materiji za dugo čitati nije za svakoga, a na oni način, kako su Adizon i njemu podobni pisali, to je za svakoga od stara do mlada: tri ili četiri lista svaki može na dan očitati i o tomu vazdan misliti, razve da su se ko ili koja zakleli, da ne će knjigu u ruke uzeti".

Tim, što je Obradović spomenuo Adisona, odao nam je i svoje uzore, na ime časopise, u kojima su u ono doba izlazili kratki članci. Prve takve novine nalazimo u Ingleza, a osnovao ih je Richard Steele 12. aprila 1709. pod imenom „Tattler" (govordžija). Nu do najvećega glasa došao je „Spectator" (motrilac), koji je počeo izlaziti 1. marta 1711. Te su novine bile ovako udešene: mlad, iskusan muž, koji je putovao po Evropi i Egiptu, zatim plemić, pravnik, kapetan, trgovac i drugi šilju „Spectatoru" dopise o raznim predmetima kao o ljubavi, odgoji, vladanju, braku, ponosu, čednosti, istini, vjeri, časti, krijeposti i t. d. Adison je postao glasovit baš radi svojih članaka u „Spectatoru", jer je svaki njegov članak prava umjetnina, u kojoj se zrcali velika njegova naobraženost i duhovitost, a povrh toga pisani su njegovi članci krasnim jezikom. U tome Adisona nije nitko ni dostigao, a kamo li natkrilio. Te su novine izlazile iz početka svake nedjelje jedanput i odmah su našle cijelo čudo pretplatnika, pak su se pojedini članci, a kasnije cijela godišta prevodila na francuski i njemački jezik. God. 1713. izišao je „Guardian" (štitnik), a zatim „The Englishman" (Inglez) i „The Love" (miljenik), ali najglasovitiji ostao je „Spectator", jer nijedne novine nijesu imale takvog saradnika, kakav je bio Adison.

Naskoro su se pojavile novine i u Njemačkoj, dakako pod utjecajem ingleskih novina. Prve su izašle pod imenom „Discourse der Maler", a zvale su se tako, jer je svaki saradnik uzeo ime kojega glasovitoga slikara. Urednici su bili švicarski pjesnici Bodmer i Breitinger, koji su u prvom broju napisali uvod „An den erlauchten Zuschauer der engelländischen Nation". Najbolje ovakove novine, koje su se zvale „Moralische Wochenschriften", bile su „Patriot", koji je počeo izlaziti u Hamburgu 1724., i „Biedermann", kojemu je Gottsched bio urednikom u Leipzigu g. 1728—9. Uopćeno je stao sredinom 18. vijeka broj ovakovih novina silno rasti, do god. 1770. izlazilo ih u samoj Njemačkoj 160, a sadržaj im je bio skoro isti, kao u ingleskim novinama, samo što su se ovdje stala raspravljati i vjerska pitanja, te se dodavale i pripovijetke preve-

dene obično iz francuskoga jezika. Evo dakle ove novine bile su Obradoviću uzorom. U popisu sadržaja nalazio sam često ista pitanja kao u Obradovića, ali iz kojih je baš novina te članke preveo, ne mogu reći, jer je upravo nemoguće te novine sada dobiti, a novi pretisci nijesu još gotovi, tako je na pr. od „Discourse der Maler“ izišao samo prvi dio. Jedinog „Spectatora“ imao sam u njemačkom prijevodu svega u rukama, ali iz njega je Obradović prenio samo onaj kratki članak o basni, o kojemu smo već govorili.

Ovo djelo je bez dvojbe male vrijednosti. Pisac pruža čitatelju pouke i zabave, te je preveo mnogo alegoričkih pripovijedaka; on je uopćeno ljubio alegoriju, koja je donekle basni slična, ali ja dvojim, da ju je narod razumio. Glavno, što mu se mora prigovoriti, to je, što svoje gradivo nije poredao po nikakvoj sistemi, sve je njekako porazbacano i čini se, da je prevodio, kako mu je što pod ruku došlo: najprije govori o ljubavi k naukama, onda o slavnim ženama, zatim o njekim različitim stvarima i t. d.

Obradović je preveo i jednu komediju od Lessinga. Evo kakve nazore on imade o komediji: „Pri prvom pogledu dakle, komedija se nečini ništa drugo, nego veselo i šaljivo vremena probavljenije: no otmeni i obšte polezni na ovom svetu ljudi znali su se i s ovom prilikom polzovati i dali su čovečeskom rodu u igri i u šali prekrasne i previsoke nauke. Ovo će se zasvedočiti u sledujućoj višepomenutoga bezsmrtne pameti muža komediji.“ On dakle traži i u komediji pouke. Komedija se zove: „Damon iliti istinito prijateljstvo u iskušeniju ljubavi“, njemački joj je naslov: „Damon oder die wahre Freundschaft“, a izašla je u Hamburgu g. 1747. u sedmom komadu časopisa od Chr. Myliusa: „Ermunterungen zum Vergnügen des Gemüthes“.

Evo u kratko sadržaja te komedije: Na dvoru njeke bogate udovice sabralo se mnogo gosti. Svi osim dvojice otiđu, a to su vjerni prijatelji Damon i Leander. Obojica ljube udovicu, ali nijedan neće, da joj očituje svoju ljubav, da ne bi ražalostio druga. Obojica su dali svoj imetak u trgovinu te sada čekaju, da im se lađe vrate. Sobarici udovičinoj to krzmanje već dosadilo i ona nagovori udovicu, da izabere onoga, koji bude sretniji u trgovini. U to primi Leander list, u kojem mu njetko javlja, da je njegova ladja propala. On je sav žalostan, a sretne ga Elizabeta, javi mu, što je udovica odlučila, i reče mu, neka nagovori Damona na to, da jedan drugomu ustupi pol imetka, ako bi tko od njih u trgovini nesretan bio.

Leander to učini, akoprem je znao, da je njegova ladja već propala, te otidje udovici i očituje joj svoju ljubav. U to dođe Oront, njeki na pol ludi rođak Damonov, i javi, da je Damonova, a ne Leandrova ladja propala. Sada se sastanu svi i Leander reče udovici, da se nada, da će ona za njega poći, jer je on bio sretniji u trgovini; on joj nudi srce i tovar zlata, a onaj rođak Damonov srce i dva tovara zlata. Udovica, koja znade za Elizabetinu spletku, odgovara, da drži onoga za najsretnijega, koji je i najpošteniji, a to da je Damon, i prigovara Leanderu, što je htio Damona prevariti. Damon je sav sretan, ali nemože živjeti bez svoga prijatelja, i napokon se svi izmire.

Kako iz toga kratkoga sadržaja vidimo, ne ima ta komedija ni pravoga soka ni smoka; čin je nevjerojatan, da ne kažemo nemoguć, a karakteristika glavnih osoba je veoma slaba; za to se i ne čudimo, što je Lessing, koji je dramsku umjetnost bolje od ikoga drugoga poznavao, poslije ovu komediju zabacio. On je nije niti uvrstio u izdanje svojih djela te je nalazimo samo u znanstvenim izdanjima. Da je Obradović htio, našao bi bio u istoga Lessinga mnogo boljih komada za prevođenje. Što ga je dakle sklonulo na to, da izabere baš taj komad? To, što se u njemu prijateljstvo tako uzvisuje. Ali pri tom nije opazio, da je sav čin nenaravan i da je pomirba, pošto je Damon vidio, da ga je Leander prevario, sasvim nevjerojatna, a zaboravio je i to, da je Lessing baš u tom komadu htio ruglu izvrgnuti pretjerano ono ali neiskreno prijateljstvo, što ga u našemu društvu nalazimo.

Sada da vidimo, kako je Obradović prevodio. Moramo priznati, da on nije bio dorasao tomu poslu. On je druge jezike, na pr. francuski, talijanski, ingleski i grčki, jako lako naučio, a u „Životu" veli, da je šest godina bio u Beču i „umjereno" naučio njemački govoriti, a poslije toga je jošte u Modri uzimao privatne lekcije iz njemačkoga jezika. Glavno, što mu se mora prigovoriti, to je, da se previše drži teksta: na pr. str. 205. Doch, Scherz bei Seite, ali šala na stranu; str. 206. Lass dich hören, daj se čuti; str. 210. liebenswürdig, ljubvedostojan; str. 211. Nehmen Sie es mir nicht übel, ne primite vi meni za zlo; str. 212. Das können Sie uns nicht nachsagen, to ne možete za nami reći; str. 217. Nehmen Sie ein Paar Nothlügen dazu, uzmite jedan par nužni laža na pomoć; str. 218. Verlassen Sie sich auf mich, ostavite se na mene i t. d. Osim toga prevodi netočno: na pr. str. 206. Nur schien mir Damon etwas zu flüchtig und Leander ungestüm, samo što mi se Damon

čini, kao da nješto navaljuje, a Leander kao da je naprasit; str. 208. gestehen, kazati; 209. Welche nach Ostindien handeln, koje u istočnim Indiama trguju; str. 210. Wenn der andere nur nicht ebenso ein Grillenfänger wäre, kad i drugi ne bi, kao i ovaj lepire lovio; str. 212. Knall und Fall, što palo, palo; str. 213. Wenn meine Frau Sie hätte beide würfeln lassen, da vas moja gospođa kao iz loterije izvuče; str. 219. Der Pöbel, slabi ljudi; str. 228. Grillenfänger, vetrogonja; str. 229. Darnach magst du vollends sehen, was man anfängt, wenn man nichts hat, pak ćeš viditi onda, oćel ti trbu ovako narastiti, kao što je moj i oćel ti se na njemu ovakvi portovi sjati. Osim toga on mnoga mjesta samo po smislu prevodi, mjesto drugoga lica uzima često treće, njeka je mjesta preradio, na njekima je dodavao svoje moralne nauke, na pr. str. 224. Bog je istina, a protiv istine govoriti je Boga hulit; a deveti prizor je znatno skratio.

Osim toga preveo je Obradović i dvije pripovijetke od Marmontela iz njegovih „Contes moraux“, koje su izašle najprije u „Mercure-u“, a to su Lauzus i Lydija, te Adelaida, alpinska pastirica. Evo im u kratko sadržaja. Lauzus je sin kralja Mezencija, koji je jako okrutan čovjek. Bio se je zaratio sa prenestskim kraljem te ga pobijedio. U ovoga je prekrasna kći Lydija. Lauzus se u nju zaljubi, a ona mu vraća ljubav. Kada Mezencije to dočuje, hoće u prvoj jarosti da ubije sina, jer je bio sam nakanio Lydiju oženiti. On pošalje Lauzusa na granicu svoje kraljevine, a prenestskomu kralju ponudi mir, ako mu dade Lydiju za ženu. To dojavi Lauzusu njegov vjerni prijatelj Fanor, a Mezencije ga radi toga odsudi, da se javno bori s lavom. Ali ono veče prije boja vrati se Lauzus i prisili Fanora, da s njim izmijeni odijelo, pak ostane u tamnici. Sjutra ubije iza žestokoga boja lava. Kada je Mezencije vidio, da je borac njegov sin, oprosti Fanoru, a Lauzusu dade Lydiju za ženu.

Sadržaj „Adelaide“ je ovaj. Markiz Fonroze putuje sa svojom gospođom po savojskim gorama. Najednoć jim se slome kola i oni moraju komad puta pješice. Putem sretnu prekrasnu pastiricu, koja upravo umjetnički pjeva. Ona ih odvede u kuću njekih pastira, i ovi hvale vrline te pastirice. Na polasku hoće supruzi Fonroze da povedu sa sobom Adelaidu, da živi s njima na njihovom dvoru, ali ona ne primi poziva. Kod kuće pripovijedaju oni svomu jedincu o Adelaidi i njega najednoć nestane: bio se je preodjeo u pastirsko odijelo, otišao u savojske gore i postao od ljubavi prema Adelaidi pastirom. On izvrsno svira na frulu, a ona prekrasno

pjeva te se svaki dan sastaju na jednom humku pod gorom. On dan za danom sve to više gine. Adelaida ga pita za uzrok, a on joj očituje svoju ljubav. Ona mu veli, da mu ne može ljubavi uslišati, jer je onaj humak, kamo svaki dan dolaze, grob njezinog muža. On je bio časnik, pa kada je došao jednoć k njoj na dopust, predugo ga je zadržala, tako da je zakasnio u bitku, a na to se je vratio i pred njom ubio. Mladi Fonroze videći, da ne ima više nade, sve to više propada i ona napokon dozove njegove roditelje. Ovi je njekako namole, da pođe za njihovog sina. Ona mu rodi više djece i vraćala mu je ljubav ljubavlju, a da nije zaboravila svoga prvoga supruga Orestana.

Kako vidimo, ove dvije pripovijetke spadaju među rijetke one Marmontelove pripovijetke, koje su zbilja moralne, a za to ih je Obradović i preveo; u njima ne ima ništa drugoga, što bi ih preporučilo za prijevod, osobito druga nas mnogo sjeća pastirske igre i idile, koje su sasvim nenaravne. Ali Obradović ih je zato cijenio, što se u njima toliko slavi ljubav i prijateljstvo, za to i domeće na kraju svoga prijevoda: „Dostojno dakle i pravedno ove istorije junakinja Adelaida pri istoj ovoj k Orestanu nevjernosti zaslužuje među najslavnijim na svetu ženama mjesto, visoko počitanije i vječno vospominjanije".

Obradović je izdao i drugi dio svojih „Naravoučiteljnih veštej" pod imenom „Mezimac". Ovdje nalazimo u dvanaest članaka njekoliko pripovijedaka, zatim rasprave o tome, je li čovjek makina, pak o laži, o zadovoljstvu, i o naukama. Ja bih rekao, da je drugi dio bolji od prvoga i to radi toga, što ondje mnogo više govori o odgoji, a najbolji je prvi članak: „Jest li polezno u prostom dialektu što na štampu izdavati", jer nam dokazuje, da je Obradović mislio i na slog svoga jezika. Evo što veli: „Noviji pisci, odmah, čim što napišu, dadu tiskati i tako nastaju pogrješke. Tako u mojoj prvoj basni prvi period ništa ne valja. Evo kakav je: Orao i lisica učinili su među sobom družstvo i što bi to bilo svagdašnje i postojano dogovorili su se i soglasili, da žive u komšiluku, da bi u potrebi jedan drugom mogli pomoć dati. Ovo bi valjalo ovako da je: Orao i lisica *učine* među sobom družstvo i što bi to bilo svagdašnje i postojano, *dogovore* se i *soglase* u komšiluku živeti, da bi u potrebi mogli jedan drugom pomoć *davati*. Mi u prostom našem dialektu možemo prekrasno vreme sovršeno istoričesko iliti opredeljeno upotrebljavati".

Osim toga napisao je Obradović u svojoj mladosti i „Bukvicu", djelo manje znatnosti.

Obradović je postao znatan za našu književnost radi svojih djela, ali rekao bih, da je još znatniji radi jezika, kojim je pisao. Vidjeli smo, kako se bori proti kaluđerima i crkvenim običajima, pak je udario i proti crkvenom jeziku i stao pisati narodnim govorom. O znatnosti narodnog jezika govori više put. On spominje naprednije narode, n. pr. Francuze, koji se nijesu bojali, da će propasti latinski jezik, kad su počeli pisati narodnim, pak veli, da se samo prostota i glupost mogu tim zadovoljavati, da ostanu uvijek pri starom. Nu koliko je on i imao volje pisati narodnim jezikom, ipak se nije sasvim mogao oteti crkvenom. Jagić je u „Književniku" g. 1864. u kratko progovorio o jeziku Obradovićevu. Dositije je zadržao mnogo riječi iz crkvenoga jezika n. pr. obače, ibo, sireč, polza, vesma, i upotrebljavao imenice na „ie" n. pr. žitie, blagopolučie, razsuždenie; mjesto našega „u" uzima „ol" n. pr. dolgota, izpolniti, a mjesto „đ" „žd" n. pr. meždu, roždenie, uslađavati; u njega imade oblika na „ima" i na„i" n. pr. s narodima, s narodi; u 3. licu višebroja rabi „u" mjesto „e" n. pr. govoru, bolu. Veoma često nalazimo njemačke, francuske i talijanske tuđice, koje je lako mogao zamijeniti narodnim izrazima n. pr. fain; fortuna; lakaj, primati ljude na kost; tas (Tasse); kamerad; persona; pasažir; punkt; kompliment; reverencija; familija; bagatela; trakter; kostovati; natura; tal. Mnoge su riječi i fraze skovane po njemačkom jeziku: dati poznati, erkennen lassen; za zlo primiti, übel nehmen; truda si dati, sich Mühe geben; u udivljenje metnuti in Erstaunen setzen: zaklet neprijatelj, ein geschworener Feind; sledovateljno, folglich; više imenovani, der oben erwähnte; visokoumje, Hochmuth; s tobom obhoditi, mit dir umgehen. Osobito ljubi riječi složenice, od kojih su njeke prave grdobe: n. pr. lažljivobasnovit; čovjekoljuban; utrkljivopodskočljiv; drugoljubno; sladkosličnо; velikoljepan; oblagodjeteljstvovati; istinoljubitelj; koristoželjatelj; protivobornica; ljuboprepiranije; pametozlobstovati; obštenarodovrazumiteljno; medvedonaravan; dobrosrdačan; u prijateljskim zasvidetelstvovanijam, svetodespotokrušedolski".

Iz toga vidimo, da je Obradović bio još daleko od pravoga narodnoga govora, a tomu je nješto kriva njegova prva odgoja, pak osobito narav onih predmeta, o kojima je pisao; ta poznato je, da je drugo pisati o znanstvenom, a drugo o zabavnom predmetu. To vidimo i kod Reljkovića, čiji jezik je sasvim drukčiji u „Satiru", nego u njegovim proznim djelima. Iza Obradovića udario je Vuk pravom stazom; ali tko uči povjest našega jezika, taj će se

jamačno zaustaviti kod Obradovića i reći: „eto, tu nastaje novo doba“.

Tko ne bi pomislio na Reljkovića, kad govori o Obradoviću! Ta sličnost između ova dva prosvjetitelja naroda velika je. I uzrok, za što su pisali, isti je, a čudnovato je, da ga izriču skoro istim riječima. Evo što piše Obradović na str. 3. svoga „Života“: „Ovo dakle razmišljavajući, rad bi da nisam sasvim na svjetu nepolezan bio, rad bi što god posle mene ostaviti, s čim će se ko god od moga roda polzovati; rad bi sa svim srcem nauku i prosvetu razuma, koje sam od mladosti moje želio i tražio, srbskoj mladeži preporučiti i tako srbske kćeri prsima, koje su me odoile, ako ne, koliko bi rad, barem koliko mogu, blagodaran javiti se.“

A evo što piše Reljković (Senekovićevo izdanje) str. 275: „Promišljavajući na ovaj način, kada se svrši rat — ako doživim — što bi ja mojoj otačbini iz tuđih zemalja donio, čim bi joj se barem za to udobrio, što me ima i što sam se u njezinom krilu odgojio, što bi ja mojim domorodcem kakono pazara poklonio — evo mi pade na pamet, da jim dovedem Satira“. Obojica uspoređuju svoju domovinu sa naprednijim zemljama, i to baš sa Saskom, obojica preporučuju narodu nauku i govore proti zlim običajima, osobito proti svetkovanju tolikih svetaca, i to opet skoro istim riječima. Obradović: „Soveti“ str. 61: „Ko na praznik sovršenstvo, koliko svoje, toliko i bližnjega svoga uzrokuje pre ručka boga slavi, a posle ručka sveto evangelije čita ili koje drugo djelo milosti ispolnjava“. Tko isporedi s tim slijedeće stihove Reljkovićeve, vidjeti će istu misao skoro istim riječima izraženu. Sat. str. 302.:

Ali toga izvan Slavonije
Nigdje nitko još vidio nije:
Nego služe drugačije bogu
Vas dugi dan, štogod većma mogu,
I u crkvu svekoliko ide,
Za predikom svetu misu vide,
A po podne štiju evanđelje
I svakakve molitve od želje. —

Nu ako imade među njima sličnosti, imade i razlike. Akoprem je Reljković bio veoma naobražen, moramo ipak priznati, da je Obradović bio učeniji, a Reljković je opet bio kud i kamo praktičniji. On veli: „Moji domorodci svi znadu pjevati, ista djeca idu će na pašu pjevaju:

Dobro mi je i boljem se nadam,
U čem idem, u tome i spavam,“

pak je napisao svoga „Satira“ u stihovima, znajući, da narod, koji je odgojen u pjesmi, uživa u njoj; a osim toga davao je u Satiru nauke prostom narodu, *seljaku*, upozorivao ga na njegove zle običaje, upućivao ga, kako će si zemlju obrađivati i zdravlje čuvati. Za to i vidimo, da je uspjeh njegovog „Satira“ bio kud i kamo veći od uspjeha Obradovićevih djela: Obradović od svoje malene naklade „Života“ u 300 komada ne može nego 50 rasturiti u svijet, a Reljković od 1500 komada ne ima za dvije godine ni jednoga, da ga pokloni prijatelju. Ja bih rekao, da je Obradović narodu za prvi čas pružio prejaku duševnu hranu, da njegovi spisi nijesu bili za seljaka, nego za srednji stalež. Za to i vidimo, da je Reljkovićev „Satir“ svaki čas izlazio u novoj nakladi, a Obradović je tek u novije doba došao do zaslužena priznanja; njegova djela su samo ljudi naobraženih slojeva kupovali, a „Satira“ ćemo naći kod svakog slavonskog seljaka na polici, pa ako ne baš to, svaki će seljak mnogo toga iz „Satira“ znati na izust. Kao što Obradović, tako je i Reljković izdao basne, ali sudbina im je bila ista: Obradović piše, da za njegove basne ne daju ni tri groša, a A. Filipović Heldenthalski javlja, da djeca ne čitaju basne, „jer dite voli lulu neg fabulu“. Osim toga vidimo, da se nijedno kasnije djelo Reljkovićevo nije domoglo tolike popularnosti kao „Satir“, a tako je i Obradovićev „Život“. njegovo prvo samostalno djelo, ujedno i najznatnije njegovo djelo; oni su se dakle odmah prvim svojim djelom uspeli na vrhunac svoga umjeća. Obojica su doživjeli svoju slavu. Kako vidimo iz Obradovićevih pisama, cijenili su ga mnogi naobraženi ljudi, dičili se njegovim poznanstvom, pitali za njegovo zdravlje; jedan mu šilje kruha, šljivovice, vina, drugi butiljâ, rozolije, duhana, treći kravu i tele, a zna on to onako po kaluđerski i sam iskati. I sadanji naraštaj ga mora cijeniti, jerbo je on znatna pojava u našoj književnosti, što je prvi pokušao pisati narodnim jezikom i što je, ako se njegova nauka i nije učvrstila u grudima naroda, ipak u naobražene mladeži pobudio ovo dvoje: volju za književni rad i ljubav prema narodu.

Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić.

Čitao u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 26. studenoga 1896.

PRAVI ČLAN PROF. VJ. KLAIĆ.

Dva stoljeća i pol ističu se Krbavski knezovi vrlo mnogo u hrvatskoj povjestnici. Kako drže najznatnije pozicije s obje strane Velebita, kako je u njihovoj vlasti znameniti klanac Zrmanjski i vrelište rijeke Une, oni mnogo puta odlučuju sudbinom hrvatskoga kraljevstva. No oni su razširili još svoju vlast gotovo pod zidine dalmatinskoga grada Zadra, pak tako utječu i u poslove dalmatinske, te se mnogo puta srazuju s mletačkom obćinom i njihovim dalmatinskim podanicima.

Djedovina Krbavskih knezova, njihova matica zemlja je stara hrvatska župa *Krbava*. Tom je župom kao i Ličkom i Gadskom u polovici X. stoljeća upravljao hrvatski ban (καὶ ὁ βοάνος αὐτῶν [— τῶν Χρωβάτων —]κρατεῖ τὴν Κρίβασαν, τὴν Λίτζαν καὶ τὴν Γουτζηκᾶ); no u XI. stoljeću spominju se već kao župani Krbavski: *Desimir* (Desimiri corbauistici — iupani — g. 1078.) i *Desila* (mi županъ Desila Krьbavê — god. 1100). Da li su ti župani Krbavski bili pradjedovi Krbavskih knezova ili bar od plemena Gusić, ne može se točno ustanoviti; no vjerojatno je, da nisu bili ni jedno ni drugo. Prvo ne, jer za narodne dinastije nije bila županska čast nasljedna u jednoj odredjenoj porodici, niti je župane namještao vladar (kralj), nego su župane birala sama plemena iz pojedinih rodova i bratstava; a drugo zato ne, što je pleme Gusić u ono doba nastavalo na jugu Velebita u Sidražkoj župi, blizu kraljevskoga grada Belgrada.

Na koncu 12. stoljeća, upravo god. 1198. spominje se „*Slauogost Corbaviensis comes*“; ali se ne da odrediti, kako bi se taj latinski „comes“ preveo na hrvatski: da li je naime bio „župan“ ili „knez“. Dva decenija iza toga, godine 1221. spominje se u jednoj listini „*Slouina Corbauiensi comite*“ (Starine jugosl. akadem. 23. pag. 218.) Taj će Slovinja biti nedvojbeno onaj, za kojega u drugoj povelji od god. 1207. čitamo: „*Slovinie* filii *Boricii* (*Gusikiorum* = od

plemena Gusić) et *Grubesce* fratris eius“ (Starine, 23. p. 186.) Napokon u jednoj povelji od g. 1187. čitamo: „*Gussich Boricius*“ (Kukuljević, Cod. dipl. II., pag. 140.). Po tima podatcima možemo zaključiti, da je godine 1221. spomenuti „Slouina Corbauiensis comes“ bio od plemena Gusić, da mu se je otac zvao Borić, a brat Grubeša; napokon da je Slovinja izmedju g. 1207. i 1221. morao postati „Corbauiensis comes“, pošto god. 1207. nema toga naslova. Po svemu sudeći još je i njegov rod zajedno s čitavim plemenom boravio god. 1207. na jugu Velebita u župi Sidražkoj.

Čini se dakle, da je prvih decenija 13. stoljeća ili čitavo pleme Gusića ili više bratstva njegovih preselilo se iz župe Sidrage u župu Krbavu, i da je tamo, po svoj prilici kraljevskom darovnicom, Slovinja, sin Borićev dobio tu župu onako, kako su Frankapani dobili župu Modruše (1193.) od Bele III., a kasnije i župu Gacku. Krbava ostala je i poslije rodu Slovinjinu, pošto se god. 1278. spominje „*comes Mathias de Corbavia* et *Bartholomacus* fratres, filii quondam *Grubesse Gussich*“ (Bulletino di storia e archeologia dalmata, V. pag. 24). Po tomu može se sastaviti ovo rodoslovje Slovinjina roda:

Gussich Boricius (1187)

Slouina (Slovigna) 1207 comes Corbaviae 1221	*Grubesca* 1207	
	Mathaeus comes Corbaviae 1278	*Bartholomaeus* 1278

No uz ove Slovinjine rodjake nalazimo istodobno i druge Gusiće kao „comites Corbaviae“. Još prije god. 1252. spominje se „comes *Jacobus de Corbavia Gusich*“; god. 1252.—1258. čujemo za njegova sina „*nobilis vir Ladislaus*“, a god. 1298. spominju se njegovi po Ladislavu unuci: „*viri nobiles de Chorbavia Gusichy: Gridus* (Guidus?), *Desina* et *Pribislaus*“ (Ljubić, Listine III., 432.—433.).

Po ovim podatcima dade se opet sastaviti ovo rodoslovje:

comes *Jacobus* de Corbavia *Gusich* ante 1252

nobilis vir *Ladislaus* (1252—1258)

Gridus (Guidus?), 1298	*Desina*, 1298	*Pribislaus* 1298.

Upravo god. 1298. spominje se prvi put i „comes (Corbaviae) *Churiacus*“, koji je pradjed Krbavskih knezova, što no su živjeli u 14. i 15. stoljeću. Da li je taj „comes Churiacus“ bio u rodu prijašnjim knezovima i županima Krbavskim, što ih nalazimo u 13. stoljeću, ne da se ustanoviti. Sinovi kneza Kurjaka sjećaju se doduše još god. 1334. Slovinje i kažu za nj: „*predecessore* nostro comite *Slovigna*“ (Ljubić, Listine, V., 270.), ali iz toga ne bi se dalo izvesti, da im je bio u rodu ili svojti. Pošto se dakle ne može odrediti, u kakvom je srodstvu „comes Churiacus“ bio županima i knezovima Krbavskim od plemena Gusić u 12. i 13. stoljeću, to ću rodoslovje Krbavskih knezova započeti upravo s knezom Kurjakom. A to činim još s dva druga razloga. Jedan je, što se upravo počevši od toga kneza dade sastaviti *neprekinuti* rodoslov čitave porodice do njezinoga izumrća; a drugi je taj, što je po knezu Kurjaku čitava kneževska porodica dobila patronimičko ime Kurjakovići.

Knez Kurjak i sinovi njegovi Budislav, Pavao i Gregorije zovu se vazda naprosto „comites Corbaviae“, po čem sudimo, da su oni držali samo župu Krbavu. No već sinovi Kurjakovi razširili su svoju državinu tim, što su poslije god. 1322., naime nakon pada bana Mladena Šubića obladali njegovim prije gradom Bagom, te ga podijelili sa svojim rodjakom, Ličkim knezom Petrom Disislavićem (. . . post Mladenum usurparunt *Scrisaleam* Curiachi et medietatem dederunt comiti Petro Disislavich suo propinquo. Ljubić, Listine, V. p. 274). Poslije je oko god. 1356. kralj Ljudevit I. skučio vlast Krbavskih knezova kao i ostalih kneževskih rodova u Hrvatskoj[1]; no namah po smrti toga kralja (1382.) opet se diže porodica knezova Krbavskih, te se već god. 1387. unuci kneza Kurjaka ponosito zovu „Corbavie, Lyche, Bussane, Scrisie domini et comites naturales“ (Kuk. Jura, I., 156) ili god. 1393. hrvatski: „Krbavski, Lički, Buški i pročaja knezi“ (Kuk. Acta croat., p. 46). Na koncu 14. stoljeća drže dakle Kurjakovići osim svoje djedovine Krbave još prostrane župe Liku i Bužane, a povrh toga i znameniti primorski grad Bag. K tomu dobiše ženitbom godine 1413. znameniti grad Zvonigrad s čitavom župom Odorjanskom, koja je doslije pripadala porodici Nelipića Cetinskih. God. 1447.

[1] God. 1371. piše kralj Ljudevit I.: „*Petro Bellanti*, comiti *Busanae*, et Protevelli, vel officialibus suis in comitatu de *Licha* et *Busana*“ . . . Farlati, Illyricum sacrum, IV. pag. 97.

Comites Corbaviae de genere Gussich (1).

Churiacus (2)

(1298—1304).

Budislaus (3) (1304—1346)

Gregorius sive Georgius (9) (1365, † ante 1380)

Carolus (14) (1380—1411) 1409—1411 banus Chroatiae et Dalmatiae

Thomas (10) (1380—1393; † 1. feb. 1401) uxor *Elisabetha*, soror comitis Pauli I. de Zrin

Butcho sive Budislaus (11) (1380—1396; † 15. febr. 1401)

Petrus (15) (1402—1411)

Franciscus sive Franko (16) (1402—1432)

Paulus (4) (1304—1340)

Nicolaus (12) (1380—1388)

Anna (1431) uxor comitis Babonogh de Blagay

Magdulena (1431) uxor Marci filii Ivan de Kladussa

Johannes dictus groff, comes Corbaviae, 1402—1415 dapiferorum magister in curia regis Sigismundi

Maria (1431) consors Simonis filii Marci de Kladussa

Katharina (1431)

Carolus (13) († ante 1380) uxor *Clara*, post 1380 monialis s. Nicolai

Paulus (17) (1380—1411) 1410—1411 banus Chroatiae et Dalmatiae; 1432 iam „quondam"

Carolus (18) (1413—1453; † ante 1461), sponsa *Margareta* Nelipich (1413) vidua (1462)

Paulus, frater senior (22) (1453—1469)

Carolus (23) (1460—1469; † 8. julii 1493) uxor *Dorothea*

Johannes Carlovich (24) († 1531)

Helena (25) uxor Nicolai, comitis de Zrin

Gregorius (5) (1304—1360)

Georgius sive Gregorius (7) (1356—1390) uxor *Elisabetha* (1358)

Thomas (19) (1432—1460; † circa 1461)

Johannes (20) (1446—1469)

Gregorius (21) (1446—1457)

Vladislava (6) uxor Nelipcii, voevodae, comitis Tinini, mater comitis Johannis Nelipcii; (1340—1346).

Budislaus (8) († ante 1384) uxor *Helena* (1384)

Nicolaus (1384)

desi se u Ripču knez Tomaš, koji se ponosito zove „knez Krbavski, Humski i Nebljuški“ (Kuk. Acta croat. p. 68). Polovinom dakle 15. stoljeća drže Krbavski knezovi šest starohrvatskih župa: Krbavu, Hum, Nebljuje, Bužane, Liku i Odorju. No i na jugu Velebita stere se njihova vlast. Već od god. 1387. drže znameniti grad Obrovac blizu ušća Zrmanje, a god. 1453. utvrdjuju Kličevac, kojim zadaju straha i neprilika Mletcima i njihovoj državini u Dalmaciji.

Posljednji knez Krbavski, slavni hrvatski ban Ivan Karlović utanačio je god. 1509. ugovor o nasljedstvu sa svojim šurjakom knezom Nikolom Zrinskim, koji se bijaše oženio Ivanovom sestrom Jelenom. U tom ugovoru izbraja knez Ivan Karlović redom svoje gradove i posjedovanja, pak se po tom može razabrati, kako je prostrano bilo tada vladanje knezova Krbavskih. Ivan je Karlović tada držao ove gradove: castrum Komith, Wdbyna, Podlapchecz in *Korbaviensi;* castrum Pochytel, Belay, Lovynecz, Barleth, Zlyvnyk, Novaky et Novigrad in *Lykaensi* comitatibus ac provinciis prenaratis; item castra Gradecz, Lokavec, Zvonnygrad, Mothnycza, Zthermechky, Grahovecz in *Hothwsa* et *Odria* provinciis existentia . . . porcionesque omnes et singule possessionarie earundem in castris: Obrovecz, Zelengrad, Klychevecz, Waicha, Bagh, Oresie in comitatu *Tininiensi* . . .“ (Arkiv za jugosl. povjestnicu, III. p. 111—112). Dakle dvadeset i dva znamenita grada u tri županije (comitatus) i dvije župe (provinciae).

Znamenitost Krbavskih knezova spoznao je već slavni *Pavao Ritter-Vitezović*, te je napisao raspravu: Pauli Ritter de Segna Tractatus de comitibus Corbaviae qui fuerunt de genere Gussich. Izvorni rukopis te studije čuva se u carskoj dvorskoj knjižnici u Beču, a prijepis imade naša akademija (II. d. 176). Traktat se dijeli u više poglavja: I. De comitatu Corbaviae. — II. De tabula Joannis Lucii. — III. De Comicino et Budimiro Zuppanis. — IV. De Morimiro eiusque fratre Draselo ac filio Pribinna. — V. De Desina et filio eius Jurisavo. — VI. De comite Paulo I. — VII. De comite Curiacio I. — VIII. De comite Budislavo I. — IX. De cognatione comitum Corbaviae cum Bribir. — X. De comite Curiacio II. — XI. De comite Gregorio I. et eiusque fratribus Budislavo II. et Paulo II. — XII. De Gregorii eiusdem fratrum contra regem rebellione. — XIII. De filiis praedictorum comitum. — XIV. De Butchone et Carolo et Paulo III. — XV. De episcopatu Corbaviensi.

Za karakteristiku Ritterove studije navodim samo to, kako on u III. poglavju posve ozbiljno tvrdi, da su Krbavski knezovi rimskoga porijetla, i da potječu „a *Manlio* romano consule", koji je spasio Rim za gallske podsade. U tom ga uz ino podkrijepljuje to, što su Krbavski knezovi imali u svom grbu gusku. Tim želi Ritter protumačiti i plemensko ime Gusić.

---

1. U jednoj izpravi od 12. decembra 1391. čitamo: Budislaus, comes Corbaviae quondam Budislavi de *genere Gussich* . . . . Bulletino di archeologia e storia Dalmata, V. pag. 56.

2. comes Churiachus, Churiacus, Curiacus, Curiatus. Očito je, da su ga Hrvati zvali *Kurjak;* još i sad stoji u Krbavi stari grad Kurjak i pravoslavno selo istoga imena. Kurjak dobio je svoje hrvatsko ime od latinskoga svetačkoga imena *Cyriacus*, kao što je i *Čubrijan* (Čubranići, Čubrijanići) postalo od latinskoga *Cyprianus*. Crkva sv. Cypriana u Poljicima zove se u Poljičkom štatutu „kod svetoga *Čubrijana*" (Kukuljević, Acta croatica pag. 73).

Sinovi kneza Kurjaka zovu se u spomenicima obično „filii condam Curiaci, Curiachi, Curiachy de Corbavia" ili naprosto „Curiachi"; n. p. 1343. „cum Banichis (sinovi bana Pavla) et cum Curiachis" (Ljubić, Listine II. 185). No god. 1355. zove se jedan sin njegov „comes Gregorius *Choriachouics*" (Ljubić, Listine, III. 292), po čem naslućujemo, da su se sinovi i potomci kneza Kurjaka hrvatski zvali *Kurjakovići*. To potvrdjuie i hrvatski ljetopisac 16. stoljeća Ivan Tomašić, koji krbavske knezove zove prezimenom „*Curgachouic*" i „*Curgachovich*". (Arkiv za jugosl. povjestnicu, IX. pag. 15. i 17.).

God. 1298. tuže „viri nobiles de Chorbavia Gusichy: Guidus, Desina et Pribislaus fratres" u Vrani „coram nobilibus viris regni Chorvatorum" banu Pavlu (Paulus banus totius Chorvacie) kneza Kurjaka, da im je oteo njihovu otčevinu. U dotičnoj izpravi zove ban Pavao bribirski od plemena Šubić kneza Kurjaka „*cognatus* noster comes Churiachus"; knez Kurjak bio je dakle u svojti banu Pavlu (Ljubić, Listine, III. 432—433.).

Godine 1304. u jednoj povelji istoga bana Pavla kaže se „comes Budislaus Corbauiensis, filius *quondam Curiaci*", po čem sudimo, da je knez Kurjak god 1304. bio već mrtav. (Lucius, de regno Dalmatiae et Croatiae, lib. IV., caput XIII. p. 202). Povelja ima u Lučića datum god. 1284.; no taj je datum pogrješan, pošto je

papa Benedikt XI., koji se u njoj spominje, vladao od 22. oktobra 1303. do 7. jula 1304.; a indikcija II. odgovara godini 1304.

3. Da su Budislav, Pavao i Gregorije bili braća i sinovi kneza Kurjaka, svjedoči ovo mjesto iz god. 1332.: „Scribatur *Budislavo, Paulo* et *Gregorio, fratribus natis* olim comitis Curiati, honoratis comitibus Corbavie" (Ljubić, Listine, I. 393). Knez Budislav spominje se prvi put 1304., a posljednji put 22. veljače 1346. (Ljubić, Listine, II. 324). Godine 1334. knezovi „*Budisclavus*, Paulus et Gregorius, filii condam comiti Curicy, comites Corbavie" potvrdjuju nekim plemićima „de genere Lapcani" neki posjed, što ga bijahu predji tih plemića dobili „a predecessore nostro comite Slovigna" („Slovigna Corbaviensi comite" god. 1221. — u Starinama jug. akademije, XXIII. pag. 218). Po redu, čini se, da je tada (1334.) Budislav bio starješina medju braćom, koja stoluju u Turnju „in Turan" (Ljubić, List., V. p. 270). Još god. 1340. ističe se Budislav kao glava porodice „cum comite Budislavo et fratribus suis Paulo et Gregorio" (Ljubić, List. II. 71); ali poslije god. 1341.—1346., čini se, da ga je ugledom i moću nadvisio brat Gregorije, Budislav imao je više sinova, kako ćemo poslije vidjeti, te je od njegove loze kasnije se razgranila porodica Krbavskih knezova. Kad je umro, ne zna se po poznatim spomenicima.

4. Knez Pavao spominje se izrijekom (po imenu) prvi put godine 1332.; no već 1317. traži ban Mladin II. od Trogirana vojenu pomoć „contra *filios* Curiachi". Pošto mu je otac već god. 1304. mrtav, to je nedvojbeno on tada bio već u životu. Posljednji put spominje se god. 1340. (Ljubić, List. II. 71). Ne ima spomena, da je za sobom ostavio potomaka.

5. Knez Gregorije najznamenitiji je od sinova kneza Kurjaka. Prvi put se ime njegovo izrijekom spominje god. 1332. (Ljubić. List. I. 393). Osobito od god. 1342. brani on svoju djedinsku plemenšćinu proti kralju Ljutevitu I.; a god. 1345. stoji uz svoju sestru Vladislavu i njezinog sina Ivana Nelipića. U borbi s kraljem Ljudevitom traži on oslona u Mletčana. Dne 22. veljače 1346. upućuju se vojvode mletačke vojske pod Zadrom, da bez uzroka ne diraju u krbavske knezove, a naročito da ne odbijaju kneza Gregorija, „quod dictus comes Gregorius ad hoc (uniri nobiscum) videbatur intendere" (Ljubić, List. II. 324). No Gregorije kano da je Mletčane prevario, jer već u rujnu 1346. moli bosanski ban Mletčane, da Gregorija opet prime u svoju milost. Na to Mletčani odgovaraju banu: „satis credimus esse notam domino bano *gravem*

offensam nobis factam per ipsum comitem (Gregorium), quia *existens noster civis*, contra debitum et iuramentum fidelitatis, temerarie presumpsit et *armata manu* venire et *hostiliter* contra nos . . . .; sed attendentes preces domini bani . . . ., ipsum comitem Gregorium, si viderimus, quod recognoscat fallum suum, et quod intentio et opera sua sint ad bonum et honorem nostrum, recommendatum habebimus intuitu ipsius bani apud nostram gratiam et amorem" (Ljubić, List., II. 380—381).

U srpnju 1347. nudi se knez Gregorije Mletcima, da je „*paratus ire* ad dominum regem Hungarie ad *tractandum pacem* inter ipsum regem et nos" (Mletčana), a podjedno ih moli „quod recommendetur comiti nostro Jadre in facto *domorum suarum* existentium in civitate Jadre", zatim „quod habet potere ius contra aliquos *debitores suos* Jadratinos" (Ljubić, List., III. 3—4). U isto vrijeme rade Mletčani, da kroz svoga kneza u Zadru izmire knezove bribirske od plemena Šubića (kneza Gregorija i sinovca mu Mladina) sa knezom Gregorijem od Krbave, koji da „procurat cum Hungaris de Tinino coadunare gentes ad damnum et offensionem terrarum et locorum" Bribirskih knezova; Mletčani čine to tobože „ad conservationem utriusque partis" i „quia novitates huiusmodi non possent esse absque gravi damno et scandalo partium Selavonie" (Ljubić, List. III. 5—6).

Godine 1348. živi knez Gregorije u dobrom sporazumku s Mletcima (Ljubić, List. III. 95, 110); pače u studenom 1349. hvale mu za „bona voluntate et dispositione, quam scribit dominacioni ducali . . . . recomendando sibi iura (sua) de Rogoua". Zanimljivo je, da se je knez Gregorije u jednom pismu potužio, da mu Mletčani ne daju naslov, koji ga patri, na što mu se izpričavaju: „Et super facto *sui tituli*, de quo conqueritur, respondeatur, qualiter de nostro scitu non processit, sed *forte ex defectu scriptoris*, quia in aliquo non vellemus diminutionem sui honoris, sed pocius incrementum, et de cetero taliter ordinabimus, quod scribetur secundum eius laudabilem titulum". (Ljubić, List. III. 165—166.)

I za potonjih godina, kad je kralj Ljudevit I. obarao vlast hrvatskih knezova i otimao im tvrde gradove, vazda se je knez Gregorije oslanjao na Mletčane. U listopadu 1355., kad su se za tvrdi Klis otimali i Mletci i kralj Ljudevit, hvale Mletčani Gregorija Kurjakovića (Gregorium Curiachum), kako su iz njegovog pisma razabrali „laudabilem disposicionem et bonum propositum, quod habet erga nos nostraque comoda et honores" (Ljubić, List. III.

278). U prosincu pak 1355. javlja mletački knez za Zadar i Nin svojoj vladi, kako se knez Gregorije ponudja, da će posredovati trajni mir izmedju ugarskoga kralja i mletačke obćine (dictus comes per litteras mihi fecit dici et etiam scripsit, quod ipse libenter tractaret *perpetualiter treugam* et *unionem* inter dominum regem et dominationem vestram, dicendo, quod hoc faceret propter amorem, quem habet erga ducale dominium, non parcendo laboribus et expensis . . .); — ali dodaje namah „hec, que scribit et dicit dominus Gregorius, ymaginor, quod procedit a duarum causarum; una, quia velit me tenere in verbis nunc, quia omnes Hungari et Sclavi reduxerunt se Clipsium, timens ne de hinc ei inferam novitatem, vel quia forte aliquid sensit a bano vel per alium modum de intentione domini regis" (Ljubić, List. III. p. 289—290). Do mira ne dodje, pače dne 15. prosinca 1355. javlja trogirski knez mletačkoj vladi: „Heri (14. prosinca) proclamatum fuit palam in exercitu Clipsii, quod quilibet persona libere possit dampnificare civitates nostri dominii, excepto Spalato, et si non possunt dampnificare in animalibus, capiant personas, et non solum hoc factum fuit per Hungaros sed etiam per comitem Johannem"; — a onda dodaje: „Comes *Gregorius Choriachouics ibat heri versus Clipsium* . . . ." (Ljubić, List. III. 292).

Crni dani za kneza Gregorija Kurjakovića svanuše, pošto se je kralj Ljudevit I. s mletačkom republikom izmirio (18. veljače 1358.). Ne zna se, kako ni zašto, ali to stoji, da je pobjedonosni kralj Ljudevit I. kneza Gregorija zarobio i sa sobom u sužanjstvo u Ugarsku poveo. Tu je knez Gregorije čamio (in castro *Levia*, in regno Hungarie in castro *Levia* moram trahens . . .) u progonstvu god. 1358.—1360. U to je vrijeme pisao mletačkomu duždu dva pisma. U prvom od 22. juna 1358. tuži se Gregorije ovako: „Cum nostra nequissima peccata in viam mortalem nos induxit, in quam nunc incumbentem scitis, ut nostra bona scilicet mobilia et immobilia, a insuper *noster caput*, quod est maius, *perdidimus*, et in nichillum per nostros infideles amicos, induximur, que omnia nostra illicita et perpetrata realiter, tamquam vos scitis, cui adiutor preter deum nullus est, de quibus nostris *bonis omnibus nichil habemus* nisi *ea*, que apud vos et vestras manus existunt, *quos pervenere*, dum nos volente domino ab hac luce decederimus, *nullis ex nostriis filiis*, specialiter *Georgio*, *dare* per nullum casum *vellitis* . . . . *Sigillum* autem nullum habemus praeter istum *annulare*, cum quo sigillamus presentibus nobis, et eundem, donec vivimus,

volumus conservare, cum etiam nos nullum famulum nisi Jabon Vrana non habemus, qui adhuc inter alios non reliquit nos . . . ." (Ljubić, List. III. 384).

U ovome zdvojnome pismu jamačno već ostarjeli knez Gregorije sluti, da će izgubiti glavu, kao što je izgubio sve svoje imanje osim onoga, koje je dao Mletcima u pohranu. Čini se, da je svu svoju nesreću pripisivao svojim sinovima, naročito knezu Jurju (Georgio), jer moli Mletčane, da njima ni pod koji uvjet ne predadu ono blago, što ga imaju od njega u pohrani. Starac se tuži, da nema ni pečata osim onoga na prstenu; sve ga je ostavilo, tek jedan jediti sluga ostao mu je vjeran!

Kud i kamo pouzdatljivije je pismo od 27. siečnja 1360., pošto je minula pogibao, da bi mogao izgubiti glavu. Knez Gregorije piše „excellentissimo duci Venetorum" medju inim: „. . . Insuper supplico Majestatem instanti prece qua possum, ut mihi, *quousque hic in isto infelici statu existo,* quem statum, sciente Divina Clementia, quod *non meritis meis culpis* graviter patior et sum adeptus, singulis annis centum florenos mihi ad usum meum vestri gratia transmittere velitis; quia preter Deum ad nullum habeo refugium seu spem, nisi ad Vestram Excellentiam. Quia sicut *communis fama* sonat in regno Hungarie, *quod ego contra honorem* domini *Ludovici* Dei gracia Hungarie regis, *favendo vobis*, sibi (regi) scilicet *infidelis* et *contrarius* extitissem et essem. Clamo pro hoc verum Deum, meam veram fidem erga dictum dominum regem mere nostis ac novistis . . . . Insuper sexaginta florenos, quos mihi per meum nuncium nuper ad Vos missum mihi transmisistis, eosdem sexaginta florenos usque ad ducentos florenos mihi compleatis; ita tamen, quod predictam pecuniam meo *filio Georgio* aut suo procuratori vel latori presentium accomodare Vestri gratia debeatis. (Wenzel Gusztáv, Magyar diplomacziai emlékek az Anjou — Korból — Acta extera, II. 559—560, Ljub., List. IV. 16–17.

Poslije god. 1360 nema traga knezu Gregoriju Kurjakoviću. Umro je negdje izmedju 1360. i 1376. Još prije svoga progonstva (iam diu) bijaše on u Mletcima dao u poklad svotu od 2.000 zlatnih dukata, koja je svota do godine 1384. narasla na 14.000 dukata. To je ono blago Gregorijevo, o kojem je pisao iz svoga progonstva god. 1358 i 1360. O pokladu i o baštinicima Gregorijevim vidi Ljubić, Listine, IV. 203—205.

6. Da je kneginja Vladislava, koju nepoznati pisac „Obsidionis Jadrensis" za god. 1344. zove „*Vladislava relicta Neliptii gene-*

rationis Suadcich cum Johanne filio" (Lucius, de regno Dalm. p. 388), bila rodjena sestra knezova Kurjakovića, imade više dokaza. U jednom spomeniku od god. 1340. čitamo: „comite Paulo Curiacho loquente pro se et patribus (fratribus) suis et eorum *cognato comite Neliptio*" (Ljub. List. II. 63), po čem nema dvojbe, da je knez „Neliptius" bio u svojti knezovima Kurjakovićima. Još jasnije razbira se to iz jedne izprave od god. 1344. U njoj se naročito kaže, da je „egregio viro Gregorio Cuciaci" upravo „*nepos* suus egregius vir Joannes, natus condam Neliptii comitis Tinini", a „domina comitissa", mati Ivanova, da je „*soror*" knezova Kurjakovića (Ljub. List. II. 220.). No „domina comitissa" bila je takodjer u svojti s Krčkim knezovima Frankapanima, naročito knezu *Bartolu*. Tomu naime poručuju Mletčani u istoj izpravi: „quod dictam dominam comitissam in *matrem* habere debet ob amorem et reverentiam *affinitatis*, qua secum *coniunctus* est, quia *olim genus suus* fuit, et ipse comes Johannes, condam eius *cognatus*, possit sibi non minus *quam filius* merito esse carus" (Ljub. List. II. 220). Zanimljivo je, da to isto Mlečani ne poručuju drugomu knezu Krčkomu, naime Dujmu („Similem ambaxatam portet Duymo comiti Vegle, *nichil tangendo de affinitate*").

Kneginja Vladislava zove se u spomenicima „*Vladislava, Valislava, Vedislava, Vellislava, Vellistlava, Vellisclara*". Udovicom je bila negdje od lipnja 1344. Kao sestra krbavskih knezova donijela je valjda svojemu mužu neke gradove u Lici i Krbavi, kao *Unac, Počitelj, Srb* i *Osik* (castra Unaz, Pocitel, Serb et Esek), koje je kasnije zajedno sa sinom morala ustupiti kralju Ljudevitu (Bulletino di arch. IV. p. 86). Još 23. ožujka 1345. stoluje ona u Kninu („Actum in castro *Tenini*, in *sala palacii domine comitisse*", Ljubić, List. II. p. 240)", gdje ima svoju palaču. Godine 1346, nakon pada svoje vlasti i pošto joj se sin morao kralju Ljudevitu pokoriti (u novembru 1345.), boravi ona u *Spljetu*, gdje ju naročito nalazimo u novembru i decembru. Tu ona uredjuje svoje imovinske prilike (vidi *Alacevich G.*, Alcuni documenti inediti di Velislava, vedova del Conte Nelipčić di Knin, u zborniku: Gelčić J., Biblioteka za povijest dalmatinsku, knjiga IV., p. 111—125). Iz dotičnih spisa razbiramo, da je u nje bilo dosta gotova novca. Osim toga imala je u samome Spljetu i kulu („Actum Spalati in *turri* eiusdem domine Vellistlave", Alacevich p. 118), koja joj je ostala iza smrti supruga (još god. 1343. nalaže mletačka občina „provisoribus prefatis, quod de *turribus*, quas habet *in Spalato*

comes *Nelipcius*, que sunt *iuxta portas* terre predicte, examinent et provideant de occupando ipsas . . .", Ljub., List. II. 171). Napokon je Vladislava imala i veliku kuću u Trogiru. Dne 8. decembra 1346. iznajmljuje ona gospoji „Margaritae relicte Michaelis Stepi de Tragurio" na pet godina „*suam magnam domum positam in Tragurio*" za dvadeset malih mletačkih libara na godinu (Alacevich p. 125). Poslije toga ne spominje se kneginja Vladislava više u poznatim spomenicima.

7. U jednoj izpravi od god. 1384. čitamo: „Et cum ad mortem comitis Gregorii (de Curiaco) remanserint sibi *duo filii* legitimi et naturales, ... videlicet domini comites *Gregorius vivens*, et *Budislaus*, qui defunctus est . . ." (Ljub. List, IV. 204). Gregorija Kurjakovića preživjela su dakle dva sina: Gregorije i Budislav. No Gregoriju ne ima inače nigdje traga, pak zato sudimo, da je taj „Gregorius" nedvojbeno onaj isti, koji se u svim drugim spomenicima zove „*Georgius*".

Prvi put spominje se Georgius ili Juraj god. 1356., ne u Hrvatskoj, već u Slovinskoj zemlji kao kastelan grada Dobre kuće. U jednoj povelji kralja Ljudevita I. od 26. rujna 1356., kojom je magistru Petru Poharusu darovao mjesta „Studnych i Szent Maria" u križevačkoj županiji, čitamo ovo: „Quod licet *Georgius*, filius *Gregorii*, filii *Kuryak*, castellanus noster de *Dobrakuchya*, possessiones Studynth et Szent Maria vocatas, in comitatu *Chrisiensi* existentes ad castrum *Sopluncha* nuncupatum, per nos magistro Petro Poharus, aulae nostrae militi . . . . pro fidelibus eiusdem servitiis nouae donationis nostrae titulo perpetuo collatas, ad dictum castrum Dobrakuchya pertinere allegando, ad eundem applicare nitebatur . . . ." (Fejer, Codex diplom. Hung. IX. 2. pag. 481—482). Juraj dakle služi 1356. u Slovinskoj zemlji kao kastelan kraljevskoga grada Dobre kuće u županiji križevačkoj, te nastoji Petru Poharusu oteti posjede „Studynth et Szent Maria", jer tobož pripadaju „ad castrum Sopluncha". No Petar Poharus utječe se kralju Ljudevitu, koji njemu dosudjuje pomenuta posjedovanja.

Georgius ili Juraj valjda je nešto i doprinesao, da mu je otac Gregorije Kurjaković oko godine 1358. morao poći u sužanjstvo u Ugarsku, jer inače se nebi moglo razumjeti Gregorijevo pismo od 22. juna te godine (Ljub., List. III. 384). Dok je medjutim otac čamio u Ugarskoj, ostao je sin Georgius na slobodi. Još iste god. 1358. dao je gorički i tirolski grof Meinhard u zalog „castrum suum Rathspurch" u Istri „domino *Georgio* comiti de Curbavia

(filio comitis Gregorii) ac domine *Elisabete* eius uxori", te Mletčani obećavaju tom prigodom, da neće pomagati kneza krbavskoga ni njegove supruge, ako bi se oni kratili povratiti Meinhardu založeni grad (Ljub. List. IV. 6—7) Namah zatim u siječnju 1359. javljaju Mletčani: „pro parte nobilis et egregii viri *Georgii filii* comitis Gregorii Curiaci, *civis* et *fidelis* nostri, nobis fuerit humiliter suplicatum, quod cum ipse habuerit a comite Goricie quoddam castrum vocatum Rasporgh (Rathspurch), et intendat tanquam fidelissimus *servitor ducalis dominii* personam suam et castrum et omnia, que habet, ad omnem ipsius ducalis dominationis servitium et mandatum, dignaremur eidem de gratia speciali concedere et providere de tanto *stipendio*, quod possit ultra familiam et servitores suos *tenere decem homines equestres*, cum quibus omnibus et persona sua et castro vult esse ad omnem obedientiam et mandatum capitaneorum et rectorum Ystrie", — pak zaključuju, da se molbi njegovoj zadovolji; no već u julu opet zaključuju, da „ex aliquibus racionalibus causis" neće dati „provisionem predictam" (Ljub. List. IV. 7—8).

Godine 1360. već je comes Georgius opet u dobrom sporazumku s otcem, pošto taj poručuje Mletcima, da sinu predadu dvije stotine forinti (Ljub. List. IV. 16—17). Dne 24. srpnja 1364. napokon javlja mletačka občina svojim kapetanima i gradskim načelnicima u Istri, „quod ex aliquibus rationalibus causis provisionem, quam comes *Georgius* habebat a nobis, duximus revocandam, et quod *non sit amplius ad nostrum servitium* . . . ." (Ljub. List. IV. 73).

Što je iza 1364. kroz dvadeset godina comes Georgius radio i gdje se je desio, nije poznato; ali je istini prilično, da je još i 1385. živio. Te godine 27. juna pisao je on iz Brinja mletačkomu duždu ovo pismo: „Illustrissime princeps et domine! Notum facimus vestre dominationi, quod domina nostra Maria regina Hungarie cum consilio totius regni accepit in dominum et maritum dominum Ludovicum fratrem regis Francie, pro quo domino missi sunt tres ambaxiatores, Ladislaus voyvoda Transilvanus, comes *Johannes de Vegla* et ego *comes Georgius Corbavie* ad conducendum ipsum in regnum Hungarie, et ecce *sumus in via* et erimus cito in Padua. Offero me ad omnia vestra servitia et mandata. Datum in Brigne die XXVII. iunii. *Georgius* comes *Corbavie*, *consiliarius regie maiestatis*, ambaxiator in regnum Francie, recomendat se vestre dominationi". (Ljubić, List. IV, 218.)

Godine dakle 1385. bio je comes Georgius savjetnik kraljice Marije, te je ujedno bio izabran u poslanstvo, koje je imalo dovesti francuzkoga kraljevića Ljudevita u Ugarsku, da se vjenča s kraljicom Marijom (Rački, Pokret na slavenskom jugu, Rad jug. akad. II. pag. 121, nota 3.). Nema sumnje, da se kneza Jurja tiče i ovo, što se čita u spisima spljetskoga vijeća: „1390. 28. aprilis. Cum alias Comes Georgius de Corbavia venerit ad nos cum litteris credentialibus illustrissimi domini regis Rascie et Bosne petens carceratos relaxari et ambassiatores mitti ad ipsum dominum regem cum mandato ad plenum . . .“ Godine 1390. bio je dakle knez Juraj privrženik i poslanik bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka (Bullet. di archeol. e storia dalm. IV. p. 171).

8. Za kneza Budislava znademo samo to, da je bio sin kneza Gregorija Kurjakovića, da je živio još godine 1376., a god. 1384. da je bio mrtav. Ostavio je za sobom udovicu Jelenu i jedinca sina Nikolu, koji je bio u osobitoj milosti kraljice ugarske (god. 1384.: „Fabianus, olim familiaris nobilis et egregii domini *comitis Budislai* de Curiacho de Curbavia, procurator, et procuratorie nomine nobilis *comitisse* domine *Elene* relicte dicti quondam domini Budislai, *filii* olim domini comitis Gregorii de Curiaco de Curbavia, tamquam *tutricis* et defensatricis deputate per illustrissimam Hungarie maiestatem in omnibus mobilibus et immobilibus bonis *Nicolai nati sui* nec non *unici filii* dicti quondam comitis Budislai . . . .“ (Ljubić, List. IV. 204—205).

9. Da je Gregorije bio sin Budislavljev, vidimo iz jedne povelje kralja Ljudevita I. od god. *1365.*, gdje se kaže: „cum *Gregorio filio Budislai* comite Corbauiensi“ (Kukuljević, Jura I., pag. 45). Taj Gregorije spominje se god. 1387. već kao „olim“ (Carolus, filius olim Gregorii, Kuk. Jura, I. 156—157). No još godine 1380. navodi se „Carolus quondam comitis *Georgii*“ (Bulletino di archeologia e storia dalmata, V., 56), po čem sudimo, da je „Gregorius“ i „Georgius“ jedna te ista osoba, i da je u spomeniku od god. 1380. krivo „Georgius“ mjesto „Gregorius“.

10. Toma spominje se više puta naročito kao sin kneza Budislava. God. 1380. „comes *Butco* quondam comitis *Budislavi* de Corbavia, *Thomas eius frater* . . .“ (Bulletino V, 56). Iste godine 1380. spominju se „Nicolaus et Thomas“ kao „comites de Corbavia“ (Fejer, Codex dipl. X. 5. str. 379). Godine 1387. kaže se izrijekom „Nicolaus, *Tomas* et Butcho, *filii* olim comitis *Budislai*“ (Kuk. Jura, I. 156—157); a tako isto i 1388.: „Nicolao, *Thoma,*

Butko . . . . comitibus Corbaviae" (Lucius, Memorie di Trau, p. 339). O njegovoj smrti javlja Pavao Pavlović (Paulus de Paulo) u svom memorijalu ovako: „1401. (1400.) die Martis (utorak) primo febr. obiit Mag. V. C. *Thomas* de Corbavia . . . ." (Lucius, de regno Dalm. et Croatiae, pag. 434). U hrvatskoj listini od god. 1393. piše se „*Tomaš*" (Kuk. Acta croat. pag. 46). Da je Toma bio oženjen Elizabetom, sestrom kneza Pavla I. Zrinskoga, dokazuju Mikotzy, Series Banorum (Arkiv za jugosl. povj. XI. p. 205), i Salamon, Az elsö Zrinyek, pag. 209.

11. U spomenicima piše se: *Butco* quondam comitis *Budislavi* de Corbavia (Bull. V. 56), zatim *Butcho* i *Butko*. Pošto se u hrvatskoj listini piše „*Butko*" (Kuk. Acta croat. pag. 46), ne ima dvojbe, da su ga Hrvati ovako i zvali. No u listinama onoga doba spominje se takodjer „comes *Budislavus* quondam comitis Budislavi de Churiaco" (Bull. V. 46). Po našemu mnijenju Butko i Budislav nisu dvije osobe, nego jedna, te sudimo, da su kneza Budislava ili za razliku od otca ili možda od milošte zvali Butko (kao što se i mjesto Tomislav kaže Tomko).

Knez Butko ili Budislav, sin Budislava Kurjakovića, svakako je najznamenitiji izmedju svoje braće On se mnogo puta spominje u poznatim spomenicima od god. 1380.—1396. Prvi put se spominje 15. aprila 1380. zajedno sa svojom braćom i rodjacima: Comes *Butco* quondam comitis Budislavi de Corbavia, Thomas eius frater, Paulus quondam comitis Caroli, et Carolus quondam comitis Georgii (Bullet. V. 56). U oktobru 1382. desio se je knez Butko u Zadru, te je u ime svoje, braće svoje i sinovaca prisegao vjernost kraljici Mariji i majci joj, kraljici Elizabeti (Memoriale Pauli de Paulo u Luciusu, de regno Dalm. et Croat 423, Rački u Radu jug. akad. II. 99—100). Iste godine 1382. i poslije 6. juna 1387. spominje se knez Butko u listinama, i to god. 1382. kao comes Budislavus (Bullet. V. 56). Dne 2. novembra 1387. podijelio je knez Butko sa svojom braćom i sinovcima u gradu *Obrovcu* (Obrovacii) neke povlastice žiteljima grada Baga (Karlobaga). U dotičnoj izpravi imadu krbavski knezovi ovaj naslov: „*Corbauie, Lyche, Bussane, Scrisie* (Baga) *Domini* et *comites naturales*" (Kuk. Jura, I. p. 156—157). Iste godine 1387. u ljetu desila se je u Hrvatskoj kraljica Marija, te je tu izdala povelju. U toj povelji čitamo: „Datum Luchae in villa Dolac die 4. Junii 1387 sub *sigillo Butcho* comitis Corbaviae, *curiae nostrae magistri Ofpatini*" (Krčelić, Hist. Episc. Zagr. p. 141). Slijedeće godine 1388. dne 7. maja zapo-

vijeda kralj Sigismund banu Dioniziju, prioru vranskomu Albertu Lackoviću, zatim „Nicolao, Thoma, *Butko*, Paulo, comitibus Corbaviae“ kao i drugim velikašima u Hrvatskoj, da brane vjerne Kažotiće od nekih nevjernika u Trogiru (Lucius, Mem. di Trau, p. 339). Dne 12. decembra 1391. spominje se Butko kao „Budislavus comes Corbaviae, quondam Budislavi, de genere *Gussich*, comitum Corbaviae“ (Bull. V. p. 56). Dvije godine iza toga, 1393. dne 15. kolovoza utvrdjuju *„pod Počitelom“* „Tomaš i *Butko*, Krbavski, Lički, Buški i pročaja knezi“ mir izmedju Dujma Mlničevića i Netrmca (Kuk. Acta croat. 46).

Čini se, da je po smrti kneza Anža Frankapana (29. septembra 1393.) knez Butko postao banom Hrvatske i Dalmacije. Pavao Pavlović naime pripovijeda u svom memorijalu za 27. januara 1394.: „In Jadra .... fecimus et firmavimus unionem cum magnifico D. B. Croatiae et Dalmatiae S. D. *Vutcho* et comite Karolo de Corbavia pro eis et fratribus eorum“ (Paulus de Paulo, ap. Lucium, de regno Croat. et Dalm. pag. 427). Rački doduše misli, da je taj „Vutcho“ knez Vuk Vučić, ban hrvatski namješten od bosanskih kraljeva; no po čitavom kontekstu i po tadanjim prilikama sudeći bit će taj „Vutcho“ jamačno knez krbavski Butko, koji je po tom bio hrvatski ban nekako iza smrti Anža Frankapana, a prije Nikole Gorjanskoga (Rad jug. akad. III. 147—148).

Slijedeće god. 1395. dne 10. oktobra spominje se knez Butko kao svjedok u Spljetu (Kuk. Jura I. 166), a god. 1396 desi se on zajedno s knezom Pavlom na hrvatskom saboru u Ninu (in generali congregatione Nonae. Kuk. Jura, II. 13). Iste godine 1396. koncem maja javlja se: „Die vero Dominicali (28. maja) proxime sequente idem dominus episcopus (Zagabriensis Joannes) et comes Joannes de Gara, ac *comes Butcho* de Corbavia secesserunt de Nona in barchis Pagensium et iverunt Pagum“ (Paulus de Paulo apud Lucium, de regno Dalm. et Croat, pag. 428).

To je posljednja vijest o radu kneza Butka. Pavao Pavlović javlja još samo smrt njegovu: „Eodem anno (1401.) februarii 15. videlicet die Martis obiit *comes Butcho*“ (Lucius, de regno, p. 434).

12. Da je knez Nikola bio sin Budislava, a brat knezova Tome i Butka, vidi se iz njihove povelje, izdane u Obrovcu 2. novembra 1387., gdje se kaže: „*Nicolaus*, *Thomas* et *Butcho*, *filii* olim comitis *Budislai*“ (Kuk., Jura I. 156—157). Nikola spominje se još u spomenicima god. 1380. i 1388. (Fejer, Cod. dip. X/5. p. 379, X/1. p. 443, X 3. p. 77, Lucio, Mem. di Trau, p. 339.)

Knez Nikola ostavio je za sobom više djece. U jednoj izpravi od 9. juna 1431. čitamo: „Dicitur nobis in personis nobilium dominarum *Anna* relicte condam Babonogh de Blaga ac *Magdalena* consortis Marci de Kladussa, *filiarum* videlicet condam *comitis Nicolai* de *Corbavia*, item *Maria* vocatarum consortis Simonis filii dicti Marci, *filie* videlicet condam comitis *Johannis de* dicta *Corbavia* . . . .“ (Thallóczy L es Barabás S., Codex diplomaticus comitum de Blagay, Budapest 1897., pag. 301. i 302.). Po ovoj izpravi bile su dakle kneginje Ana i Magdalena kćeri kneza Nikole Krbavskoga. Knez Ivan, koji je imao kćer Mariju, bio je brat kneginja Ane i Magdalene, a sin kneza Nikole. To vidimo opet iz druge izprave od 14. aprila 1434., u kojoj čitamo ovako: „nobilis domina *Anna* vocata, relicta condam Babanok comitis de Blagay, *filia* videlicet *Nicolai* filii *Budizlai* comitis de *Corbavia*. **soror** scilicet carnalis *Johannis* dicti groff similiter comitis de eadem Corbavia“ (op. cit. pag. 306). Knez ili grof Ivan bio je dakle rodjeni brat kneginje Ane, a po tom sin kneza Nikole i unuk kneza Budislava. U istoj izpravi spominje se još jedna kći kneza ili grofa Ivana, naime *Katarina* („Maria . . . . et *Katherina* vocatarum, *filiarum* predicti *Johannis* groff . . . .“ pag. 306. Vidi još p. 308, 312—313).

Knez ili grof Ivan Krbavski bio je znamenita ličnost u svoje doba. Dok su njegovi stričevići Karlo i Pavao bili bani Hrvatske i Dalmacije, boravio je on redovito na kraljevskom dvoru. U kraljevskim poveljama od god. 1402—1415. redovito se zove „*Joannes groff de Corbavia, magister dapifer regalis*“ ili opet „*Joannes groff* de *Corbavia dapiferorum magister*“ (Fejer, Cod. dipl. X. 2. p. 759, X. 4. p 138, 241, 474, X. 5. p. 49, 149, 263, 501, 573, X. 7. p. 769). Knez Ivan vršio je dakle 1402.—1415. dvorsku službu stolnika ili meštra stolnika na dvoru kralja Sigismunda. Pošto se uvijek ističe njegov naslov „groff“ (Joannes dictus groff comes de Corbavia), nije nevjerojatno, da je od Sigismunda dobio njemačku grofovsku čast.

13. U jednoj izpravi od 15. aprila 1380. čitamo: „Paulus *quondam* comitis *Caroli*“ (Bull. V., 56); a u izpravi od god. 1387. opet: „Paulus, filius *olim* comitis *Caroli*“ (Jura, I., 156—157). Po tom se može izvjestno reći, da je Karlo bio mrtav prije 15. aprila 1380. Da je Karlo bio sin kneza Budislava, a po tom brat knezova Grgorija, Butka, Tomaša i Nikole, razabira se iz jedne druge izprave od god. 1380., u kojoj se čita: „1380. — *Clara* relicta *quondam Caroli filii Budislavi*, Comitis Corbaviae, monialis S. Nicolai . . . .“ (Bull. V.

56). Iz te izprave saznajemo još, da je knez Karlo ostavio za sobom udovicu Klaru, koja je god. 1380. bila opatica u samostanu sv. Nikole.

14. Knez Karlo spominje se prvi put kao sin „quondam comitis Georgii (recte Gregorii)" u izpravi od god. 1380. (Bull. V. 56). Godine 1387. stoluje on u Obrovcu zajedno sa svojim stričevima Nikolom, Butkom i Tomom, te se zajedno s njima zove: „Corbavie, Lyche. Bussane, Scrisie Domini et Comites naturales" (Kuk. Jura, I. p. 156—157). God. 1394. dne 27. siječnja desio se je knez Karlo u Zadru zajedno sa svojim stricem Butkom, koji je tada bio ban Hrvata i Dalmacije, te je ugovarao mir za se i za svoju porodicu (Paulus de Paulo, Lucius, de regno p. 427). Isti pisac Pavao Pavlović javlja za 12 siječnja 1397.: „Applicuerunt Jadram magnifici viri domini Paulus Caroli et *Carolus*, comites Corbavie" (apud Lucium de regno Dalm., p. 429). Kao pristaša kralja Sigismunda spominje se god. 1402. „Karolus C. de Corbauia" (Fejer, Cod. X. 4. p. 138); a god. 1403. pače kao kastelan tvrdoga grada Višegrada u Ugarskoj (Comes *Carolus* de Corbauia, *castellanus* castri *Wyssegradensis,* Fejer, Cod. X. 4., p. 241). God. 1409.—1411. knez je Karlo zajedno sa svojim stričevićem Pavlom ban Hrvata i Dalmacije kao vjerni privrženik kralja Sigismunda. U jednoj izpravi od 27. travnja 1410. čitamo „Sigismundus . . . . per *Karolum*, banum nostrum Dalmatiae et Croatiae" (Ljubić, Listine, V. 86); zatim ga god. 1410. i 1411. u listinama nalazimo kao svjedoka: „Comite Carolo de Corbavia, Dalmatiae et Croatiae bano" (Fejer, Cod. X. 2., p. 759, X. 5., pag. 49, 60 i 149). Dne 23. januara 1411. izdao je „Carolus Comes Corbaviae, Likae, Busana etc., regnorum Dalmatiae et Croatiae banus" „in Busana in Baniestale (Baniepole?)" povelju, kojom je u sporazumku sa svojom braćom (rodjacima), krbavskim knezovima, darovao „hospitali S. Mariae Magdalenae in territorio parochialis ecclesiae s. Marinae Virginis de Busana dioecesis Corbauiensis" čitav peti dio „totius villae Cherwachiana (Chernichiana, Cherwachana) na granici izmedju Ličke i Buške župe (Fejer, Cod. X., 5, pag. 186—187).

Poslije 1411 nema spomena knezu Karlu, po svoj prilici da je te godine umro.

15. Knez Petar spominje se u poznatim spomenicima samo dva put, naime god 1402. i 1411. Potonje su godine 1411. „*Petrus* et (Franciscus) fratres, *filii* quondam magnifici domini *Bulkij* (Butko-

nis), Comitis Corbauiae, Lika et Busana etc.“ u svome stolnome mjestu (Bochlinii in domibus nostrae habitationis) u sporazumku s braćom (rodjacima) svojim darovali „hospitali B. M. Magdalenae in territorio parochialis ecclesiae S. Marinae Virginis de Busana, Corbauiensis dioecesis“ čitavi peti dio „totius villae Cherwachana, positae iuxta forum vocatum S. Petri de Lika ex una parte, ex alia vero iuxta villam Dugchanae districtus Busanensis . . .“ (Fejer. Cod. X. 5. p. 187—188). Tu je darovnicu slijedeće god. 1412. potvrdio sam kralj Sigismund na molbu „Andreae, presbiteris plebis S. Mariae de Busana“. U dotičnoj se povelji čita, da Sigismund potvrdjuje literas privilegiales „*Petri et Francisci,* filiorum quondam comitis Butkonis de . . . Corbavia super donatione portionum, ipsos in villa Chernichiana vocata concernentium . . .“ (Fejer, Cod. X. 5. p. 263—265).

16. Da je knez Franjo (Franciscus) bio sin kneza Butka i brat kneza Petra, svjedoče izprave u predjašnjoj opazci (br. 15). Čini se, da je „comes Franciscus“ preživio svoga brata Petra, jer se još god. 1432. spominje. U jednoj naime izpravi od te godine čitamo: „Carolus et Thomas fratres et filii quondam comitis Pauli, et *Franciscus filius* quondam *Buthchi* . . . comites Corbavie“ (Kuk., Jura, I. p. 157). Inače knezu Franji nema spomena u poznatim izpravama.

17. U jednoj izpravi od 15. aprila 1380. čitano: „*Paulus* quondam comitis Caroli“ (Bull. V. 56). Sedam godina kasnije, u jednoj povelji izdanoj u Obrovcu 2. studenoga 1387. spominje se opet „*Paulus*, filius olim comitis Caroli“, uz druge članove krbavske kneževske porodice (Kuk., Jura, I. 156). Iste godine 1387. 2. jula zaključuje spljetsko vijeće: *Paulo* Karolo (Karoli) Comiti Korbavie et *Dalmatie* et *Croatie Capitaneo* et *Gubernatori* petenti mittantur decem balistarii. (Bulletino di archeol. e storia dalm. IV. p. 136). Godine 1388. spominje se knez Pavao uz svoje stričeve Nikolu, Tomu i Butka (Fejer X. 1., 443; i X. 3. 77; Lucio, Memorie di Trau, p. 339). Godine 1396. na hrvatskom saboru (in generali congregatione) u Ninu dese se „Butkone et *Paulo* filio Budislavi, comitibus Corbaviae“ (Kuk. Jura II. p. 13). Očito je, da se tu knez Pavao pogrešno zove sinom Budislavljevim. Za 12. siječnja 1397. bilježi ljetopisac Pavao Pavlović: „Applicuerunt Jadram magnifici viri domini *Paulus* (filius) *Caroli* et Carolus, comites Corbaviae“ (Lucius, de regno Dalm. i Croat. p. 429). God. 1410. i 1411. knez Pavao obnaša bansku čast u Hrvatskoj i Dalmaciji.

U jednoj povelji od god. 1410. čitamo „comite *Paulo* de Corbavia Dalmatiae et Croatiae bano“ (Fejer, X., 5., p. 49). Napokon 23. siječnja 1411. desi se u Banpolju (Banstolu?) u Buškoj župi (Busana in Baniepale) „*Paullus* comes Corbaviae, Likae, Busanae etc., *regnorum Dalm. et Croat. Banus*“, pak tom prigodom hospitalu sv. Marije Magdalene dariva „totam et integram *quintam* partem villae Cherniachianae“ (Farlati, Illyricum sacrum, IV., p. 99). U jednoj povelji kralja Sigismunda, kojom god. 1412. potvrdjuje tu darovnicu, spominje se litera privilegialis „viri magnifici comitis *Pauli* de Corbauia, alias regnorum Dalmatiae et Croatiae Bani“ (Fejer X. 5. p. 263). Slijedeće godine 1413. dne 6. siječnja čujemo, da je knez Pavao imao sina Karla, koji je tada bio zaručen Margaretom, kćerju cetinskoga kneza Ivana Ivanišević (Nelipić). Tom je prigodom knez cetinski svojoj kćeri dao u ime miraza svoj grad Zvonigrad s čitavom Odorjanskom župom uz odštetu od 7000 dukata (Joannes filius quondam Juanis comitis Cetine et Clissi, dat in dotem filie sue Margarite, sponse magnifici viri Caroli filii Pauli, comitis Corbavie pro 7 millia ducatorum auri castrum suum Zvonigrad cum provincia Odriya et cum villis seu possessionibus ipso castro spectantibus. Bullet. V. p. 56).

Knez Pavao imao je, što se znade, osim sina Karla još i drugoga sina Tomu. God. 1432. izdaju „*Carolus* et *Thomas*, fratres et *filii quondam* comitis *Pauli*“ neku povelju (Kuk. Jura I., p. 157). Pošto se za Pavla god. 1432. kaže „quondam“, to je svakako više vremena prije toga umro.

18. O knezu Karlu znade se vrlo malo. Već bi spomenuto, da je god. 1413. bio zaručen Margaretom, kćerju cetinskoga kneza Ivana Ivanišević (Nelipića). On se je poslije Margaretom i oženio, — ne zna se, kada — i dobio je od nje dva sina: Pavla i Karla. Godine 1432. potvrdjuje Karlo s bratom Tomom povelje i sloboštine grada Baga (Kuk., Jura, I. p. 157), a god. 1442. tuže se Pažani mletačkoj vladi na nj, na njegovog brata i na njihove podanike (Signori de Crobavia *conte Charlo* e chonte Thomaxo e lor subditi, Ljubić, Listine, IX. p. 163). U jednoj izpravi od god. 1453. čitamo: „Tomas comes Corbavie suo ac suorum filiorum Johannis et Gregorii nomine ac *Paulus* filius magnifici comitis *Caroli*“; po tomu bi mogli poslutiti, da je knez Karlo tada bio već mrtav, pošto sin njegov Pavao zastupa porodicu zajedno sa stricem Tomom. No svakako je Karlo umro prije god. 1461., jer se te godine kaže za njegove sinove Pavla i Karla, da su „filii . . . *olim* felicis recordationis Caroli comitis“. (Kuk., Jura, I. 155—157.)

Kneza Karla preživjela je njegova žena Margareta. Dne 4. prosinca 1462. založio je njezin mladji sin Karlo njoj za 160 dukata svoj dio dvaju sela (Carolus comes Chorbavie impignorat — in Comich — suae matri, comitisse Chorbavie domine *Margarete* suam portionem villarum Tarschiane et Butchovichi pro 160 aureorum. Ljubić, Listine, X. p. 230). Nema sumnje, da se kneginje Margarete tiče ono, što hrvatski ljetopisac Ivan Tomašić pripovijeda za god. 1461: „Anno Domini . . . die decima Julii interfectus est serenissimus rex Thomas Bosne sub castro Orichovica in origine fluminis Baguncii seu Unna in Croatia. Huius regis gra. aperina erat quaedam domina nomine *Margareta* de *Orichovica*, que quidem multa a Coruatis et *Curgachouich* erat molestata . . . . .“ (Joannis Tomasich Chronic., Arkiv IX. p. 17).

Da je kneginja Margareta bila u svojti s bosanskim kraljem Stjepanom Tomom Ostojićem, pokazuje i ovaj rodoslov:

Ivaniš Nelipić

Ivan Ivanišević Nelipić	*Jelena*
Margareta 1413—1462 udata poslije 1413 za kneza krbavskoga Karla Kurjakovića	1. suprug herceg Hrvoje Vukčić († 1416). 2. suprug bosanski kralj Stjepan Ostoja

Stjepan Toma Ostojić
1444—1461
sin kralja Stjepana Ostoje od nepoznate nam žene.

No što to znači: „huius regis gra. *aperina?*“ Možda je kakva pogrješka pri čitanju ili prepisivanju?

19. Godine 1432. i 1442. spominje se knez Toma (chonte Thomaxo) uz starijega brata Karla (Kuk. Jura I. p. 157 i Ljubić, Listine, IX. 163). Godine 1447. stoluje on u Ripču kao glavar plemena Nebljuškoga, te tom prigodom izdaje 1. svibnja glagolicom pisanu izpravu, u kojoj se zove „Mi knez Tomaš, knez Krbavski i Humski i Nebljuški i veće“. (Kuk. Acta croat. p. 68). On je u to doba imao već odrasle sinove Ivana i Gregorija, koji su godinu dana prije toga (1446) stolovali u Počitelju, pak ondje Ivanu Jurislaviću od plemena Mogorović darovali dva žrijeba svoje baštine u selu Raduševu u župi Ličkoj (Ljubić, Listine, IX. 249—250). Od god. 1453., čini se, da je knez Toma (po smrti starijega brata

Karla) starješina Krbavskih knezova. On je na jugu Velebita podigao grad *Kličevac*, poradi kojega je imao velikih neprilika s Mletčanima, koji su zahtijevali, da se taj grad razvali, pošto se je njim prijetilo njihovu posjedu u Dalmaciji i Hrvatskoj. Iste god. 1453. izpričavaju se „Tomas comes Corbavie suo ac suorum filiorum Johannis et Gregorii nomine, ac Paulus filius magnifici comitis Caroli", da ne mogu po želji Mletčana razvaliti svoga grada Kličevca, jer bi ih namah obijedili kod ugarskoga kralja poradi nevjere, a i „propter Morlacos nostros, qui sepius nobis rebelaverunt". U istom pismu govore „pro favore oppidorum nostrorum Scrissie et Obrovacii, que oppida (od Mletčana) quasi ad nihilum redacta sunt", pak mole, da bi se iz tih mjesta smjelo izvoziti u mletačka mjesta „caseus, pix, castroni, frumenta et farina", nadalje „lignamina ad loca Marchie, Bracie et Apulie" (Ljubić, List. X. 9—10, zatim 23—24). No izmedju Krbavskih knezova i Mletaka nije došlo do sporazumka. Jer namah slijedeće godine 1454. piše mletačka občina Zadranima: „Propter insultus, rapinas et violentias comitum Corbavie vobis concessimus, quod pro capi faciendo comitem Gregorium, qui est principalis causa omnium malorum, expendere possetis ducatos V. centum de pecuniis nostris, et quomodo, si habere possetis dictum comitem Gregorium, haberetis castrum Ostrovice et omnia, que vellemus" (Ljubić, Listine X. p. 36. Vidi još Ljubić, Listine, X. p. 43. i 47—50). Slijedeće godine 1455. pogadjaju se knez Toma i njegovi sinovi Gregorije i Ivan s ninskim biskupom Natalom poradi desetine u Lici. Oni mu 4. ožujka daju „quandam possessionem in districtu Jadrae" „pro decimis de Licha pro ducatis 400" (Bulletino di archeol. e storia dalm. V. p. 56). Još iste godine 1455. u ožujku šalju knez Tomaš i njegovi sinovi Ivan i Gregorije u Mletke dva svoja poslanika, naime Petra Paladinića i Ivana Podknežinića, koji će mletačku občinu moliti, da ih primi u broj svojih prijatelja. Tom zgodom obećaše knezovi Krbavski: „comes Gregorius cum gentibus suis veniet ad stipendia et servitia Venetorum" (Ljubić, List. X. p. 56—57). Ali do prijateljstva ipak nije došlo. Godine 1457. tuže se naime Mletčani: „Comes Gregorius Corbavie continuas novitates et incursiones faciebat ad damna fidelium nostrorum Jadre . . . Dictus comes Gregorius, *notorius hostis dominii nostri*, vult occupare *Ostrovizam*" (Ljubić, Listine, X. p. 106—107). Još u oktobru 1457. radilo se opet o izmirenju („ad capitula porrecta per magnificum comitem Johannem filium comitis Thomasii de Corbavia parte

ipsius comitis Thomasii et filiorum suorum . . .“ (Ljubić, List. X., p. 116); no da li je cilj postignut, ne može se znati.

Posljednji put spominje se knez Tomaš u jednoj hrvatskoj glagolskoj izpravi od god. 1460., koja je izdana 12. studenoga na Bagu. U toj se izpravi čita uz ino: „V' vrime . . . . . vzveličene, vzmožne i plemenite gospode kneza *Tomaša*, i njega sina kneza *Ivana*, i takoj kneza *Pavla* i kneza *Karla*, knezi Krbavski i pročaja, gospoda *Baguška* . . . . “ (Kukulj., Acta croat. p. 89).

20. Knez Ivan spominje se za otca Tomaša god. 1446—1460. (vidi notu 19). Po otčevoj smrti bio je neko vrijeme starješina Krbavskih knezova. Već 11. aprila 1460. čitamo: „Scribitis, magnificum comitem Johannem de Crobavia . . . postquam castellum Ostrovize in potestatem bani Crovatie venit . . . querere *statum suum fortificare* . . . Ad partem controversie inter comitem Johannem et nobiles de Possidaria, subditos nostros . . .“ (Ljubić, List. X. p. 147). Knez Ivan bio je tada živo zabrinut za se, pošto je Ostrovica došla pod hrvatskoga bana; a u istih mah bio je u zavadi s knezovima Posedarskim, koji su bili mletački podanici. Slijedeće godine 1461. desio se je knez Ivan sa svojim stričevićevima u varoši izpod Počitelja, te je ondje potvrdio povlastice grada Baga (in oppido sub Pocitel . . . Nos *Johannes* filius olim bone memorie *Thome*, ac *Paulus* et *Carolus*, filii similiter olim felicis recordacionis *Caroli* comitis Corbavie . . . Kukulj., Jura I. p. 155—159. Datum izprave 1451. mora se izpraviti u 1461., pošto već tada „privilegia . . . adeo *corrupta* erant, ut earum series verbalis *nullo modo* a quocunque plene et bono modo perlegi poterat . . .“).

Godine 1461. dne 28. augusta utanačena bi „liga inter regem Bosne, ducem Stephanum, et magnificos comites Corbaviae“ proti hrvatskomu banu Pavlu Sperančiću, i to najviše poradi grada Klisa (Ljubić, List. X. 156). Slijedeće godine 1462. drže Krbavski knezovi u sužanjstvu Modruškoga biskupa, te sam papa radi, da ga oslobodi robije (Ljubić, List. X., 224—225). God. 1463. zabranio je na molbu mletačke občine kralj Matija Krbavskim knezovima utvrdjivati „castrum in loco Clicevaz situm ad confinia territorii Jadrensis, quod alias Tomas comes Corbaviae construere inceperat“ (Ljubić, List., X., 242). Iste godine 1463. dne 14. lipnja javljaju Mletčani u Rim papi, da su Osmanlije, osvojivši Bosnu, „penetrasse in partes Corbavie et per loca etiam comitum Segne . . .“ (Ljubić, List., X., p. 250).

*

Godine 1466. zapovijeda kralj Matija „*Joanni* comiti Corbaviae, ut fideli Georgio de Flore restituat possessionem Jagodne in comitatu de Licca, quam iniuste occupavit"; jer će to inače po kraljevom nalogu silom izvršiti „banus Joannes Thuc de Laak". (Ljubić, List., X., p. 375). Dvije godine zatim (1468) dese se u Zadru poslanici kneza Krbavskoga Ivana, vitez Gregorije Popović, plemići Ivan Izačić, kastelan Kličevca, i Pavao Mirsić, da raspravljaju s upraviteljima Zadra o nekim prijepornim stvarima. Tom bi zgodom utanačeno medju obima strankama, da će pustiti na slobodu zarobljenike jedne i druge stranke: Krbavski knezovi pustit će iz sužanjstva vojskovodju Nikolu Katalonca i sve one iz Vrane, koji su s Nikolom zatvoreni u Kličevcu. Zadrani će opet vratiti slobodu Marku Kraju (Ljubić, Listine, X., 415—416).

Posljednja poznata vijest o knezu Ivanu jest od 8. augusta 1469.: „comes Joannes Corbaviae rogat a communi Venetiarum, ut ei accommodentur ducati 3000 pro sustentacione status sui". No Mletčani mu se izpričavaju, da ne mogu toga učiniti poradi rata s Turcima (Ljubić, List., X., p. 456).

21. Knez Gregorije spominje se zajedno s otcem Tomom i bratom Ivanom u spisima god. 1446—1457. Čini se, da je god. 1457. bio najžešći protivnik mletačke obćine, pošto ga Mletčani zovu „notorius hostis dominii nostri", koji hoće da zauzme tvrdi grad Ostrovicu. Poslije 1457. ne spominje se više u poznatim spomenicima.

22. Knez Pavao spominje se god. 1453. kao „*filius* magnifici comitis Caroli" (Ljubić, List., X., p. 9—10). Godine 1468 kaže se opet „magnifico viro Paulo *fratre seniore*" kneza Karla (Ljubić, List., X., 409—410). Spominje se još u izpravama: god. 1460. (Kuk Acta croat. pag. 89), 1461 (Kuk. Jura, I. 155). God. 1468. dne 30. studenoga izdaje knez Pavao u Komiću povelju, kojom dariva: „fideli suo nobili Ivano filio quond. Joannis Gucich diti de Jedrathynaviaz generationis Mogorovich suam sortem terre in villa Paprachane districtus Hyadre, super quam tunc quidam Nicula Cheruaievich residentiam habebat" (Ljubić, Listine, X., 417—418). Iste godine 12. rujna in castro Comich „Paulus Corbaviae comes Ivano Gusich de Jedrathinavas" dariva „unam sortem terre sue in villa sua Terschiane in provintia Licche in confinibus Jadre, in quo sedet iubagio Pribam" (Ljubić, Listine, X., p. 411—412). Dne 10. aprila 1469. šalju Mletčani „munitiones comitibus Carolo et Paulo Corbavie" (Ljubić, List., X., 434—435).

23. Prvi put spominje se knez Karlo u hrvatskoj listini od god. 1460.: „V vrime ..... i takoj kneza Pavla i *Karla*, knezi Krbavskih i proč." (Kuk. Acta croat. p. 89). Kao sin kneza Karla navodi se u listini od god. 1461.: „ac Paulus et *Carolus*, *filii* similiter olim felicis recordationis *Caroli* comitis Corbavie" (Kuk. Jura I., 155—159). Dne 4. decembra 1462. knez Karlo u Komiću zalaže „*suae matri*, comitissae Chorbavie domine *Margarete* suam portionem villarum Tarschiane et Butchovichi pro 160 aureorum" (Ljubić, Listine, X., p. 230). Godine 1465. stoluje knez Karlo u Gradcu u župi Hotučkoj (in Cotuchia in Gradac). Tu prodaje „comes *Carolus* Corbavie *natus* comitis *Caroli*" „nobili viro Cregliaç Petrichievich pro 24 ducatos auri et ponderis Venet. unam sortem terre in sua villa vocata Buchovichi in Liccha, supra qua residet villicus nomine Millum" (Ljubić, List., X., p. 325). God. 1468. „in castro Hobrovaz (Obrovac) Charolus Corbaviae comes pro suis necessitatibus" prodaje „nobili viro Johanni Benconoich de Tucarichi, dicto de Plavno, castellano Svonigradi, pro ducatos centum auri universas suas portiones possessionarias in villa sua Ternono in districtu Jadre, ac etiam illas terras, quae vocantur Franouschyna" (Ljubić, List., X., 409—410). Slijedeće god. 1469. javlja Carolus comes Corbaviae knezu Zadarskomu, „se vendidisse nobili viro Joanni Benchovich dicto de Plavno suas possessiones in villa Ternonu vocata districtus de Jadra" (Ljubić, Listine, X., p. 409).

O radu i djelovanju kneza Karla Krbavskoga od 1469. pak do smrti njegove, gledaj uz ino i ovu razpravu: Mesić M., Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vijeka (Književnik I. p. 401—431, i 504—533). God. 1492. dne 7. ožujka bio je knez Karlo Krbavski na saboru hrvatskih velmoža u Budimu, te je tom prigodom s ostalim drugovima prihvatio Požunski ugovor izmedju Maksimilijana i Vladislava II. (pag. 406).

O smrti kneza Karla javlja hrvatski ljetopisac Šimun Klimentović ovo: „1493. tada umri knez *Karal Krbavski* na 8. ijuleja." (Arkiv za jugosl. povjestnicu, IV. p. 34).

24. i 25. O kneginji Dori (Doroteji), majci Ivana Karlovića, o knezu Ivanu Karloviću i sestri mu Jeleni vidi moj članak „Ban Ivan Karlović" u djelu: Pripovijesti iz hrvatske povijesti. III. dio, u Zagrebu, 1891, na strani 138—160.

Ivan Karlović, posljednji mužki potomak Krbavskih knezova, umro je god. 1531. u svom gradu Medvedgradu kraj Zagreba.

Tijelo mu bude sahranjeno u Remetama u župnoj crkvi, kojoj je za života mnogo dobra činio. Troškom knezova Zrinskih stavljena bi mu takodjer nadgrobna ploča s ovim latinskim napisom: „Sepultus genere Spectabilis militiaque praeditus magnificus dominus Torquatus, comes Corbaviae regnorumque Croatiae et Slavoniae banus mole sub hac tegitur". Nad grbom bile su još ove riječi: „Scio quod redemptor meus vivit . . . anno MDXXXI. . . ." (Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. Knjiga III. str. 52—54).

U jednom glagolskom spomeniku od god. 1527 opisuje se pečat, a po tom i grb kneza Ivana Karlovića ovako: „Pečat voskom črljenim pokriven; na njem *guska na šćitu,* zgora slova I. C. (Joannes Caroli). Kukulj. Acta croatica, p. 229. Knezovi dakle Krbavski od plemena *Gusić* imali su u svom grbu *gusku*; tim su valjda htjeli protumačiti postanje svoga plemenskoga imena.